ЙОРДАН ВАСИЛЕВ

III
29171

МНЕНИЯ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ХРИСТО
Г. ДАНОВ

ГАВРИЛ
ЗАНЕТОВ

СИМЕОН
РАДЕВ

ПЕЙО
ЯВОРОВ

БОЯН
ПЕНЕВ

ИВАН
ХАДЖИЙСКИ

ИЛИЯ
БЕШКОВ

КОНСТАНТИН
КОНСТАНТИНОВ

ТОДОР
БОРОВ

ХРИСТО
РАДЕВСКИ

БОРИС
ДЕЛЧЕВ

СТОЯН
КАРОЛЕВ

ИСАК
ПАСИ

МИНКО
НИКОЛОВ

ЦВЕТАН
СТОЯНОВ

ТОНЧО
ЖЕЧЕВ

СТЕФАН
ПРОДЕВ

КРЪСТЬО
КУЮМДЖИЕВ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

ЙОРДАН ВАСИЛЕВ • МНЕНИЯ

литер.
П 29177а

ЙОРДАН
ВАСИЛЕВ

МНЕНИЯ

Български критици, публицисти и есеисти

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

СОФИЯ 1989
БЪЛГАРСКИ
ПИСАТЕЛ

Щ 4г(1/14 Щ 4г(1/2

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

БАН
БИБЛИОТЕКА

Ш 29177а Дэ427/90

© Йордан Василев, 1989
c/o Jusautor, Sofia

ПРОСВЕТИТЕЛ И САМОРОДЕН ПУБЛИЦИСТ

(Христо Г. Данов)

За разлика от мнозина възрожденски дейци на Христо Г. Данов му е провървяло. Не толкова в печалби от търговия с книги и учебни пособия, колкото в общественото признание, в радостта да вкуси народно уважение към неговото дело, след като е оцелял от турските зандани. Побелелият 77-годишен старец слуша през 1905 г. юбилейни похвали по свой адрес и отговаря: «Вярвайте ми, никога не ми е дохаждала наум мисълта, че един ден ще бъдат толкова високо оценени моите скромни трудове.»

Името на Христо Г. Данов е свързано в съзнанието на всеки българин вече цяло столетие с неговото издателство. Мнозина си спомнят определението, че Дановата книжарница е всъщност първото министерство на просветата за българите в Османската империя. Чрез своята централа в Пловдив и клоновете си в Русе и Велес Данов действително е съумявал да върши невероятна по своя обем организаторска работа — да реформира преподаването и учебниците, да издирва учители и да ги насочва към градове и села, където има нужда от тях, да събира сведения за чуждестранни специални училища и да ги препоръчва на българчета от райони със съответния поминък, да увещава заможни търговци да отделят средства за издръжка на способни деца, да урежда пансиони за по-големи ученически колонии в разни центрове и какво още не, като непрестанно поддържа писмовна връзка с редица просветни дейци, общественици, видни учени, между които са Марин Дринов, Найден Геров, д-р Иван Селимински, Константин Иречек, Стефан Веркович, Иван Шишманов и др. И всичко това той върши покрай основната своя задача, която си поставя през 1855 г. и изпълнява до края на живота си (1911) с отговорност и умение: отпечатването и разпространението на стотици учебници, книги, географски карти и други пособия, голяма част от които пише или съставя сам, след като е

придобил достатъчна учителска практика в различни селища от 1850 до 1858 г. Българските възрожденци изобщо се отличават с изключителна енергия, но въпреки това предприемчивостта и многостранната дейност на Данов изумяват. А приключенията, пътешествията и кредитните комбинации в първите години на книгоиздателската му одисея са готов сюжет за роман (Димитър Мантов го написа — «Родолюбецът», 1969).

Издателската и просветителската дейност на Христо Г. Данов са получили отдавна признание като дял от българската култура през Възраждането и първите десетилетия след Освобождението. Известно пренебрежение тегне над Дановото творчество. Едва през 1968 г. за първи път бяха събрани и издадени произведения, писани от Данов по разни поводи, предимно в неговия «Летоструй или домашен календар» (1869 — 1876). Този том бе преиздаден с допълнения (Христо Г. Данов. За теб, мили роде. Пловдив. 1978, 358 с. Подбор и редакция Петко Величков). Дали недостъпността в продължение на цял век на изданията с тези статии, спомени, писма, дали пренебрежението към публицистиката са били причина, но изследвачите на възрожденската ни книжнина пропускат да отбележат творчеството на Данов. Дори такъв добросъвестен литературен историк като Боян Пенев, който борави с изворите от първа ръка, не отделя в своите лекции място за своеобразната публицистика на книжаря. Вероятно не е смогнал да завърши главата за издателското дело през втората половина на XIX век поради преждевременната си смърт.

Наистина през 1905 г. Климент Карагюлев, тогава известен учител и автор на учебници за гимназията, написва специална студия «Книжовни трудове и език на Христо Г. Данов» в Юбилеен сборник (издаден и като отделна брошура). В нея се дава висока оценка: «Писателската работа на Данова, колкото скромна и незначителна да се вижда в перспективата на нашето книжовно развитие, при по-близко вглеждане в нея пред очите на четеца изпъкват такива видни и ценни достойнства, според които ние и най-малко няма да се поколебаем да поставим Данова на едно от първите места в реда на най-добрите български писатели-прозаици от епохата до Освобождението ни» (с. 4).

След наблюдение, породено от произведенията на

Данов, Карагюлев прави интересна догадка: «Нашата литература до Освобождението — думата ни е за изящната — много малко български живот ни представя със своето съдържание. Затова бъдещият историк, когато ще възсъздава нравствения лик на българина от епохата на националните борби по писмени паметници, по неволя ще трябва да се допитва повече до публицистичните статии от тази епоха» (с. 24).

Въпреки тези съществени заключения от началото на века нашата литературна история не включва творчеството на Данов в контекста на литературното развитие. В том II от «История на българската литература» (1966), издаден от БАН, името на Данов се споменава само във връзка с книгоиздаването през Възраждането.

Тематичният обхват на статиите, написани от Христо Г. Данов, не е голям и не би могло да се твърди, че по този показател авторът им се нарежда между първенците на възрожденската ни публицистика. Днес неговите призиви за откриване на нови училища, за усърдие в ученето, за обществения дълг на учители, на духовенство, застъпничеството му за отваряне на девически училища и за основаването на женски дружества и др. са позагубили своята насъщност.

Силата на Данов е другаде. Той предлага автентичен материал за бита, психологията и нравите на българите от втората половина на XIX век, и то на гъвкав, естествен народен език. С тези свои качества публицистиката му вече може да претендира за място сред първенците. Жалко, че съставителите на представителната антология «Народопсихология на българите» (1984) са пропуснали да включат негови изказвания. Далечен на каквито и да било писателски подбуди и на суета, книжарят се стреми да пише така, че да бъде разбран от всекиго, и затова си служи с говоримия език, без да се поддава на диалектно влияние. И до днес езикът на Дановите произведения е жив, неостарял, далеч от литературност, която изхабява речта. Загрижен от унилото темпо на просветата и от изостаналостта на някои български краища, през 1871 г. енергичният клисурец подтиква към дейност, а без да ще, докосва и някои характерни белези на еснафското общество: «Ние, захласнати в своите частни интереси и омаяни от междуособните си кавги и крамоли, оставяме не часове, но и цели години да изветряват, без да поработ-

тим нещо за нашия напредък.» Дали тези думи не трябва да отнесем и към себе си, ние, българите от края на XX век? Мъдрият възрожденец ги изразява във форма на самокритика и с това ни подтиква към трезва самооценка. Преповтарянето на твърдения за постигнати успехи гали нашето самодоволство, но не работи за бъдещето и за потомството.

Спомените на Данов, записани главно през 1904 година по молба на неговия биограф Серфим Барутчийски, са чернови към историята на българското образователно дело, но те имат и други качества. Данов неволно дава обобщен образ на обществото и на неговите нрави, т. е. прави начални опити за социалнопсихологически портрет на българите от XIX век. По стилистика и по някои похвати той е далечен предшественик на Иван Хаджийски. И двамата изпъстрят своите произведения с пословици и поговорки, най-често с хумористична подкладка. И двамата описват картинно и живо типични действия и състояния на големи или малки социални групи при празнувания, при обучение на начеващи занаятчии, всекидневието на еснафите, главяването на даскал и др. Данов се подчинява на своя самороден талант, не копира чужди образци на «висока» литература, не се чуждее от народното мислене, а напротив — вслушва се в нашепванията на неговата мъдрост, натрупана през векове, съумява да я включи в нуждите на своето време. Истински народен интелигент, той се отличава със самоотдаване и самоотречение, не чака награди, титли, изобщо — признание за своите усилия и трудове. Той съвсем ясно изтъква ролята на интелигенцията: «Искаме да сме свестни и да ходим по видело, а не да ни водят слепци.» Остро критичен е Данов и към водителите от по-старото поколение: «Старейшините заборавиха за своите длъжности, погазиха своя почит. . . не грижат се за младите; не мислят и не щат да знаят що ще бъде след тях с техните наследници, но само гледат как да задоволяват своите сласти и страсти.»

Възрожденецът и патриотът Данов е наясно за състоянието на науката и образованието по света през последната четвърт на XIX век и укорява издателите, които угаждат на изостаналия вкус, на невзискателния купувач: «Нашата книжнина се е спряла днес в издаване само кратки учебници за малки деца, а за големите — за народа,

нашите книжари печатат и издават митарства, камъни, паднали от небето, и други такива книги, с които го вкарват в още по-голямо заблуждение.»

В своята публицистика Данов прибягва често до укори или сатирични задявки. Те са отправени или към немарливите селски и градски първенци, или към впиянчилите се и алчни попове и монаси. На тях той е посветил една призивна статия, близка до сатирата: «До светите старци в нашите народни манастири». В полемично разговорна интонация авторът възклицава: «Ала тук вие може да речете: че ние седим в манастирите, та се молим богу за народните грехове. Не е истина! Нашият народ няма грехове, но той е останал прост и неук, та му е нужно просвещение, което да го извади от заблужденията, в които е изпаднал, па тогаз щат престана да го блазнят всички гяволи и грехове.»

Публицистът дава своята обобщена и гневна картина на манастирското всекидневие: «Изтягат се лете под сенките, а зиме в топлите соби и се чудят що да ядат и да пият — лежат и спасяват се! Всичко живо сътворение на тоя свят се старае за своето усъвършенствуване, само тая пасмина хора не щяха ни да знаят за това.»

Като че ли дочул възраженията и ропота на старците, че подпомагат народните дела с дарения, Данов отвръща: «На онія, които щат се похвалят, че са помогнали народу с по една книга или с някоя и друга жълтица, казвам, че в сравнение с онія благодеяния, които вам народът всякой ден прави, вашите благодеяния са толкоз, колкото нищо!»

След като прочетем острите критични думи за водители и за духовници, бихме помислили, че Данов е един отрицател, който нищо не одобрява и никого не цени. Но той има ясна преценка за ролята и значението на истинските интелигенти, за отдадените на дълга си водачи и в друга своя статия стига до афористично внушение: «Народ, който не почита и не уважава своите велики мъже и благодетели, той не може и да ги има.»

Като всички творби с неподправена истина за живота и с проникновение за човека и за обществото, и произведенията на Христо Г. Данов излизат от небитието на забравените календарчета «Златоструй» отпреди един век, за да се включат в историческото самопознание на българския народ. С всяка своя постъпка и дума възрожденците подтикват потомството към възродителни мисли и дела.

1978

СТО ГОДИНИ НЕИЗВЕСТНОСТ

ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКА НОВЕЛА

(Гаврил Занетов)

Не ми оставаше нищо друго, освен да предприема истинско криминалистично разследване, макар столетна давност да покрива лица и случки. Поводът буди любопитство и удивление: през 1885, само седем години след Освобождението, в едно от първите списания на нова България се появява статия, която се противопоставя на привичното литературно мислене и чертае перспективи, предугажда бъдещото развитие, призовава да се преодолее «националната съсредоточеност», отчита, че «изключително патриотическата литература не може вече да удовлетвори потребностите на нашата душа».

Тези думи са написани в момент, когато книжовността ни е в зачатък и именно тази патриотическа литература запълва изцяло културните пространства (доста тесни), създавайки впечатление, че друг вид изкуство изобщо не съществува. Поради това статията «Осветление на българската поезия» от Г. З-ча, отпечатана в сп. «Зора» през май 1885, има преобразяващ смисъл и стойност на пръв литературен манифест у нас. Когато е дал за набор тези странички в пловдивската печатница, редакторът Вазов едва ли е схващал в пълнота техния заряд. Може да се подозира, че дори авторът на статията не е могъл да предположи колко значителна стойност имат подхвърлените идеи и колко високо ще се оценява неговата кратка творба след десетилетия.

Статията на Г. З-ч още в самото начало атакува читателя с три последователни въпроса: «Коя е задачата на поезията? каква насока да държи българската поезия? кой дух да преобладава в нея?» Техният смисъл е ясен. Буди недоумение защо вторият и третият започват с малка буква. Авторът като че ли не е съвсем наясно с правописните навици (тогава още няма задължителни правила), като че ли иде от среда, където е писал на чужд език. Защото не можем да го уличим в неграмотно писане. Напротив.

Произведението не крие своя полемизъм и го разгръща с енергия и настойчивост, направо разпалено. В началото авторът призовава «да престанем да бъдем глупаво ехо на чужденците», които ни подценяват, прави апология на българския език и настоява, че той е прекрасен и «чудесно се вдава в поезията», отхвърля внушенията отвън, че «българската литература собствено не съществува още».

След това полемизмът се насочва към стратегическата си задача: да промени основната насока на съвременната поезия (и литература изобщо), да отхвърли «чистопатриотический оттенък» като «ограничителен и стеснителен за таланта». Г. З-ч стига до призивност: «Нека не спираме полета на свободната мисъл на поета, нека не налагаме на вдъхновението посока и граница, нито на нашето умствено движение вид на поръчана и рутинна литература.»

Схващанията на Г. З-ч за литературата очевидно са повлияни от възвишени умове и не губят до днес своята стойност като здрава основа за културна политика. Мнозина дейци от по-късни поколения могат да му завидят за широтата и за ясното схващане, че изкуството не може да се разгръща без автономност. Неизвестният автор от 1885 като че ли е подозирал колко борби ще има около тези принципи, отново се връща към тях и предупреждава: «Оня, който пръв каже на литературата ни днес: пази тие граници! и на мисълта: дръж тоя път! той е първий, дето ще поиска да я спъне в самото ѝ растение.»

След това авторът на статията говори за «лична и национална индивидуалност», за «въздействието на времето въз литературата», за «социален прогрес», отделя Ботев от всички представители на нашата литература още преди излизането на първите що-годе разгърнати оценки за него: «в поезията му проглежда вече по-общочовечески, по-възвишено-отрицателен взгляд». На днешен език това «отрицателен» вероятно би звучало като «критичен», «непримирим».

Човекът, скрит зад инициалите Г. З-ч, полага основи на теорията, историята и критиката в нашата литература. Сравнете тези идеи с постановките на Оджаков в неговата «Наука за песнотворство и стихотворство» (Одеса, 1871) и ще се убедите. Потърсете друг подобен автор през 80-те години. Няма.

На Г. З-ч не му липсва смелост, за да каже в онзи

момент, че «войнствений марш «Стани, стани, юнак балкански» е вече безсилен «да произведе прежний патриотический възторг». Редакцията на «Зора» (Вазов) поставя на това място бележка под линия с несъгласие: «периодът на патриотическите възторги не може да се счита за изминал още, преди да сме постигнали народний си идеал — пълното си освобождение и обединение. Б. Р.»

Смелостта и прозорливостта му не спират дотук, той заявява: «поезия, която се храни само със съвременните страсти и с омраза против пошлостта и шарлатанството не отива надалече.» И същевременно е напълно паясно колко нужен е критичният дух в гражданското поведение. Той говори за «политическо мракобесие» в период, когато тази характеристика е без съмнение пресилена. Подобно отношение към управляващата в Източна Румелия партия на консерваторите (лъжесъединистите, бъдещите народняци) имат революционно настроените млади и експанзивни натури.

След толкова остри, днес бихме ги нарекли екстремни идеи, ще си представим Г. З-ч като автор с високо самочувствие, на границата на маниачеството. Но той бърза да ни опровергае и в заключителния пасаж на статията скромно настоява, че неговите мисли не са «някоя нова теория, а още по-малко абсолютно непогрешима». И повтаря едно от основните си социални изисквания: «талантът трябва да се остави свободно да се развива». Статията завършва така: «Едничкото нещо, от което даровитий писател трябва да се плаши, е не че предметът му може да не угоди на някой си, а че може лошо да е изложен.»

Както откровен и прям е през 1885 Г. З-ч, той ме задължава да го призная за привърженик на днешната гласност.

За изминалите повече от сто години литературната наука не смогна да открие кой е авторът на тази знаменита вече статия. Това е наистина сто години самота. А на пръв поглед нищо затруднително — през онзи начален период в литературното поле има оскъден брой работници и не изглежда мъчно в един от тях да се разпознае личността на автора, скрит зад инициалите Г. З-ч.

Оказа се, че не е точно така. Проследяването на тази литературна загадка докосва неподозирани проблеми и

насочва към заключения от литературен, от исторически, че и от социалнопсихологически характер. В отношението към един толкова частен случай, който изглежда изолиран в тясна област на научното знание, се отразяват много от чертите на мислене през различни фази от общественото развитие у нас.

Половин век изминава от излизането на тази трасираща статия, докато българската литературна наука се сети да ѝ обърне внимание. Вярно е, че за историците това е къс срок. Обаче тези, които в края на XIX век поемат инициативата да обновят нашата литература, биха могли да видят, че вървят по път, предугаден от незнаен съмишленик. В такъв случай дейците от кръга «Мисъл» би трябвало да признаят заслуги на Вазовото списание, да се облегнат на приемственост, а те държат единствено на противопоставянето и оттласкването. Ето още в началото един проблем от миналото на нашата интелигенция, който според мен съвсем не е исторически, а продължава да бъде актуален.

За първи път, поне доколкото успях да издиря, статията на Г. З-ч влиза в литературно-исторически оборот през 1935 чрез книгата на Иван Радославов «Българска литература», макар там за автора изобщо да не се споменава. От тази статия Радославов вади (според мен напълно произволно) заключения за някаква формация с определени позиции: «Пловдивската група около списание «Наука» и по-късно «Зора» застъпва по-свободно и по-съвременно разбиране на литературните въпроси. . . На повика за повече идейност и преднамереност в областта на литературното и художествено творчество от там отговаряха. . .»[1] Следва цитат от мислите на Г. З-ч. Те обаче не само не изразяват общо становище на група, но изпреварват значително развитието на останалите литературни дейци от онази епоха, включително и на редакторите на «Зора».

Преценката на Радославов за периода на 80-те години гласи: «Литературна критика, като развитие на определени литературно-художествени идеи, такава, каквато се опитва да бъде в следващото десетилетие, още няма. . . Рядко, почти случайно, биват хвърлени идеи-предтечи.»[2] Между тези предтечи Радославов не брои статията на неизвестния Г. З-ч и сочи само един пример — публикация на Иван Шишманов в «Периодическо списание» от същата 1885 . Вниманието на литературния историк се насочва

към име, което вече е получило признание. Нека пътем да отбележа, че Шишманов тогава е студент на 23 години и че той е между малцината българи, получили средното си образование в чужбина.

След това за дълги години статията «Осветление на българската поезия» не предизвиква интерес. Не се споменава за нея в «Българска литература» (т. 2, 1933) от Божан Ангелов, нито в «История на българската литература от Петка Славейков до наши дни» (1941) от Малчо Николов, който не включва «Зора» дори в приложения библиографски списък на по-важните издания. В «Панорама на българската литература» Пантелей Зарев дава кратка и изразителна характеристика на списанията от 80-те години: «Сякаш минавате през някаква пустиня — толкова малко и бедни са литературно-критическите материали»[3]. Творбата на Г. З-ч стърчи самотно в тази «пустиня», но тя не е спряла погледа на изследователя. Не е включена статията на непознатия Г. З-ч и в сборника «Българска литературна критика» (т. 1, 1967), който има задача тъкмо да представи облика на критиката през онзи период. Но в това са застъпени само най-известните автори.

Пренебрежението на литературните историци към ярката творба на Г. З-ч подсказва и някои общи особености в подхода на нашата литературна историография. Много силно е в нея въздействието на инерцията. Установената йерархия се калцира. Веднъж очертана, картината на развитието остава за дълго непоклатима и се преповтаря във вариант от следващите поколения работници в научната нива. Те не само че не изравят нови и незабелязани данни, но понякога не смятат за необходимо да преминат сами пътя на опознаването и да проверят дали заварените представи отговарят на фактите. А не е работата само до научна добросъвестност или самостоятелност. Всяка епоха е длъжна да прави нов прочит на историческите постановки и това включва не само нови интерпретации, но и нов подбор на материала, и ново степенуване по значимост. Дали рецензите и статиите на Вазов и Величков са по-важни от зареденатa с бъдеще творба на Г. З-ч?

Нещата опират, изглежда, и до поклонението пред авторитети. То затуля от погледа пепеляшките по литературния мегдан. Мисленето на днешната ни критика

дава свое отражение и върху отношението към историята. Не бива да се допуска прецедент: някой си незнаен да изскочи и да измести утвърдени авторитети, които единствени могат да дават облик на културата от своето време.

Изследователите на Вазов първи откриват статията «Осветление на българската поезия» и удивени започват да сипят възторжени оценки, защото гледат на нея непредубедено. За тях тя е елемент от редакторската дейност на народния поет.

През 1966 Милена Цанева сочи: «В «Зора» е отпечатана една извънредно интересна проблемна статия, в която се поставя основният въпрос на тогавашното литературно развитие.»[4] Обръща се внимание и върху личността на неизвестния автор, който «веднага прави впечатление със своята висока за времето си култура и ни кара да се замислим кой би могъл да бъде той и дали това е неговата единствена литературна проява».

Статията на Г. З-ч е поставена в контекста на онази обстановка и по този начин още повече изпъква нейната стойност като «сериозна проява на литературната ни мисъл», «може би първото ярко предсказание за зараждащите се в нея нови явления»[5]. Ярко предсказание — наистина е така и си струва да се направи всичко, за да знаем кой е този даровит и скромен българин, над чието име цял век тегне неизвестност и забрава. И дали наистина имаме работа с автор на единствено произведение, родено в звезден миг?

Осведоменият в детайлите на културния живот през 80-те години на XIX век литературен историк Георги Цанев се спира подробно и анализира статията на Г. З-ч през 1967. Той подчертава, че «всички, които създават художествена литература тогава или пишат критика, смятат като най-хубава страна на нашата литература, че тя продължава творчески прогресивните традиции на предосвобожденските писатели — техния патриотизъм, демократизъм и борчески патос. . . В разрез с всичко това, статията «Осветление на българската поезия» излиза с нова постановка за развитието и задачите на българската литература»[6].

Г. Цанев изтъква, че авторът на статията «очевидно е бил твърде културен човек, размишлявал сериозно по

въпросите, които засяга, и близък на писателските среди», нарича го «предшественик на Пенчо Славейков»[7].

Отново догадка за човек от писателските среди; т. е. известен и признат тогава и днес.

Обемистото и подробно изследване «Иван Вазов» (1968) от Величко Вълчев не пропуска да се спре върху статията на тайнствения Г. З-ч: «Тя е интересна както с хубавия си език, тъй и с трезвите и смели оценки, които дава за развитието на българската литература. . . Тази статия би могла да бъде приписана на С. Вацов. . . Може също така да се допусне, че автор на посочената статия е д-р Кръстев. В полза на това мнение може да се изтъкне сериозният поглед върху новата българска литература.»[8]

Сериозният поглед, смелите оценки според В. Вълчев могат да бъдат приписани на фигура като д-р Кръстев. Или поне на уважавания от Вазов негов приятел Спас Вацов — метеоролог със стихотворски увлечения, които редакторът на «Наука» и «Зора» иска да трансформира в критически.

След време Георги Цанев повторно се връща към статията от «Зора»: «В средата на 80-те години се разнесе гласът на един неизвестен човек, скрит зад буквите Г. З-ч, който се обяви рязко против патриотичния патос на литературата, като изтъкна, че е настанало време, когато българските писатели трябва да разширят своя поглед и да обхванат по-високи общочовешки проблеми.»[9]

През 1977 излезе том 2 от «Речник на българската литература» и там статията на Г. З-ч се изтъква като един от най-интересните материали, печатани в сп. «Зора»[10].

През 1985 изследването «Периодика и литература» включва нарочна студия за списанието на Вазов и там статията на Г. З-ч се сочи като «първото по-ярко изразено предчувствие за новите явления в нашата литература»[11].

След толкова натрупани признания съвсем естествено бе някой да прояви най-после желание за издирване на този тайнствен и така високо оценяван Г. З-ч. Младият литературовед Георги Башиянов публикува специално изследване, посветено на статията «Осветление на българската поезия». То превишава повече от шест пъти нейния обем и това вече говори за значението, което ѝ се придава и което е изразено решително: «уникален документ — тя е първият следосвобожденски литературен манифест у нас. . . В нея са снети най-съществените еле-

менти на художественото самосъзнание на новата литературна епоха»[12]. Споделям напълно високото мнение на младия колега за този текст отпреди сто години и ето че прибавям и аз купчина листове към вече солидната книжнина по въпроса.

Башиянов прави обстоен текстологичен анализ и набелязва опорни точки за откриване на авторството. Според него «тази статия е и равносметка, и изповед, и послание»[13]. Изследвачът се ползува от «принципа на разпределението» на Б. Томашевски, за да потърси автора между всички сътрудници на списанието и между познайниците на редакторите Вазов и Величков. След убедителни доводи са отхвърлени кандидатурите на всички сътрудници и младият литературовед изтъква: «Статията на Г. З-ч по своя стил и идеи предполага автор от поголяма величина.»[14]

След това се залавя да провери предположенията на В. Вълчев и съвсем мотивирано отстранява С. Вацов. По отношение на д-р Кръстев той пояснява: «Нека обаче не забравяме, че по това време д-р Кръстев е студент в Германия (до 1888) и все още е твърде далеч от онази наша представа за него, изградена от дейността му през 90-те години и след това. . . Младият студент и бъдещ доктор по философия все още не се занимава с проблемите на българската литература, независимо дали е имал или не е имал намерение за това, защото живее в друга културна и литературна среда и е далеч от актуалните проблеми на литературния живот у нас.»[15] Следователно Башиянов блокира всяко допускане за авторство от млад човек, от студент, както и от човек, който пребивава в чужбина. Колкото до самия Кръстев, твърдението не е точно — още в Лайпциг той написва статия за Вазов[16].

Башиянов внимателно анализира редакционната бележка в «Зора» и стига до извод, че изразеното в нея несъгласие с Г. З-ч е мнимо. Подробно се занимава той с лексиката и с езиковите особености на Г. З-ч в съпоставка с Вазов, а също и с редица становища на драмата по литературни въпроси. Заключението: «Вазов е най-вероятният автор на тази статия. В следващото издание на събраните му съчинения тя спокойно може да влезе в раздяла «dubia» с подчертано изразена вероятност за авторството на народния поет.»[17]

И трите предложени до този момент хипотези (С. Ва-

БАН
Българска
литература
БИБЛИОТЕКА

нов, д-р Кръстев, Ив. Вазов) се насочват към авторитетни личности, към признати или поне познати за историята имена. И тримата фигурират като членове на Академията. Нещо повече, тъкмо в изследването на младия колега Башиянов се изключва авторството на млад човек.

Историята на световната литература подсказва друго: почти винаги авторите на литературни манифести, на смели начинания, създателите на нови направления са млади хора.

Преди време се залових с детайлно биобиблиографско проучване на всички дейци, чиито имена се появяват из страниците на нашия литературен периодичен печат от края на XIX век (над 2000 с чужденците), за да подготвя именния показалец-речник към том I от поредицата «Периодика и литература». Видях се задължен и аз да се занимая със странния Г. З-ч. Стигнах до хипотеза, тя е отразена в тома[18]. Но доказателствата, които да убедят несъмнено, бяха оскъдни. Залових се с издирване, което се оказа значително по-дълготрайно, отколкото предполагах.

Разбира се, че тръгнах от най-общото — справочниците. Началото бе лесно и обнадеждаващо: първо потърсих в «Речник на българските псевдоними» (2 изд., 1978) от Иван Богданов дали няма инициали, сходни с Г. З-ч. Има: Г. З-в, използувани през 1891 в «Периодическо списание», т. е. близо до 1885. Същият автор се е подписвал и със З., З-ов (всъщност З-тов, както установих по-късно), Х. Х. Неговото име се сочи в справочника: «Гаврил Занетов (1863 — 1934) — публицист». То може да се види също в именния показалец към т. III на «Български периодичен печат» (1969).

Ако трябваше да се подчиня на становището, че авторът на манифестната статия може да бъде само зрял, опитен, виден литератор, бях длъжен тутакси да зарежа новата следа — ще излезе, че знаменитата статия е дело тъй, опази боже, дори дебют на 22-годишен младеж. По днешни представи това си е едно литературно хлапе, което трябва да бъде закриляно, направлявано, поучавано, ръководено, а камо ли да му се позволи да обмисля програма за действие и като връх на нахалството да публикува манифестна

статия в списание, редактирано от патриарха на литературата.

Ще охладя малко негодуванията, като напомня, че същият този патриарх Иван Вазов тогава е на 35 години, а е основател вече на няколко издания. Изглежда, че нашето отношение към младостта, към нейните възможности, е доста изкривено, отразява някаква геронтизация на мисленето. Само преди четири десетилетия на момчета и момичета с гимназиални униформи се предоставяше да решават съдбата на обществото и да рискуват своя живот в съпротивата. След победата този напор на младостта все още бе непреодолим и множество ръководни места във всички сектори на новата държава (включително културния) се заемаха от хора под 30-годишна възраст. Сходна е социалнопсихологическата обстановка и категоризация и в първото десетилетие след Освобождението. Нова България е създадена от млади строители. Обществото има активен живот и напредък само когато младежта играе роля на независим, равностоен социален партньор.

Като човек, преминал 50-те лазарника, и аз бих искал да разпозная в автора на толкова обсъжданата и призната статия един зрял, посивял човек. Но предубеждението и емоциите еднакво вредят на научното издирване.

Да оставим настрана младостта на предполагаемия автор. Трябва ли да приемем, че статията от «Зора» е дело на един никому неизвестен, неспоменаван дори в най-подробните справочници литератор? Защото между хилядите имена, подредени в трите тома на «Речник на българската литература» Гаврил Занетов не се среща! И трябва ли да допуснем, че тъкмо той може да бъде изключителното дарование, човекът със завидна култура, който има честта да бъде първият значителен критик след Освобождението? И да бъде непознат досега?

Но дали е непознат?

Виждам вече пронични усмивки: та това е толкова скоро, не е IX век, нали учените вече са изследвали всичко, което е било достойно за внимание.

Принципът на Томашевски за разпределението е евристичен. Трябва да се използува в пълнота. Между сътрудниците на «Наука» и «Зора» подходящ човек наистина няма. Обаче Вазов издава и «Денница» (1890 —

1891). Като се надникне там, ще се види, че Гаврил Занетов участвува с рецензия в брой 6 и с превод на статия за Юго в брой 10 от 1891. В изследването «Периодика и литература» за участието му се дава следната преценка: «Рецензията е интелигентно написана и основателно критична.»[19]

Неизвестният днес Занетов проявява през 1891 интелигентност, каквато всички откриват в статията на Г. З-ч. И все пак това още нищо не доказва освен възможност за продължаваща връзка между редактор и негов сътрудник отпреди. Същевременно то е повече от почти всички косвени доводи на досегашните хипотези.

Подсказващо звучи текстът на едно писмо от октомври 1891:

«Любезний Шишманов,

Навярно тия дни г. Занетов ще дойде при тебе да те моли за едно ходатайство пред г. Живкова, от когото проси вакантното място на секретар в статистическото бюро. Препоръчвам на поддръжката ти г. Занетова. Той е твърде интелигентен момък и с литературно дарование. Ще ти бъда твърде признателен, ако се отнесеш съчувствено към г. Занетовата просба, в съдбата на когото аз зимам ж во участие, за неговите нравствени качества, въпреки прека еното му русофобство. . . Твой предан И. Вазов.»[20]

В това препоръчително писмо, изпратено преди появата на молителя, а не носено на ръка, има няколко съществени момента. Първо — преценката на Вазов, която според мен не е продиктувана само от прагматични съображения, защото освен интелигентност и литературно дарован е се изтъкват «нравствени качества». Второ — информацията за прекалено русофобство. Тъкмо с тези си политически възгледи Занетов би могъл да направи шеметна кариера тогава, при Стамболовия режим. Вместо това той търси съдействие от русофила Вазов. Неодобрението на Занетов към политиката на царска Русия не го е правело автоматично привърженик на режима. Изглежда, имаме пред нас фигура с осъзнати принципи на гражданско достойнство. Идеите остават като суверенно право на личността, а не са средство за кариера — така говори поведението на нашия герой и с това рязко се отделя от глутницата на алчната полуинтелигенция.

Писмото на Вазов изправя още един въпрос: дали познанство от няколко месеца би дало основание за подоб-

на щедра и висока преценка, или той има впечатления о по-дълго време?

Колкото до писмото, не съм го открил по архиви, излиза в съчиненията на Вазов.

Добре, съществува някакъв Гаврил Занетов, той печата критика, познава се с Вазов. Но инициалите и всички тези установени връзки не могат ли да бъдат все пак случайно съвпадение?

Продължих издирването вече не толкова с криминалистична стръв, колкото от събуден интерес към странната и нестандартна личност.

Един надарен млад човек едва ли би могъл да се въздържи и да не опита да печата, след като веднъж е проникнал в света на литературата. Ако допуснем, че статията от 1885 е негова, мълчанието до 1891 не е загадка. От есента на същата 1885 започват бурни събития (война, преврат, детронация, регентство), културният живот замира за дълго, свободата на печата е потисната от специален закон, няма литературни издания и т. н. Вазов заедно с още редица дейци е в емиграция. След появата на Занетов в «Денница», през същата 1891 той печата и в «Периодическо списание» обемиста студия «Българските колонии в Руссия». Първата част е подписана с инициалите Г. З-в, а при продължението е поставено цялото име — «От Г. Занетова» — с падежно окончание (както и «от Г. З.-ча» през 1885). Това е солидно документирано историческо изследване, над което авторът явно е работил дълго време. По-късно се появява и трето продължение[21].

През следващата 1892 инициалите Г. З-в се появяват във вестник «Балканска зора», издаван в Пловдив от Харитон и Никола Генадиеви. Отпечатан е отзив за кн. 3 и 4 на новото сп. «Мисъл». Материалът е изпратен от Айтос. По повод една публикация авторът на бележката коментира: «Г-н Один ни доказа, че европейските въпроси и ний сами можем да ги направим интересни, че оригинални, пълни с жив интерес статии могат да се появяват и в нашата литература.» Тази мисъл има някаква кореспонденция с постановките и с патоса на Г. З-ч.

В отзива за «Мисъл», отпечатан с продължение в броеве 569 и 570 на пловдивския вестник (в онова време единственото стабилно издание в цяла България) се дава висока оценка за поемата «Присъдата над Фрина» от Пенчо Славейков и след това се предлага първи опит

за характеристика на критическия подход на д-р Кръстев: «Г-н Кръстев обръща особено внимание на техническата страна на разглежданите от него художествени произведения. Разумява се и такава задача е благодарна, но не само такава е била литературната критика на онния русски и немски списатели, на които наглед г-н Кръстев иска да подражава.»

Авторът на бележката очевидно познава добре руската и европейската критика, той се интересува повече от идеите, отколкото от «техническата страна», т. е. от спазването на правилата. Г. З-ч в «Зора» се обявяваше против «педантските правила». Позицията и самочувствието на критика от «Балканска зора» подсказва, че той се усеща като участник в нашия литературен живот отпреди и може да прецени навлизащия в него д-р Кръстев и новото списание.

Общественатa отзивчивост на Г. З-в е особено удовлетворена от статията «Нашето Висше Училище», отпечатана в «Мисъл». Критикът отбелязва: «Твърде рядко се закачат у нас нашите вътрешни въпроси с такъва ерудиция и с такъв талант. Въпроса за нашето национално възпитание е много занемарен. . . Да свържем в едно разкъсаните елементи на нашата интелигенция, възпитана под разнообразни влияния, да покажем, че ние образуваме едно тяло, една душа. Нашата литература е безсъдържателна и разхвърлена и от страни произвожда впечатление, като че ли и ние сами не знаем към кого се стремим.»

Г. З-в прониква в социалните съставки и проявява общественическо съзнание от висока класа. В заключение той пожелава на «Мисъл» многогодишно съществуване.

За мен не подлежи на съмнение, че Г. З-в от Айтос е Гаврил Занетов. Малко по-друг е въпросът с отзива за поемата «Въстанник» от Пенчо Славейков, отпечатан в същия вестник два месеца по-късно — в броеве 624 и 625 от 10 и 13 май 1892. Подписът е З. и до него е постагена дата 3 май. По някои свои мисли, както и по стилистиката си статията има доста общи черти с публикацията на Г. З-ч в «Зора» и с отзива за «Мисъл». Обаче в бележка под линия се казва: «Тази статия е написана, за да се изпълни желанието на поета. Още преди да се напечати поемата, в един разговор поета изказа желание (случайно) да се напише за нея критика.»

Познанство между Пенчо Славейков и Занетов е малко

вероятно. Ако бе създадено в 1892, то би продължило. Възможно е бел жката да принадлежи на редактора Генадиев, който да е поканил своя сътрудник З. Тогава авторството на Занетов получава обяснение. А Никола Генадиев и Пенчо Славейков се познават от гимназията в Пловдив.

След анализ на поемата критикът намира, че същият размер е употребяван много от Пушкин и Лермонтов, че творбата напомня «Мцири». Една мисъл с нещо ни отправя към публикацията на Г. З-ч: «Много идеи дохождат, възбуждат интерес и си заминават. По-сетне тия идеи се приемат равнодушно или само с едно почитание.» И пояснява: «Чувството на отмъщението беше някога близко и сродно нам, възпламеняваше сърцата и често дигаше пожари, но сега е почти непонятно.» Аналогична е преценката на Г. З-ч за песента «От де да начена, о любезна моя» и «Стани, стани, юнак балкански».

Критерият на З. е висок, той изключва от литературата не само съвременните му стихотворци, но и поети с име: «Нашата поетическа литература е бедна и с изключение на Ив. Вазова и Хр. Ботева ний не сме имали досега ни един сериозен поет. Г-н Славейков подава надежди да наследи Вазова в поетическата ни литературна сфера, който в последно време очевидно има по-малко влияние на българското читающе общество. . . Славейков е мислител с философски склад на ума, повече се увлича от своите идеи.»

Авторът на статията смята за неуместна иронията на Славейков спрямо Ал. Батенберг, напомня, че според него не всяка корона е «тежък ярем». Намекът за намаляващо влияние на Вазов дали не може да се свърже с мисълта на Г. З-ч за патриотическата литература, която вече не възпламенява? Защитата на Батенберг подсказва за несъгласие с детронирането му от офицери русофили. Тези моменти отново насочват към Занетов.

Заключителният пасаж на отзива повтаря буквално финала на статията за сп. «Мисъл» и с доброжелателното си отношение, с категоричното доверие в бъдещето на младия поет, и дори фразеологично: «На поета желаем и дълговременна и плодотворна литературна деятелност.»

Освен другите прилики в двете статии се употребява един и същ характерен израз: «литературна сфера» и «сферата на поезията». Това е допълнително указание за авторството.

Вече сме настроени да запитаме — ами после, изчезва ли Гаврил Занетов от периодичния печат?

Напротив, той сътрудничи активно и разширява зоните на участие, обаче се отдалечава от литературата. Но преди да проследим проявите му, ще спрем и ще ахнем: книга. И отново — серия загадки. Срещу името на Гаврил Занетов библиографският справочник «Български книги» (т. 2, 1978, с. 523) сочи книгата «Две статии по нашата литература», издадена в Лом през 1893 г., и още няколко заглавия. Но авторът отново е подписан странно: Х. Х. При всичкото ми доверие в изданието, подготвено от Българския библиографски институт и Народната библиотека, трябваше да проверя основанията за атрибуция. Оказа се, че анонимността е разкрита още от Ал. Т. Балан в «Български книгопис за сто години» (1909) — добавките. Макар това да е станало приживе на автора и да не е оспорено, налагаше се да потърся и доводите на Балан.

Проследих дирята. Лично познанство. След излизането на книгата от Х. Х. Балан печата рецензия за нея в «Български преглед» (окт. 1893, № 2, с. 155 — 156) и дава висока оценка. Още в същата книжка библиографският отдел разкрива авторството на Занетов (с. 253), а Балан по-късно вече цитира книгата с името на автора (Период. списание, 1902, № 42, с. 221, под линия).

След рецензията на Балан драмата явно са се свързали (не е изключено познанство и отпреди — земляци са, Балан е със 17 г. по-възрастен) и Г. Занетов става сътрудник на професорското списание «Български преглед». Отношенията им остават дълготрайни. В архива на Балан се пази писмо на Занетов от 1908.[22]

Авторството на Г. Занетов на книгата «Две статии по нашата литература» (1893) е несъмнено. Дългото ровене из архиви и из стария печат бе необходимо, защото текстът на творбата е решителен за разкриването на Г. З-ч.

В предисловие Г. Занетов съобщава, че двете статии са написани през 1891, но не е успял да ги отпечата. Първата е озаглавена «Иван Вазов като поет партизанин и поет художник». Посветена е на сбирката «Поля и гори», издадена в 1884. Занетов пояснява, че тогава «авторът на тия бележки се намираше далеч от България, в едно учебно заведение».

Самото заглавие на статията противопоставя партизанство (политика) и художество. В публикацията на Г. З-ч

от «Зора» се твърди: «Защото днес патриотичната поезия не може да бъде освен политическа или сатирическа.»

Статията за Вазов започва със серия от въпроси, точно както е и при Г. З-ч. Но съвпадението не е само в реторическия похват. То засяга същността: Гаврил Занетов повтаря през 1891 буквално мислите на Г. З-ч от 1885 за задачите и същността на поезията. Да чуем:

«Въпроса, какво иска обществото от литературата, какви духовни нужди трябва да удовлетворява поезията у нас, мислим, че не е съвсем ясен. Поречето пъти у нас от поезията искат прогресивни идеи; но достатъчни ли са прогресивните идеи в една поезия, за да изпълни тя своето предназначение? Мислиме, че поезията си има и други сфери независимо от идейността, има си и други обществени мотиви, които ѝ вдъхват прелест и жизнено съдържание... Сферата на поезията е по-широка от идейния кръгозор, тя има и други задачи, независимо от идейното съдържание. У нас често се обръщат към поезията от тясно специални требования и затова много страни от литературните достойнства на нашите списатели остават неуценени, занемарени.» (Отново се появява характерната дума «сфера», както при Г. З-в и З. от «Балк. зора» в 1892.)

«Поета, ако и да е същия патриот и да чувствува също така дълбоко и искрено, но вече е друг по съдържанието на мислите си.»

«Но България се освободи и лицата, които бяха обладани само от тази идея, видяха се на сухо оставени от своите идеяли.»

И като фразеология, и като смисъл тези извлечения от книгата на Гаврил Занетов съвпадат напълно с идеите и постановките на Г. З-ч от 1885, сега са по-ясно и по-разгърнато изказани. За мен няма никакво съмнение, че статията «Осветление на българската поезия» и книгата «Две статии по нашата литература» са написани от една и съща ръка. Еднаквостта на мислите и на понятието за поезия дойде да потвърди формалните съвпадения: инициали, познанство с Вазов, сътрудничество в негово списание и т. н. Поради това няма да се занимавам с допълнителни доказателства като анализ на езика, изобилието от русизми и др. За тяхното присъствие си има обяснение. Ще стигна и до това.

Статията «Иван Вазов като поет партизанин и поет художник» е съществена не само като неопровержим аргумент за идентификацията на Г. З-ч от «Зора», но и със своите постановки и оценки за творчеството на Вазов. Та те са писани още в 1891! Убеден, че тя е многократно разглеждана и посочвана от изследвачите на Вазов, бях решил да изоставя тази нейна същностна страна. Библиографският педантизъм изискваше обаче да цитирам мненията по повод тази ранна и крайно важна статия за Вазов. Този път изненадата ми поднесе не загадъчният Г. З-ч-Занетов, тя дойде от моите колеги.

Тръгнах отново от най-общото — справочниците. В обемистия том «Иван Вазов. Летопис» (1981) от М. Марковска са отбелязани и най-дребни факти от житие-битието на народния поет. Потърсих за книгата на Х. Х.-Занетов. Пропусната, няма я. Същото е положението в подробната библиография за Вазов в «Речник на българската литература» (т. 1, 1976, с. 181). Като е била пренебрегната от библиографите, книгата на Занетов остава извън полезрението и на изследвачите. Очерците за Вазов в известните книги на Георги Цанев и на Пантелей Зарев не се занимават с предишни критически оценки и поради това важната публикация от 1893 там не се споменава. Надявах се, че в подробното проучване на Милена Цанева «Иван Вазов в Пловдив» (1966) ще стане дума за нея. Но по времето на своето отпечатване книжката на Занетов стои извън обсега на авторката и е останала неизвестна за нея.

Трудът на Георги Димов «Иван Вазов и българската литературна критика» (1974) е посветен специално на рецепционна проблематика. Толкова ранна публикация за Вазов не би могла да бъде пропусната. Уви. Подробно и с основание авторът разглежда отношението на редица дейци от онази епоха към творчеството на Вазов, цитира изказвания на Иван Пеев Плачков, Захари Стоянов, Петко Р. Славейков, Петър Пешев, Ив. Д. Шишманов, С. С. Бобчев, В. Балджиев, Ил. Миларов и др. Обобщението му за характера на голяма част от антрефилетата през 80-те години е точно: «С малки изключения Вазовите критици са били предимно вестникари, чиито критерии са се менели в зависимост от политическите убеждения и симпатии, нещадейки нито личността, нито гражданското достойнство, нито творчеството на писателя».[23] И още:

«Затова и най-значителната част от излязлото по вестници и списания относно едни или други Вазови произведения има не толкова значение за развитието на литературата, колкото като документ за нравите на времето, които навяват твърде тъжни размисли, свидетелствуват колко мъчително са се утвърждавали по-високи нравствени и естетически критерии, колко трудно е било в атмосферата на изграждането на новата българска държава, наука и култура да се издигне човек над растящата политическа и нравствена поквара, да създава ценности, ръководен от високи граждански, народностни, духовни идеали.»[24]

Няма какво да прибавя. Но тази обща характеристика изтъква с още по-голяма релефност изключенията, съвсем редките изключения. Дали Гаврил Занетов е едно от тях? Дали е от онези малцина, които въпреки условията на поквара са се издигнали високо със своите духовни идеали, със своята нравствена устойчивост, воля за творчество и заслужават преклонение от потомците? Статията от 1885 вече загатва за неговите достойнства на гражданин и на ценител със силен естетически усет. Как стои въпросът със статията му за Вазов?

В книгата си Г. Димов дава преценка за критиците от онова време: «С изключение на Ив. Шишманов и К. Кръстев до средата на 90-те години, в известна мяра и на неколцина други, които виждат по-нашироко и оценяват по-аргументирано Вазовите произведения, авторите на най-значителната част от излизащите критики, макар да заявяват, че ратуват за народностна литература, не се домогват до по-проникновени разбирания относно кардиналните проблеми, свързани с отношението между писател и общество, за своеобразния характер на художественото познание, за сложните взаимоотношения между политическомирогледните разбирания на писателя и неговото художественотворческо виждане и пресъздаване на жизнените явления.»[25]

И тази преценка е вярна, но пропуска един критик, който се занимава с почти всички посочени проблеми и струва ми се — пръв. Става дума обаче за човек с нулев престиж пред литературните историци досега. Може би те са прави да не се заинтересуват от него и аз прекалявам, поддавам се на обичайната идеализация спрямо своя герой? Дагам му думата, за да се защити сам:

«Ние мислиме, че въпроса за положението на г-на

Вазова в българската литература не е още изчерпан, че г-н Вазов като поет не е напълно разбран и оценен.»

«Известно е, че навсякъде литераторите дават направление на обществената мисъл.»

«Отсъствието на собствена програма у поета го прави да бъде недоволен и от окръжаващата среда, в недостатъците на тая среда да търси обяснения на своето недоволство.» (Подобни наблюдения върху критичния характер на произведенията му започнаха да се явяват едва след половин век.)

«Действително, с изгубването на старите идеали борбата за материални интереси зема връх в нашето общество, подлостта и коварството се усилиха. . . И тъй поета навсякъде вместо патриотизъм вижда пусти фрази и експлотация на слабите; вместо знания и прогрес — глупост и разврат.» (Ясен поглед за социалнопсихологическата характеристика на обществото, употреба на «експлоатация» за критическа експликация на поетическите мотиви. И това е писано в 1891!)

«Каквото и да се каже за «чистото изкуство», но Вазов и до последно време се явява като представител на известно направление. . .» (Тази позиция обяснява защо Г. Занетов не става сътрудник на «Мисъл».)

«Поета се показва партизан в не съвсем идеалната смисъл на думата. . . Остава човек само да съжелява, че такъв поетически талант си хаби силите и пропада в една безсмислена и безсъдържателна борба с някои въображаеми врагове на свободата.» (Коментарът се отнася за стихотворението «Към свободата». Тези преценки са допълнителна причина, за да не бъде предложена или да е отхвърлена статията от «Денница» и авторът да я издава две години след написването.)

«В българското общество се появяват очевидно две течения, две партии, две убеждения, и двете може би с известни недостатъци, но и двете без съмнение с преимущества. . . Стана едно раздвоение в българското общество. Интелигенцията улови два противоположни пътища. Вчерашните другари и единомишленици захванаха да не се разбират. Тая интелигенция не иска вече да знае какво мисли и за какво страдае поета.» (Критикът е заел единствено плодотворната независима позиция и прави крайно интересен, проникновен анализ на обществените настроения. Той е един от първите историци на българската

интелигенция с тази своя свидетелска характеристика. И на всичко отгоре вижда ясно и гледната точка на поета — изолиран от политическите ежби, самотен в своите вълнения.)

«Талантът му е твърде силен, душевните му сили са твърде големи, за да може да запре в такава низка борба. . . Той търси поле по-достойно за него, там, гдето да може да се разгърнат всичките му сили, но такова поле не намира.»

Особено високо признание трябва да получи според мен нравствената позиция на Г. Занетов, когато той през 1891 във вихъра на Стамболовия режим и въпреки своите политически симпатии има сила за ироничка дистанция:

«Не е ли Вазов ретроград, русофил, а пък ние, както е известно, сме далеч от всичко това, тогава защо да го четем? Но нека нашият напредничав човек разбере, че има и други чувства, освен идеите, достойни за неговото внимание, и които, ако не е в състояние да разбере, нека знае, че не може с достойнство да носи званието, което си присвоява.» (Иронии като тази, отправени към официозната «напредничава» интелигенция, може би също са причина за отлагането на публикацията до 1893, когато режимът значително отслабва и почва да се разклаща.)

Заключението на статията, която спокойно би могла да бъде назована студия, подсказва мотивите за написването ѝ, отново полемични:

«Ний искахме само да обърнем вниманието на читателите на някои добри и лоши страни от тая сбирка стихове, която при появлението си и отсетне, доколкото знаем, беше незаслужено лошо приета.»

Ако се проследи критическата рецепция на Вазов, ще се види, че всъщност това е една от първите действително литературни преценки, напълно освободена от влияние на конюнктурност и пристрастия с личен или с политически характер. Преди нея излиза статия на д-р Кръстев през 1888. Ще си позволя да поставя творбата на Г. Занетов по-високо, защото при бъдещия критик и редактор на «Мисъл» липсва острият социален поглед. Не мога да се съглася с една постановка, която изразява преобладаващото днес мнение: «Кръстевите статии представляват най-сериозните критически работи за Вазовото творчество до средата на 90-те години.»[26]

Неизвестността тегне върху името и върху написаното

от Занетов. След век тя вече го заличава напълно, като че ли той не съществува. Това не е толкова историческа и научна несправедливост, колкото социален феномен. Гордият и самостоятелен интелектуалец не е потърсил начин да се пригоди и включи в литературната среда, да прави запознанства, да се представя и да налага името си. Напротив, той скромно поставя какви не хиксове или други букви под своите публикации, защото съзнава, че важно е какво казва на хората, на обществото, а не неговата собствена персона.

Още съвсем младият Кръстьо Кръстев напротив — започва оживена кореспонденция с Вазов, представя му се, иска мнението му за своите критически прояви. По този начин той показва своето причастие в литературния живот и литературната съдба на поета. Студентът Кръстев вече се приема като критик. Гаврил Занетов стои изолиран, прилича на гастрольор в литературата. Неговите мнения и преценки като че ли нямат значение. И което е най-печално и несправедливо — дори за историците на литературата.

А той е автор на още едно изказване за Вазов. Написал е рецензия за първия том с разкази и тя е отпечатана през 1894.[27] В нея Занетов е категоричен при утвърждаването на Вазов и още тогава определя неговото място: «Ив. Вазов е нашият пръв поет-белетрист и който иска да изучи българския живот, трябва да се обърне към неговите произведения. . . Никаква история, колкото и да е пълна, не може да схване целия обществен живот в такива дребни черти, в каквито може да го рисува белетриста в своите романи, повести и разкази.»

Трябва да се отдаде признание на А. Т. Балан за неговото зорко око и литературна добросъвестност. Още с излизането на книгата «Две статии по нашата литература» той забелязва нейните качества и написва обстойна рецензия в края на същата 1893 година.[28] Той се заема първо да отбрани автора на книжката от някакво вестникарско псе, което злобно се нахвърлило да го ръфа. За необуздания журналист Балан пише: «Той си извадил всичките шипове против провинциалния жрец на индивидуалното развитие, та не му простил дори и явните печатарски грешки на Ломските Гутенберговци.»

Оценката на Балан не оставя съмнение за стойността на тази книжка: «Статиите на Х. Х. владеят с едно твърде

добро качество: те се стремят да намерят общия смисъл на частните явления в поезията на Вазова и в българския периодичен печат, та въз основа на него и да посочат как българското общество има нужда от по-инакви поетически посоки и публични органи, за да успява по-правилно в своето естетическо и умствено развитие.»

И книгата на Занетов от 1893, и рецензията му от 1894 за разказите на Вазов са цитирани от Балан в обстойното изследване «Преглед на поетическата творба на Вазова», печатано в «Периодическо списание». На това изследване на Балан по-късните трудове за Вазов обръщат слабо внимание, а то има качества. Пренебрежението е засегнало и цитирания в него Занетов, той останал незабелязан. Иначе нямаше да се наложи сега аз да занимавам читателя толкова дълго време със странната съдба на Гаврил Занетов, нещата щяха да бъдат изяснени отдавна и той да е заел вече подобаващото му се място в историята на нашата литература и култура.

Втората статия на Занетов от книжката, печатана в Лом през 1893, носи заглавие «Нашата журналистика». Това е едновременно програма за културното призвание на периодичния печат и преценка за неговото състояние. Никой дотогава не се е заловил с подобна задача, защото всяко издание преследва своите политически цели и държи да ги представи като общонационални. Почти по същото време със сходна работа се е захванал Юрдан Иванов, но той се насочва към библиографско издирване и събиране, създава основите за бъдеща история на периодиката. Неговата книга от 1894 е наистина основополагаща и без нея никой историк не може да се ориентира. Ю. Иванов е фактолог. Гаврил Занетов е идеолог. Ето какво заявява той през 1891 (когато пише своята статия) още в самото начало:

«Имаме нужда от една сериозна журналистика, която да се занимава с обществените въпроси, да разрешава съвременните задачи както на векът, така и на нашият народ. Обществото, освен вспомагателните науки, за които споменахме по-горе и преди всичко, има нужда от една обществена наука, която да се занимава с нуждите на туй общество, да трактува за въпросите на денят, потребностите на утрешния ден, да разкрива и обеснява

идеалите на туй общество, да му каже кое е най-скъпо, да го учи как да жертвува и на кое да жертвува силите си.»

В първата част на този откъс авторът настоява за сериозна журналистика. Във втората прави догадка за необходимостта от социология. В третата част насочва вниманието към аксеологията, поставя проблема за ценностите. На няколко пъти употребих по отношение на Занетов думата «пръв». Сега ще я спестя. За осведомения читател е ясно равнището на мислене у този непознат за нас български интелигент от края на XIX век.

Занетов има ясна представа за приемствеността, за нуждата да се изтъкне докъде са стигнали предците и какво трябва да поемат от тях потомците: «Нашите по-стари деятели по-малко са виновати от сегашното поколение. . .» След това сочи заслугите на Раковски, Каравелов, Захари Стоянов и особено на Ботев, когото отделя (същото прави и Г. З-ч): «Ботев работеше. . . като отиваше по-далеко в демократическите форми на бъдещото устройство на България.»

При свободните условия се очаква рязък подем, но Занетов е трезв наблюдател: «Отсъствието на потресаващи борби, борби като за освобождението на България, даде възможност на младите сили да усвоят по-основателно европейската образованост, да изучат нуждите и ламтенията на български народ по-разностранно и с по-голямо спокойствие. Но наместо да се появят нови хора, които наново да разгледат въпросите, които са занимавали нашите предшественици, да ги решат от точка зрение на съвременните възрения и наука, забелязваме само една пустота.»

Това не е разочарованието на някои бивши участници в революционното движение, които се усещат измамени в своите надежди. Занетов изразява становище на активен гражданин с достатъчно впечатления за устройството на модерните европейски общества, който иска да види родината си изравнена с тях: «Знанията, които са обладавали бившите наши деятели, сега са недостатъчни. . . Днеска е време на сериозното изследване. . . Сякаш че може литературата да се отдели от обществените въпроси, сякаш че възпеването на красотата и някакви си тъмни неопределени (ако и благородни) чувства тряба да състави предмета на «чистата литература». . . Но ний нямаме журнал, който да действува на общественото мнение, да

образува вкус у читателите, да сплоти и обединя нашата слаба интелигенция.»

След тези общи постановки, извлечени от началните страници на статията, Занетов преминава към обзор и оценка на съществуващите издания и на проявяващите се публицисти. Мнението му за «Денница» е строго и очевидно това е причина неговата творба да не се появи там през 1891:

«Но «Денница» предпочита да ни дава много пъти слаби стихотворения, да ни представи някоя картина от българското отечество, каквито теми време е вече да отстъпят на вторий план и да се заместят с други интереси. При всичкото ни голямо уважение към г-н Вазов, за заслугите на когото не му е мястото тука да говорим, принудени сме да кажем, че не е той човека, който ще може да въодушеви един български журнал; че той като български литератор, ако и да бъде полезен още, но ръководството на общественото мнение тряба да отстъпи другиму (уви! кому?). . . Тряба да се отнесем по-снизходително към това, което иди да замести старото.»

Позицията на Г. З-ч от 1885 спрямо литературата на борческото, на патриотическото вдъхновение и нуждата от премин ване на нов етап намира тук продължение и категоричен израз. Занетов има стабилно исторически подход и пренебрегва уважение, сантименти, младежко желание да бъде харесан от признатия писател. Той мисли и работи за развитието, за бъдещето на родната култура, а не за себе си, нехае как ще бъдат приети мислите му от засегнатите в тях авторитетни личности. И съвсем естествено е, че след година-две, когато Вазов става министър и без усилие би могъл да назначи своя познайник и критик на добро място в столицата, да го въведе в кръга на видните хора, на тогавашния културен елит, той изобщо не се сеща за него. Занетов си остава чиновник в глухата провинция. Такава е съдбата на критик, който цени над всичко своето суверенно право на мнение. Д-р Кръстев има далеч по-слаби административни възможности от един министър и въпреки това успява да премести в столицата провинциалния телеграфист Пейо Крачолов и да покаже яркия му талант, да го направи национално достояние, да го превърне в поета Яворов. Но тук отношението има друга посока и други психически предпоставки — критикът открива поет. От съдбата на

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Заметов още веднъж се вижда, че изпълненият критически дълг носи само несгоди. Това правило досега у нас няма изключение.

Когато пише своята статия през 1891, Заметов разглежда д-р Кръстев в началото на неговия път. Бихме очаквали към него да се насочат надеждите, като към носител на нещо ново. Ето най-съществените моменти от трите страници на книгата, посветени на д-р Кръстев:

«Той беше, чини ми се, който създаде у нас термините «чиста литература», «чиста критика», т. е. иска да тури българската литературна критика на почва отдалечена от всякакви политически борби. . . Днес политика се вмъква и в последната колиба на бедняка. . . Нашето време аслъ не е философско. . . Който иска да работи и живее в сегашния живот, той тряба да се съобразява с искането на настоящето време. . . Политиката и литературата са тясно свързани помежду си и заедно са тясно свързани всичките обществени въпроси и който иска поне с една от тие клонове да се занимава, той тряба да изучи и да има предвид всичките други клонове. . . Лош филолог е онзи, който в също време не е и историк. . . Крив път е избрал г-н Кръстев, като е искал да се специализира. Не е могъл той също да направи много и със своя специален критически орган, който надали ще просъществува втората си година. Специални критически журнали нямат по-големите, по-образованите народи, а камо ли да поддържаме ние българите.»

Прогнозата за сп. «Критика» излиза точна: то спира. Останалите препоръки и оценки на Заметов засягат някои от основните слабости в подхода на д-р Кръстев, които се изтъкват и от съвременни литературни историци. Какво освен съжаление можем да изразим днес, че Заметов изоставя критиката и се отдава на своята основна професия в бита и на историографията и публицистиката в културната си дейност. При неговите здрави и ясни естетически и философски принципи, при неговата социална ангажираност и жив език той би бил крупно име в литературата ни за дълъг период, до началото на 30-те години, когато смъртта прекъсва неговото участие в културния живот.

Особено е отношението на Заметов към Стоян Заимов. За него той е почти идеал на народен деятел, общественик. Яркото русофилство на Заимов с нищо не накърнява

признанието. Това показва, че преценката на Вазов за русофобството на Занетов не е точна. Несъгласието с имперската политика на правителството няма нищо общо с отношението към руския народ. Но и в случая със Заимов авторът на книгата остава трезв наблюдател, не се поддава на своите симпатии:

«Г-н Заимов и сега до известна степен глияе на общественото мнение и ако би искал, той би могъл да направи много повече.»

Авторът на книгата е вкусил от европейската култура, изработил си е строго мерило и общото мнение за съвременната му българска литература като цяло не е високо: «Нашата литературна деятелност по-скоро може да се рече играчка, отколкото сериозно занятие.»

В последните страници на книгата се срещат две подсказвания, които улесняват моя разказ. Едното гласи: «Много са виновати в това отношение и някои от нашите по-първи литератори редактори; те често безмилосердно режат и съкратяват статиите на младите автори, без да им искат позволението.»

До 1891 Занетов е бил сътрудник единствено в списания на Вазов. Очевидно той има предвид него, а тази изповед иде от личен опит. Прегодът на статията се изключва. Тогава да видим рецензията в «Денница» за сбирката на Узунов. В отпечатания текст не личат особени луфтове, а и това не е особено важна за автора проява, там няма позиции. Още нещо — през 1891 Занетов е вече на 28 години, тогава почти средна възраст. Остава недоволството му да се отнася за по-ранно време. И действително, ако се вгледаме в текста на Г. З-ч от «Зора», ще забележим на няколко места не съвсем гладки и мотивирани преходи. Или поне за мен изглежда така. Колкото и да се стремя да бъда подобен на своя герой — трезв и неподатлив за емоции, — сигурно съм зависим от тях и от желанието си да извадя затрупаното от десетилетията достойно име и да възстановя правото му на живот в културата.

Второто подсказване: «Помня как се чудеше един чужденец на числото на нашите списания, когато му ги показах в Народната библиотека в София.» След завършването на образованието си в странство Занетов е продължил своите познанства с колеги и очевидно владее добре чужд език. (Нека наруша хронологията на разказа —

ползува пет езика.) Иска ми се да напомня, че по онова време библиотеката съвсем не е такъв културен център и фактор, както днес, а посетителите ѝ са броени интелигенти с високо европейско образование, които поддържат навика, придобит по време на следването си, въпреки заобикалящата ги ориенталска дремливост в културата и пазарска врява в политиката. Снабдяването на библиотеката тогава е все още хаотично, напълно нерегламентирано. Законът за депозита се приема едва в 1897.

Изглежда, такъв е бил Гаврил Занетов, незнайният и непризнат автор на посочените и по необходимост щедро цитирани дотук произведения.

Но откъде се е взела тази странна птица и как може този човек да не получи никакво признание, ако не за друго, поне за своята висока образованост?

Следва поредната изненада, която поднася за нас, далечните потомци, съдбата на загадъчния Г. З-ч.

В края на 1894 Гаврил Занетов става сътрудник на сп. «Български преглед», печата там рецензия за разказите на Вазов. Проникнал между светилата на младия Софийски университет, той явно е бил доста високо оценен, защото през третата годишнина, 1896, печата в шест от десетте книжки на списанието. Тези публикации са далеч от литературата, но показват неговата значителна култура и широки интереси.

Той рецензира преведена от италиански книга със статии на Сципио Сигеле (№ 2). Изпитвам неудобство, но отново ще прибягна към същата дума: Занетов е един от първите българи, които въвеждат в оборот у нас социалната психология. Година след това в друго списание ще се появи голям откъс от «Психология на тълпите» на Гюстав Льобон, преведен от Симеон Радев, тогава ученик в лицея в Цариград. По този начин две знаменитости от зората на социалната психология стават достъпни за българската публика още със своята поява. Нека подчертаем заслугата на българските интелигенти от края на XIX век и нека се погледнем колко сме «се разбързали» ние — от края на XX век. . .

В рецензия за една книга по международно право, издадена от д-р Г. Стрезов под псевдоним (№ 4), Занетов проявява своето силно чувство за национални интегритет

на българите. То се бе проявило в предишната му обстойна студия за българските колонии в Русия, но насетне ще погълне изцяло авторското му внимание. В заключението на рецензията той изтъква: «Авторът без достатъчно основание умалява значението на българския елемент в Македония.» След възражения от страна на автора по различни въпроси Занетов излиза с отговор (№ 6). Тази полемика показва някаква степен на присъствие в идейния живот на времето.

В двете публикации — за Сигеле и за Стрезов — се среща една дума в нейната немска форма: «абсолутна» и «абсолутно». Във финала на статията от Г. З-ч в «Зора» се използува «абсолутно непогрешима». Още едно косвено доказателство за авторството след всички изброени и посочени дотук.

В «Български преглед» Занетов печата и рецензия за книга от румънски автор, посветена на Добруджа (№ 5), издадена в Букурещ през 1891. Без съмнение той владее и румънски. Но съществено е да се види неговият усет към затулени от обществено внимание въпроси: «На единия край на княжество България съществува една забравена от нас област, неразделна част от общото българско отечество, но по волята на съдбата отрязана от цялото тяло и предадена на един наш съсед. . . Добруджа е българска страна от памти века. . . Само една България има на нея историческо, географическо и етнографическо право.»

В заключение той напомня: «За Добруджа ние знаем твърде малко и даже току-речи нищо у нас не се е писало и не се пише за нея.»

От френското списание «Ревю историк» Занетов превежда статия за Х. Трайчке — историк и социолог, когото Ранке причислява към публицистите заради неговия субективизъм. Занетов владее и френски език.

В последната двойна книжка 9 — 10 на сп. «Български преглед» героят на нашата новела помества статия «Нови известия за П. Парчевич и времето му». Той представя сведения от няколко чужди публикации, за да ги включи в научно обращение у нас. Но Занетов е имал неблагоразумието (през живота си той го проявява непрестанно) да спомене,че някакъв факт не е отбелязан в труд на проф. Милетич, един от редакторите на списанието. Той бил в чужбина, но се върнал навреме, за да вмъкне в края на същата книжка отговор с неадекватно груб тон.

Мнозина съвременници изтъкват тежкия характер на Милетич, неговата нетърпимост, рязкост и способност за трайна вражда. Известно е неприязненото отношение на професора към неговите колеги Балан и Балабанов. На първия той осуетява издаването на справочен апарат към книгописа за сто години и с това голяма част от събраните уникални сведения се разпилява.

Потърпевшите преглъщат и продължават да поддържат някакви взаимоотношения с филологическия самодържец. Достойнството на Занетов не допуска подобен компромис. След толкова плодотворно сътрудничество през 1896 той прекъсва участието си в «Български преглед», когато прочита несправедливата и зла бележка на докачливия учен. Още повече — след като редакцията отказва да постави неговия отговор[29] и той го печата в «Българска сбирка» (1897, № 4). Ответната му статия е убедителна и лъха сдържано превъзходство.

През 1897 или в началото на 1898 Занетов е имал възможност да пътува в чужбина и написва книгата «В Сръбско и Хърватско» (С., 1898, 30 с.). Издава я отново с инициал — този път само З., както се подписва през 1892 в «Балканска зора». Това публицистично произведение, написано с репортажен маниер, предлага богати сведения и показва още веднъж прозорливото мислене на Гаврил Занетов. Той разговаря с обществеици, журналисти и с обикновени жители на градовете, за да схване какви са настроенията и възгледите. Установява, че «панславизмът е разпространен в Хърватско» (тогава в границите на Австро-Унгария), долавя, че сред сръбската интелигенция набира сили партия с шовинистична програма, която между другото се обявява за обединение между сърби и хървати. Той отчита, че тази мисъл «не е пуснала още дълбоки корени в обществото в Загреб и другаде», но стига до извод, който ще бъде потвърден от събитията: «Новото направление за обединението не е без бъдеще.»

Занетов преценява трезво реалностите и перспективите, независимо от това дали съвпадат с неговите възгледи и желания. За жалост човек с такива способности и познания е заставен да решава съдебни спорове за синори и наследствени разправии в дълбоката провинция, докато полуинтелигенти със самочувствие и комбинативна енергия, «жадната за облаги сволоч», по определението на

Алеко Константинов, решават народните съдбини. И знае се до какъв хал докараха българската нация.

Където и да броди, авторът на тази книжка мисли за своята страна и съпоставя. В Загреб му прави впечатление голямата гара, електричеството, «грамадни три, четири и пететажни здания». Това е наистина голям европейски град. Занетов възкликва: «Колко далеч са останали назад нашата София, а пък и сръбски Белград, който има претенции да просвещава хърватите.»

Взаимоотношенията между двата братски народа са представени чрез взаимните балкански дрязги: «Хърватите се чувствуват европейци и с високомерие се отнасят към късогледостта и фанатизма на сърбите. Тези последните пък обвиняват хърватите в продажност към Рим и Виена.»

Занетов не пропуска да напомни за българското селище Враня и неговите около 12 000 жители.

А какво стана с обещаната преди няколко страници нова изненада? — се пита сигурно вече търпеливият читател. — Нима авторът на тази критико-биографична история смята, че издаването на брошура в края на XIX век е чак толкова удивително нещо?

Нямах предвид книжката, излязла от известната столична печатница на Янко Ковачев, просто трябваше да разказвам поред. И. . .

В заседанието си на 10 ноември 1898 Българското книжовно дружество (сега БАН) избира 32 нови дописни членове или на днешен език — член-кореспонденти. Наред с имената на професори и други важни личности е изписана и фамилията на нашия герой — Гаврил Занетов.

Излиза, че той съвсем не е неизвестен и още по-малко — непризнат. В края на XIX век Книжовното дружество е вече учреждение с висок научен и обществен престиж, макар той да не намира финансов израз при членството, както днес.

Какво съм взел да ровя тук и там? — рекох си. — Ей го къде е богатият и добре запазен архив на академията. Там ще се намерят всякакви сведения — мотивите за приемането, между които не може да няма библиография на публикациите, след това данни за живота и дейността и т. н. Но защо в архива — нали е издаден дебел том: «100 години Българска академия на науките» (1969). В неговите близо 1000 страници са поместени сведения и

библиография за всички хора, които са имали нещо общо с академията. В том I са дадени подробности за всички дейци, които са били академици и член-кореспонденти, а отделно и списъци дори на спомагателните членове и дарителите. Направено е само едно изключение и за него има специална уговорка под линия: Богдан Филов.

Струва ми се, че дори за най-недосетливите вече е ясно, че по логиката на фаталната неспрагедливост има още едно изключение, за което многобройният колектив на съставителите, изглежда, не подозира — това е Гаврил Занетов. Неговото име не фигурира в страниците на дебелия справочник! Поне да бе споменат някъде под линия като археолога-държавник. Когато те залюлее една орисия, тя не те оставя ни докато си жив, нито и след век. Немалък дял за това има и характерът на нашия герой — като си избереш анонимността в млади години, тя остава като завеса и дори като саван върху името ти.

В богатото архивохранилище за Занетов се намерих а. . . няколко листчета. И няколко споменавания в протоколи. Никакви биографични или други данни.

На 10 юли 1898 Историко-филологическият клон имал заседание за подбор на нови членове. Върху половинка лист са надраскани 22 имена. Между тях — Занетов. След това са преписани на чисто със същия почерк. Занетов е зачертан и заместен с «Байкушев — по горите». Това е известният лесовъд Костадин Байкушев, впоследствие неизбран. От него остава названието Байкушева мура.

На 18 юли 1898 заседава клонът за държавни науки. Предлагат 15 души, между които отново е Занетов. Върху втори лист от същото заседание срещу неговото име е отбелязан мотивът — «статии за българските колонии в Русия» и допълнителен надпис: отхвърлен.

В писмо от 24 юли ръководството на дружеството иска да се даде списък с трудовете на 15 кандидати и № 14 е Занетов[30]. Очевидно везните на съдбата и в този случай са се колебали доста. И все пак — разрешението, както вече знаем, е благоприятно, на 10 ноември го приемат.

На 1 декември председателят Г. Златарски отправя писмо до новите членове да изпратят кратък животопис и библиография на публикациите си. Но това се отнася само за редовните членове, не и за дописните. Отново зла съдба и за героя, и за неговия изследвач, роден година

след кончината му. Ето защо няма нищо, ама съвсем нищо за Занетов, ако не броим една телеграма и един некролог. Ето какво гласи тя:

«Телеграма № 4939, 10 ноември 1900, Пловдив. Председателю книжовно дружество Ив. Е. Гешов. Копие: «Народни права», «Нов век», «Мир», «Търговски вестник». Тъй като по новия устав дописните членове за в бъдеще не съществуват и днес от вестниците видя, че за действителен не се удостоих да бъда избран, отказвам се да бъда привременно дописен, както гласи устава за старите дописни членове и моля да ме освободите съвършено от това звание, за което да ме уведомите. За напред няма да имам нищо общо с дружеството. Гаврил Занетов. (Ръкописна добавка:) Четена в заседанието на съвета на 16 ноември. Реши се: да не се отговаря нищо.»[31]

Това е случай без прецедент в историята на академията — някой сам да се откаже от членство.

Председателят на висшия научен форум Ив. Е. Гешов, банкер, човек със самочувствие, което едва ли се корени в отпечатаните няколко статии — за задругата, за градинарски дружества и за овчари,— се е стъписал и разгневил при тази проява на болезнена гордост и незачитане от страна на един беден чиновник в провинцията. И така е зачертал неговото име от списъците на академията, че дори културните дейци на социалистическа България след седем десетилетия се подчиняват на банкерското решение и не включват името на Занетов в изчерпателния справочник от 1969.

В сборника «Документи за историята на БАН» (т. 2, 1966), където се дават биографични данни за всички новоприети членове, за нашия Занетов не се сочат дори годините на раждане и смърт, а единственото сведение — селото — е отпечатано погрешно: Койтаз (с. 198). Името му се мярка като участник в три заседания: на 4 април 1899, 13 октомври 1899, когато се изказал по въпроса за действителните и за дописните членове, и на 5 декември 1899.

Не му върви на Занетов ни при литераторите, ни при академичните библиографи. Впрочем да отдадем справедливост на колеги от друг бранш: той е представен в справочника «Български историци» (1981) от Петър Чолов с един ред биография: «Юридически науки. Адвокат и съдия в Апелативния съд в София». Даден е списък на книгите

му и някои студии. «Две статии по нашата литература» липсва.

Но дали не е време да се запитаме: собствено кой е той?

Като всеки приказен герой, защото всичко дотук прилича на невероятна приказка, той е дошел отдалече.

Единственото, което Занетов разказва за себе си, е описанието на неговото семейство и на детството му. Защото това е било необходимо обяснение към публикация на записани народни песни. Подозирам, че връзката може да бъде и обратна: на старини този стоик може би се е усетил потиснат. При усамотението си в Княжево е почувствувал потреба да се върне към радостните детски дни в бащиния дом. Тогава се е сетил за записаните и после забравени народни песни. Извадил ги е от шкафа, погладил е с набръчкана ръка тези страници, мъкнати из цяла България в продължение на пет десетилетия, и те са го отправили назад, назад. . .

Прадядото Занет живял във Варна. Това странно име се среща по Европа, според автора има версия, че произлиза от Генуа. Дали по-далечните му предци не са преселници по морето от средиземноморското пристанище? Занет произлизало от Иван, френско Жан, италианско Зан. В началото на XIX век Занет се преселва в Бесарабия— село Кънгас или Конгас, където преобладава гагаузко население и се говори турски. От XVI в. Бесарабия е под османска власт. Според Букурещкия договор от 1813 тя е присъединена към Русия. (Изглежда, всеки 100 години в Букурещ се подписва важен договор — 1913.) Според Парижкия мир от 1856 Южна Бесарабия е предадена на Румъния, а от 1878 отново е върната на Русия. Детството на нашия герой захваща последната смяна на владетелство.

Дядо му Гаврил се оженил за Зафира, дошла от Шуменските села през 1830. Фамилното име станало популярно чрез баща му Танас Занет. И ето сега важна изповед:

«Танас, не зная по каква случайност, слабо знаеше български. Той беше женен за Елена, дъщеря на богаташа Тодур Божу. Майка ми Елена също слабо знаеше български. Тя научила този език в къщата на баща ми от баба Зафира, която не знаела турски, не искала да говори на него и мразела този език.»

Съжителството с гагаузко население създава изострено желание за народностна идентификация и става подбудител на силно патриотично чувство. Човек, израсъл в такава среда, и то в границите на чужда държава, добре съзнава опасността от асимилация. Узнах, че сега в Кишинев има поет с фамилно име Занет.

Роден през 1863 в село Кънгас, Бесарабия, Гаврил Танасов Занетов учи в отделенията и румънски, и български. Той си спомня: «Първият ми учител по българското азбуки беше Стефан Кабакчиев, родом от Велико Търново, баща на известния комунист Кабакчиев.» Когато през 1932 в Княжево бившият ученик пише това, синът на учителя му е функционер на Коминтерна в Москва.

Мемоарно-етнографският текст на 69-годишния автор подробно представя обичаите, които строго се спазват от българите в Бесарабия и особено — коледуването.

След това Гаврил постъпва и завършва гимназия в Болград. Ето първа разгадка на въпроса за ранната висока образованост. Гимназията е основана в 1858 и е първата пълна българска гимназия изобщо. За равнището на преподаването в нея има достатъчно исторически данни. Ето къде авторът на статията от «Зора» през 1885 и на първите сериозни критики за Вазов е получил широки познания за руската и за европейските литератури, формирал е вкус за естетичното, ценностни критерии, понятия за социалните функции на литературата, изработил е умение да излага с лекота мислите си в писмена форма. До Освобождението в България няма учебно заведение, което да му осигури това. Не случайно в началото напомних, че и Шишманов е получил средното си образование в чужбина.

Подтикнат от засиления в онзи момент интерес към езика и към историята на своя току-що освободен народ, гимназистът от Болград записва при престой в своето село чутите там народни песни някъде около 1880. Това е далеч преди разработената от Ив. Д. Шишманов обхватна програма за развитие на фолклористиката в България. Занетов действува по импулса за народното самосъхранение, който движи и възрожденските фолклористи. Той свидетелствува, че силно го е вълнувал въпросът какъв е, че сам се е питал и си отговарял на румънски: «Еу сунт булгар!»

Още тогава неговият път е бил с ясна посока — към

Родината: «Когато постъпих в гимназията, селският ни писар Иван Божков, родом от същото село, свършил болградската гимназия, ми издаде метрическо свидетелство с името Гаврил Занетов, като имаше предвид моето бъдеще в България» (с. 129). Метрическо (пол.) — кръщелно.

Може да се предположи, че фамилното име при руската администрация се е произнасяло и писало Занетович, не е изключено по-късно младият човек да е бил назоваван в приятелска среда Занетич с намек за неговото родно място. Това може да обясни присъствието на «ч» в подписа на статията от 1885 — Г. З-ч. Колкото до усвоените русизми, те личат от пръв поглед във всички ранни публикации на Занетов и после значително намаляват.

Още в гимназията Занетов се залавя да изучи немски език. Той си набавя ръководството на Ганеман от 1876. През време на студентството си усвоява френски, за да слуша лекции и да се явява на изпити. Юридическото образование е немислимо без латински. Изучава и него, купува си латинско-руски лексикон от 1870. И все пак не изоставя немския — след завършването засилва заниманията си с него, при пребиваване в Лайпциг купува «Полный немецко-русский словарь».

Свободното боравене с немския език той постига малко по-късно, в началото на новия век, и тогава започва да купува обилно немски книги, докато преди това чете Ницше в руски превод — «По ту сторону добра и зла», издание от 1885.

Придружаващият мемоарно-етнографски текст, където дава сведения за своя род, заема 13 страници, песните — 9. Отпечатани са в «Списание на БАН», 1933, кн. 45. В съдържанието на книжката името на нашия герой стои редом с видни професори — В. Златарски, Ст. Младенов, Г. Илински, Б. Филов, Ив. Д. Шишманов, Г. Занетов, С. С. Бобчев. В очите на днешния литературен историк това би трябвало да бъде още едно, макар и странично основание, за да не се брои Г. Занетов като някакъв автор от ниска величина.

Оказа се, че Гаврил Занетов не бил толкова неизвестен, колкото изглежда сега на литературната наука. Тук моето добро и умно коте Чочо кимва утвърдително.

След завършването на Болградската гимназия младе-

жът заминава вероятно в Женева и следва юридически науки. Ако се съди по свидетелството на други български студенти от по-късно време в същия швейцарски град (разликата е десетина години), подготовката на правистите е включвала познания по редица сродни дисциплини, преди всичко социология и политическа икономия. «Женева искаше да държи високо името на своя университет и когато не се намираха в Швейцария хора, достойни да заемат овдовелите катедри в него, повикваше именити учени от чужди страни» — пояснява Симеон Радев[32]. Познанията върху социалните науки се проявяват по-късно в подхода на Занетов към литературата и културата.

Те се отразяват и в статията «Осветление на българската поезия» от 1885, но особено ясно изпъкват в книгата от 1893 и следващите творби на Занетов. Както сам сочи в тази брошура, печатана в Лом, през 1884 той е студент. Следователно станалата вече знаменита статия от «Зора» е написана в чужбина и представлява дебют на Гаврил Занетов, тогава 22-годишен. В нейния текст личи синовна привързаност, грижа за родната култура и за нейното бъдеще. От друга страна, статията е твърде обща, засяга основни проблеми и се обляга само на мигалото. Няма и следа от конкретни актуални литературни реалии, не се споменава име на нито един съвременен автор. А погледът отдалеч съвсем не е недостатък. Той дава перспектива, повече обхватност на проблематиката и задачите на родната литература в съпоставка с европейската. Чуждата културна среда не пречи, когато си истински патриот, а те подтиква към вътрешна съпротива и подбужда към активно културно строителство. Такива са белезите на статията от 1885.

Безполезно търсих някъде служебно досие на Занетов, за да установя с точност кога той пристига в България. Никъде никаква следа от него. И все пак реших, щом е живял тук, не може да не е останал някакъв белег. От бивши жители на Княжево узнах, че той е пристигнал в България заедно със семейство Николаеви около 1882.

През последното десетилетие на XIX век един предприемчив книжар издава справочник «Български алманах», годишник. Там са дадени почти всички сведения за живота — нещо като вечен календар,—но и данни за

хора по градовете: администрацията, лекари, аптекари, търговци, бакали и т. н. Всеки том брои над 1000 страници. Започнах търсене наред. След доста прелистване на първия годишник — за 1892 — открих заветното име на с. 446: съдия в Окръжния съд на Сливен. Отправих двойна благословия — към издателя и към своя шанс, защото можеше да бъде в Ямбол, а подреждането е азбучно.

Тази диря обяснява няколко неща. Айтос е в същия регион. При липсата на достатъчно съдебен персонал в онази епоха чиновниците непрестанно са разпращани по близките градчета да гледат дела. Ето защо още веднъж със сигурност може да се каже, че Г. З-в от Айтос в «Балканска зора» през 1892 е Гаврил Занетов. Биографичните данни се съгласуват със стилистика и начин на мислене.

Периодът преди създаването на «Български алманах» остава засега тъмен. Една вероятна възстановка. Обладан от порив за участие в културното строителство на родината, порив характерен за бесарабските българи през целия XIX век и доказан с дела, студентът из Европа излива своя футурологичен порив в статия, нещо като литературни мечтания. Единственото списание за литература е «Зора» в Пловдив и той изпраща ръкопис си там. Редакторът Вазов жадува за критически материали и изненадан получава отдалеч тези интересни страници, в които чете и твърдения не особено приемливи, защото всъщност отхвърлят това, което той върши в момента. Той няма понятие кой е авторът, този прокламатор на нови идеи, но по тогавашния обичай дава за набор материала, като предварително добавя своя бележка: «Като приемаме много от хубавите мисли изложени в статията на уважаемий автор. . .» Това е само хипотеза.

След това обаче между двамата се е създало добро познанство. Дали отпърво с писма, или след пристигането на Занетов в страната, не е ясно. Но през 1891 Вазов вече говори в предпоръчителното си писмо за нравствените качества на младия човек. Скъперник на похвали, явно Вазов е имал достатъчно време и поводи, за да се убеди в тези нравствени качества.

Колко години е работил Занетов из провинциалните съдилища, не е ясно. Но че ходатайството на народния поет е останало без отглас, е сигурно. През 1893 Занетов е лашнат на другия край на родината — прокурор във Враца — и старателният «Български алманах» отбелязва това (с. 653). Тогава големият център на Северозападна

България е град Лом. Там Дунавското печатарско дружество има своя база и врачанският прокурор възлага на него грижите за приготвения още в Сливен ръкопис. Книгата «Две статии по нашата литература» излиза веднага.

И през следващата 1894 той остава пак във Враца. Тогавашните условия за живот на чиновничеството са непонятни при днешната уседналост и регламентирано жителство. Нещастните държавни служители са били премествани и разкарвани като панаирджийски маймуни от град на град при всяка смяна на правителството или по някаква прищевка на по-висше началство. През 1895 Занетов е вече във Варна, града на неговите деди. Но това пътешествие от западната до източната граница едва ли е предизвикало у него радост. Не ще да е бил и особено добре финансово, защото на 10 април отправя писмо до редактора на «Периодическо списание» В. Д. Стоянов с молба да му се изпрати хонорарът от том 49 — 50, като съобщава: «сега съм член на Окръжния съд във Варна»[33]. В посочения двоен том на списанието за 1895 неговото име не фигурира. Там е отпечатана анонимно къса рецензия за книгата «История на българското право» от Петър Оджаков. Ето какво е заключението: «Подир близо 20-годишен самостоятелен живот не е ли време вече след патриотичния период да захванем периодът на истинната, на положителната наука?» (с. 237).

Ще изглежда може би текстологичен парадокс, но в случая загадъчният Г. З-ч от «Зора» в 1885 ми помага да се досетя кой може да бъде анонимният автор на горните редове. През 1885 той призоваваше да се премине в литературата на нов етап след периода на «патриотическите възторги». През 1895 отправя сходен призив към дейците на науката. Той е български интелигент с възрожденска закваска, вижда своята социална роля като постоянен двигател на културното развитие.

Услужливият «Български алманах» за 1896 свидетелствува, че Занетов е останал във Варна и през тази година (с. 155). Междувременно той отправя две отчаяни писма до проф. Шишманов с молба да уреди преместване в София, съгласен е да бъде коректор с минимално заплащане. Оплаква се от нерви, от крайно лошо здравословно състояние. Може би те са дали резултат и той е назначен за съдия в столицата.

Както вече узнахме, през 1898 Занетов е провъзгласен

за дописен член на Книжовното дружество. Неговите публикации са намерили ценители. Той продължава сътрудничеството си в «Периодическо списание», печата там подробен отзив за книга на френски език по Източния въпрос (№ 58, 1899).

На 13 февруари 1900 е поканен и чете пред членовете на Книжовното дружество в София реферат върху изследвания на румънски историк за първите два века (XIII и XIV) от историята на Влашкото воеводство[34], а след това текстът е отпечатан в «Периодическо списание» (№ 61, 1900).

Изтърпял цели две години да бъде призната личност и член на висшето научно дружество, Занетов като че бърза да се върне в хралупата на своята неизвестност, където никой няма да засегне честолюбието и достойнството му — вече посочих телеграмата от Пловдив в края на първата година от новия век.

Но да се откаже от своята дейност за културно въздигане и национално утвърждаване на своя народ няма намерение и затова се залавя здраво за перото. Издава в Русе книгата «Българското население в средните векове. Историко-юридически скици» (1902, 224 с.). Печата интересни сведения за «Едно пътуване от Цариград до Яш в Молдова през зимата на 1785 от Конт д'Отрив» в «Периодическо списание» (№ 66, 1905), въпреки отказа от членство в дружеството, което издава списанието.

През 1912 сътрудничи на С. Радев във в. «Воля» с рецензии. Публикува книгата «Българи на Морава. Исторически и етнографски скици» (1914, 68 с.) и продължава в същата историко-публицистична насока със следващите книги: «Западни български земи и Сърбия. История и етнография» (1917, 165 с.), «Населението по долината на Велика Морава» (1918, 74 с.).

За стойността на тези книги не мога да се изкавам, защото те навлизат в други области. И защото търпението на любознателния читател сигурно е на изчерпване. Но не зная дали мнозина преди Занетов са се занимавали с правното положение на българския селянин през средновековието.

След Първата световна война вече е пенсиониран като член на Апелативния съд в София, както сочи Б. Дякович в своята книга за бесарабските българи (1930, с. 110). Но нашият герой продължава със същото неуморно родо-

любие своите издирвания и преминава към най-близката история, на която е съвременник, явно подтикнат от жестоката несправедливост към българския народ, извършена от съседите и допусната с равнодушно или користно съдействие на великите сили.

Няма при него старческо пенсионерско отпускане и засядане по кафенета. Единственото място, където общува с познайници, са сбирките на дружество «Славянска беседа», на което остава член до края на живота си, както свидетелствуват годишниците.

Той е наистина неуморен. През 1922 печата обширна статия «Оранжевата книга. Дипломатически документи» в сп. «Пролом» (№ 6 и № 9), в която коментира издадената под същото име книга за събитията 1913 — 1915. По своя стил произведението напомня разказността на Симеон Радев в «Строителите».

Все на същото оживено коментирано време са посветени и следващите публикации на Занетов: «Интервенцията през Балканската война» («Пролом», 1925, № 6), «Отношенията ни с Румъния през Балканската война» («Пролом», 1925, № 10; 1926, № 2, № 3 — 4), «Из историята на Балканската война. Кабинетът на Данева» («Пролом», 1926, № 7 — 8), «Австро-германската политика към България» («Българска мисъл», 1928, № 4, № 9, № 10).

В тези страници, представящи и коментиращи дипломатически и политически документи, съставени по време на войните в съответните държави, е намерила скрит, неизказан излив болката на един патриот. Той бе започнал своята литературна дейност с възглас срещу патриотичната поезия, схващана от него, европейски възпитания, като агитационна, обречена във времето. След това целият му съзнателен живот преминава в усилие да утвърди българите в семейството на европейските народи. Но политиката на съседите и на великите сили, на същите тези европейски народи, му показва осезаемо, че европеизмът в културата няма нищо общо с политическите реалности, където властвува интересът, тоест егоизмът, и затова моралът не се котира високо.

Занетов завършва творческия си път с историографска публицистика, породена от патриотичен порив и от мъката на честния човек, безпомощен да направи каквото и да било срещу силата.

Дали старецът, отдалечил се в Княжево, е съзнавал в своите самотни вечери какво е успял да свърши и да даде на родната култура?

Той е първият критик след Освобождението, който чертае обмислена и обоснована програма за разгръщането на българската литература, влиза в полемика със застойните фактори.

Написва първата манифестна статия в нашата следосвобожденска литература, като се стреми да я изведе на равнището на европейската култура. В текста личи ум, насочен към общото, характерното. Наистина, авторството на тази негова творба е все още хипотетично.

Оценява високо Ботев през 1885 и после отново го отделя като несравнимо явление.

Той схваща в исторически план заслугите на Вазов още в 1891 и оценява мащаба на неговото присъствие в нашата литература, включително и критическия характер на разказите му от началото на 90-те години.

Пръв дава признание на сп. «Мисъл» и веднага след появата на списанието схваща, че иде сериозен културен фактор.

Пръв открива Пенчо Славейков и предсказва, че той ще замести Вазов като носител на нови идеи, но първите му прояви сочи философския му начин на мислене.

Занимава се само с върхови явления в нашата литература. Изключение прави отрицателната рецензия за Узунов.

Един от първите анализатори на нашата интелигенция.

В онзи съвсем ранен етап прави идеен обзор и разрез на състоянието на периодичния печат, набелязва неговите културни задачи, изтъква постиженията на дейците.

Може би пръв у нас се занимава с положението на българското население извън границите на държавата. Студията му «Българските колонии в Русия» (1891) има важно историческо значение и напразно е пренебрегната в «Енциклопедия България», където е цитиран по-късен труд.

Той е един от първите популяризатори на социалната психология у нас.

Той е един от първите юристи с висше образование в нова България и единственият между тях, който не е направил никаква служебна политическа кариера, а

отначало докрай остава в сферата на духа, да прибегна към неговата обикната дума «сфера».

Участието на Гаврил Занетов в българската литература и култура от 1885 до края на XIX век променя коренно представите ни за този период, защото запълва с критическо присъствие територията между Нешо Бончев и д-р Кръстев. Той е първият значителен критик след Освобождението. А освен това е историк, етнограф, публицист. И главното — интелигент от висок ранг, личност с последователно и всеотдайно родолюбиво поведение.

Наближил 70 години, вече стар и уморен, а може би по-скоро с изчерпана енергия за съпротива, той не чака края си с отпуснати ръце, отново обмисля и подрежда последните си години. Прекарал живота си с достойнство, той трябва да го напусне достойно.

Събрал е богата библиотека. Не е редно тя да се разпилее, трябва да продължи да служи на незнайните бъдни продължители. Почеркът му е вече треперлив и нечетлив, но написаното диша достолепие, което спотаява трагизма:

«До господина секретаря на Българската Академия на Науките. От жителя на село Княжево Гаврил Занетов.

ЗДЕВЛЕНИЕ

Господин секретар, подписаний, бивши член на Българското Книжовно Дружество, като ликвидирам с една част от миналата си литературна деятелност, помислих, че съчиненията, които съм събирал на разни езици в миналото по история и етнография, най-добре ще бъде да подаря на БАН, дето най-добре ще се запазят и ще може да се използуват в бъдеще от любителите на българската история и етнография. . . Княжево, 8 октомври 1931.»[35] Останалите подарява на читалището в Княжево.

Академията не само приема дарението, но отпечатва целия списък на книгите в своя «Летопис»[36]. Това е сбирка от около 300 тома с ценни книги на български, немски, френски, руски, сърбохърватски, румънски, гръцки. Тя показва Занетов като човек с широки интереси и същевременно задълбоченост. Преобладават издания на документи, историография, мемоари, етнография, литературознание. Немалка част от книгите са днес в единичен екземпляр в библиотеката на БАН, т. е. уникати и без неговия дар не биха били налични.

Вероятно при тази тъжна ликвидация на своето книжно богатство собственикът е попаднал на забравените записи с народни песни, за които стана дума. Датировката на съпровождащия ги текст — 16 април 1932 — бележи края на неговата дейност. Той вече е бил готов да се раздели с този свят. Опелото се е състояло на 25 февруари 1934 в църквата на Княжево.

След некролога, издаден от БАН, името на Гаврил Занетов изчезва напълно за десетилетия, потъва в забрава. Ако тя е била заслужена, тези мои страници едва ли ще имат силата да я преодолеят и да го възкресят.

10 април 88

БЕЛЕЖКИ

[1] Радославов, Ив. Българска литература. 2 изд. С., 1947, с. 57.
[2] Пак там, с. 58.
[3] Зарев, П. Панорама на българската литература. Т. I. С. 1966, с. 57.
[4] Цанева, М. Иван Вазов в Пловдив. С., 1966, с. 162.
[5] Пак там.
[6] Цанев, Г. Страници от историята на българската литература. Т. I. С., 1967, с. 134.
[7] Пак там, с. 137.
[8] Вълчев, В. Иван Вазов. С., 1968, с. 238.
[9] Цанев, Г. Страници от историята на българската литература. Т. II. С., 1971, с. 17 — 18.
[10] Цанева, М., «Зора». — В: Речник на българската литература. Т. II. С., 1977, с. 75. Авт. подп. М. Ц.
[11] Арнаудова, Р. «Зора». — В: Периодика и литерагура. Т. I. С., 1985, с. 300.
[12] Башиянов, Г. За историко-литературното значение на една статия в сп. «Зора» (1885) и за нейния автор. —«Лит. мисъл», 1985, № 7, с. 70.
[13] Пак там.
[14] Пак там, с. 77.
[15] Пак там, с. 79.
[16] Василев, Й. и С. Георгиева. «Труд». — В: Периодика и литература. Т. I. С., 1985, с. 390 — 391.
[17] Башиянов, Г. Цит. съч., с. 88.
[18] Периодика и литература. Т. I. С., 1985, с. 967.
[19] Арнаудова, Р. «Денница». — В: Периодика и литература. Т. I. С., 1985, с. 539.
[20] Вазов, Ив. Съчинения. Т. XX. С., 1957, с. 144 —145.
[21] Занетов, Г. Българските колонии в Русия. — Периодическо списание, 8, 1891, № 37 — 38, с. 177 — 193. Авт. подп. Г. З-в; № 39, с. 377 — 385; 1895, № 48, с. 849 — 898.
[22] Арх. БАН, ф. 109 К, а. е. 482. Писмо от Одеса, 6 авг. 1908.

Описва живота на Мисирков в Одеса и желанието му да се върне в Македония като учител. Напомня на Балан, че двамата са говорили по този въпрос в София през лятото.

[23] Димов, Г. Иван Вазов и българската литературна критика. С., 1974, с. 25.

[24] Пак там, с. 23.

[25] Пак там, с. 91.

[26] Пак там, с. 75.

[27] Занетов, Г. Депутати. Кандидат за хамама. — «Бълг. преглед», 2, ноем. 1894, № 1, с. 94 — 98.

[28] Теодоров-Балан, Ал. Две статии по нашата литература. — «Бълг. преглед, 1, окт. 1893, № 2, с. 155 — 156. Авт. подп. А. Т.

[29] БИА при НБКМ, фонд С. С. Бобчев, II Д, а. е. 3403. Писмо от Г. Занетов до С. С. Бобчев с молба да се отпечата в «Българска сбирка» отговор до проф. Милетич. Дължа благодарност на колегата Жак Ескенази, който ми посочи това писмо, заинтересуван от личността на Занетов.

[30] Арх. БАН, ф. 1 К, а. е. 152, л. 89, 90, 101.

[31] Арх. БАН, ф. 1 К, а. е. 972.

[32] Радев, С. Погледи върху литературата и изкуството и лични помени. С., 1965, с. 227.

[33] Арх. БАН, ф. 1 К, а. е. 128, л. 33.

[34] Арх. БАН, ф. 1 К, а. е. 174, л. 12.

[35] Арх. БАН, ф. 1 К, а. е. 569, л. 26.

[36] Книги, подарени от Гаврил Занетов. — Летопис на БАН, № 19 за 1935 — 1936, 1940, с. 177 — 200.

КНИЖОВНОТО НАСЛЕДСТВО НА СИМЕОН РАДЕВ

1

Съвременната критика има значителни заслуги за утвърждаването на Симеон Радев и на неговото място в българската литература. В средата на 60-те години, когато името му бе вече позабравено и произведенията му бяха неизвестни за по-младите поколения, няколко енергични статии събудиха внезапен интерес към него. Но и до днес, 1982 г., творческото наследство на Симеон Радев е непознато в своята пълнота, не е оценен неговият влог в българската култура. В представите на читателя делото на Симеон Радев се свързва предимно със «Строителите на съвременна България» и с шумната му статия срещу д-р Кръстев. Дори сред научния свят няма по-точно знание за обема на създаденото от този изключително плодовит, многовалентен автор.

Библиографското описание на публикациите на Симеон Радев би образувало цяла книга. Статиите му са огромно количество, числото се приближава към 1500.

Дейността на Симеон Радев е разностранна и тя може да бъде оценена едва след едно сравнително пълно издание на съчиненията му и след проучване на редица архиви и материали, някои от които са трудно достъпни. Този първи опит за най-общо запознанство с неговите произведения няма претенциите да даде оценка, нито да направи анализ, а само да представи сведения и да очертае главните тематични и жанрови линии в развитието му.

При всичката условност на какви да е разграничителни точки, струва ми се, биографията на Симеон Радев подсказва да бъде разделена на три главни етапа: първи творчески период (до 1912), дипломатически период (1913—1944), втори творчески период (1945 — 1967).

Своя авторски прощъпулник Симеон Радев прави още като ученик от лицея в Цариград през гимназиалните си години. Започва с импресии, разкази, статии и преводи от френски език в тамошния български вестник «Новини»,

както и в софийските издания «Право», «Българска сбирка», «Народни права» (след завършването на лицея през лятото на 1898). Тези немногобройни публикации представляват интерес само за изследвачите.

През време на студентството си сътрудничи на швейцарски вестник и през 1900 г. вече издава в Женева двуседмичен «лист на македонските революционери» под заглавие «L'Effort». През 1902 г. основава в Париж втори подобен вестник на френски език — «Le Mouvement Macédonien». Колкото и недълготрайни да са тези издания, те съдържат материал не само за историята на македонското революционно движение, но и за разгръщането на публицистичната дарба у техния редактор. В същото време студентът изпраща и статии за в. «Реформи» в София. През тези години Симеон Радев е сред лейните участници в нелегалната организация, среща се с ръководителите ѝ — Гоце Делчев, Борис Сарафов и др. Това негово идейно и цялостно житейско обвързване дава силен отпечатък върху насоката на мисленето му.

От 1901 г. младежът започва редовно сътрудничество в софийския всекидневник «Вечерна поща» като кореспондент от странство, а след завръщането си в началото на 1903 г. постъпва на работа в редакцията. В продължение на седем години той помества във вестника материали, чийто брой се движи между 120 и 220 годишно. Същевременно сътрудничи в основаното през есента на 1905 г. списание «Художник». Така наред с активния журналист се появява и критикът.

Интензивната публицистична дейност на Симеон Радев се прекъсва, когато той рязко прекратява всякакво участие в периодичния печат през май 1909 г., за да работи върху втория том от «Строителите на съвременна България». Натрупването на материали и създаването на първия том с неговите 836 страници този невероятен автор е успял да извърши наред с всекидневната си работа във вестника (единственото му откъсване е за около два месеца в края на 1908 г.). Последната обработка на текста и отпечатването на тома се вместват в осем месеца — книгата се появява в първите дни на 1910 г. Вторият том излиза от печат през април 1911 г.

От 5 март 1911 г. Симеон Радев отново се появява на журналистическата сцена — започва издаването на собствен вестник: «Воля». Името приляга напълно към ха-

Институт за литература БИБЛИОТЕКА
БАН БИБЛИОТЕКА

рактера на директора-стопанин. По това време публицистът е вече свързан тясно с партията на стамболовистите — крилото на д-р Никола Генадиев — и вестникът излиза като негласен орган на партията, макар тя да има и официално издание — «Нов век».

Последната статия на Симеон Радев във «Воля» е отпечатана на 18 септември 1912 г. и след това журналистът поема войнишкия си дълг като доброволец по фронтовете на Балканската война. Така завършва първият богат творчески период на един автор, който оставя релефна диря в българската публицистика от първото десетилетие на XX в.

От ученическите прояви през втората половина на 90-те години докъм 1901 г. постепенно се формират идеите, стилистиката и тематичните насоки в публицистиката на бъдещия първомайстор на софийската преса от началото на века. В 1902 г., още студент в чужбина, той е вече зрял автор и редовно изпраща своите кореспонденции във «Вечерна поща». През тази политически напрегната и плодовита за него година те наброяват 151. През февруари 1903 г. той се завръща в родината и 24-годишен става един от редакторите на всекидневника. Благодарение на неговото участие «Вечерна поща» за късо време се налага като осведомен и търсен от публиката вестник. През 1905 г., след оттеглянето на С. С. Шангов (той започва да издава друг едноименен вестник, назован от публиката «Шангова поща»), Симеон Радев е вече ръководещ редактор. Трябва да се напомни, че тогавашният вестник се крепи обикновено върху две-три журналистически пера. Те дават облик с няколко статии, а страниците се запълват с късите хроники на репортерите и с реклами.

През първия период от дейността на Симеон Радев могат да се набележат пет главни струи: журналистика, театрална критика, литературна критика, художествена критика и историческа документалистика. Те вървят успоредно, преплитат се и се допълват.

Журналистическите материали от тези години обхващат почти всички вестникарски жанрове — уводни статии, коментари, репортажи, интервюта, очерци, портрети, памфлети, реплики. Те отразяват идейното развитие на автора, както и нарастването на умението му да влияе върху публиката. Но което е по-важно — те са пъстър летопис на събитията у нас и по света.

В началните години (докъм 1903 г.) съвсем ясно забележими са и влиянието на революционните идеи върху разбиранията на младежа за общественото развитие, за социалните взаимоотношения и интересът му към работническото движение. Посещенията на марксически сбирки в Женева, дружбата със социалисти, анархисти, революционери, срещите с ярки фигури като Плеханов и др. не са останали без отражение върху формирането на момчето от град Ресен в Македония, тръгнало да черпи наука в големите университети и библиотеки на Европа, за да впрегне познанията си в борбата за освобождение на родния край.

В статията си «Политическата пропаганда на Лабори» («Вечерна поща», № 237, 3 дек. 1901) Симеон Радев обобщава категорично: «Класовата борба е най-крупното явление в нашата индустриална цивилизация. Тя е сега оста, около която се движи обществено-политическият живот.» Особено ясно се проявяват възгледите на младия журналист в статията «Учителят като гражданин» (ВП, № 248, 17 дек. 1901). Написана по повод преследванията на един учител във Франция, в нея се говори за «господствующи класи», за «войската като класов институт, който застрашава работническите маси». И по-нататък изяснява своето демократично становище относно фигурата на учителя: «Въпросът за гражданските права на учителя стои още на дневен ред. . . Възприел теорията на диалектическия материализъм, той не е вече заставен да обяснява процеса на историческото развитие с неизповедаемите божии пътища; марксист — той не е обязан да споделя върху социалния въпрос идеите, изказани в енцикликите на папата или в речите на Вилхелма II по работническите ревандикации.»

Не само смисълът и насоката, но и терминологията в статията говори недвусмислено за школовката и позицията на автора. Последната дума от фразата — «ревандикации» — подсказва, че в онова време, 1901 г., в нашия език още не е изкована дума за изискване, отстояване на правата и Симеон Радев прибягва до френски термин. Когато по-късно борбите на работниците се разгръщат и у нас, словесният изказ, българската форма се появява като отражение на нова реалност в социалния живот.

Българският политически водовъртеж скоро въвлича младия, нетърпелив за пряко участие в кипежа на об-

ществените стълкновения журналист. Откъм средата на десетилетието той започва да се сближава с водачите на Народнолибералната партия и по-късно става убеден неин привърженик. Симпатията към тесните социалисти и към техните принципи обаче се запазва и после. През 1911 г. той дава подробно резюме от речта на комуниста Власи Власковски пред Великото народно събрание с благосклонен коментар.

Има няколко трайни, почти неизменни насоки, оценки и отношения, които характеризират журналистическите прояви на Симеон Радев през целия период до Балканската война.

Започнал дейността си като изразител на интересите и болките на македонските българи, той не изоставя тази своя основна тема, като печата общо за периода над 250 материала върху македонския въпрос: статии, интервюта, репортажи, профили на дейци и пр. Мисълта за останалите под робство сънародници е главен двигател за неговото вдъхновение и поради това тя пронизва и голяма част от статиите му по вътрешнополитически и по международни проблеми. Неизменно мерило за отношението му към държави, партии, дейци е тяхната позиция спрямо Македонския въпрос и респективно към Турция. Всички, които по някакъв начин пречат на борбата за освобождение на Македония или проявяват пренебрежение към съдбата на останалото под робство население, веднага привличат неговата ненавист, стават обект на злъчни преценки, на иронични ухапвания. Затова ми се струва съвсем неуместно да бъде той назоваван «англофил» или «франкофил», «австрофоб» или «русофоб». Той е страстен патриот и му приляга само едно прозвище: българофил, родолюбец. А отношението му към великите сили се мени според тяхната позиция към реформеното дело в Македония. По-неизменно е недоверието му към Австро-Унгария поради нейните териториални домогвания към Балканския полуостров. Когато политиката на царска Русия подкрепя Австро-Унгария и заедно с нея спъва македонското освободително движение, той изказва опасенията си, че това вреди не само на България, но и на великата славянска страна.

Статиите му за политиката на Англия, Русия, Австро-Унгария, Германия, Италия, Франция спрямо македонския въпрос отразяват повеите на момента и имат съвсем

конкретен характер, никога не са обусловени от някакво предпоставено отношение. А това, което прави трайни тези текстове, е писателският талант, вдъхващ дълъг живот дори в еднодневките на вестникарската продукция — нали самата дума журналистика намеква за краткотрайност (жур = ден).

Само през 1903 г. той помества във «Вечерна поща» към 70 публикации върху македонските проблеми. По времето на усилена подготовка за въстание — пролетта на 1903 г. — сам се нагърбва с трудна мисия, непосилна в днешни очи за младеж на 24 години: в продължение на няколко месеца пътува из Италия, Франция и Англия, за да спечели общественото мнение за каузата на своите поробени събратя. Това е всъщност неговата първа сериозна проява на дипломат. През 1903 г. Симеон Радев не може и да подозира, че само след десет години дипломацията ще му стане професия за цели три десетилетия. Тогава той ще бъде погълнат всецяло от служебните си задължения и ще поизостави перото. Но при първата си мисия младият ентусиаст е посланик на страдащите сънародници, а не пълномощен министър на правителството и разгръща неправдоподобна по енергия и по плодотворни резултати дейност: спохожда бивши и бъдещи министри, депутати, учени, произнася речи пред събрания и митинги, говорейки на съответните езици, а наред с всичко това изсипва вестникарски порой върху страниците на «Вечерна поща» — десетки интервюта, десетки репортажи от пътуването и срещите си, профили на ярки общественици от посетените държави и все с оглед мненията им за разрешението на Източния въпрос.

За усета му при подбора на лицата от политическия свят говори фактът, че двама от интервюираните френски депутати стават по-късно президенти — Думер и Дешанел. Макар да е помествал и преди това отделни интервюта в нашия печат, шумната поредица «Една обиколка по Европа» от 1903 г. е истинско рождение на жанра в българската журналистика — тъкмо тогава интервюто се налага в нашия печат. Тъй че македонската тематика дава подтик за разгръщане на дарбата у младия вестникар и за обогатяване на арсенала от професионални средства на нашата преса.

Друг постоянен белег в публицистиката на С. Радев от този период е ироничната дистанция. В едни случаи

това е ирония при портретуването на някоя личност. В други случаи и трайно отношение към обществени групи. В трети — готовност за хумористична настройка при изображение на събитие, жест, изказване. Едва ли има в българската книжнина друг иронист с такава широка гама, с такъв майсторлък на оттенъците, с такава обширна галерия на обектите: от коронованн глави до нашенски провинциални партизанствуващи политикани, от международни преговори със строга дипломатическа етикеция до вестникарски препирни с невинаги достолепно съдържание. Насмешката и задявките в статиите на Симеон Радев се сипят върху главите на неговите идейни противници, а нерядко и върху съпартийците му, върху министри от собствения му кръг.

Характерен пример за постоянната ирониична подплата на неговия журналистически стил е репортажът «В залата» (ВП, № 824, 3 ноем. 1903), посветен на откриването на Народното събрание. Още в началото читателят е подготвен да следи цялото събитие с насмешка и да се смее, в контраст с напомпаната тържественост на церемонията. Камертонът дава настройка в първите фрази на въведението:

«Горе галериите пълни с обичайната публика: зловещи фигури, които привечер би ви вдъхнали трепет и които в подобни дни изпъкват от незнайни места, партизани, сияющи от наивната радост на медения месец, а покрай тях млади лица, преждевременно сериозни и с нещо враждебно и болезнено в погледите.»

Ироничен поглед, съпроводен с проницателно социално-психологическо наблюдение, представя с няколко щриха настървената и егоистична прослойка на буржоазните политици и техните поддръжници. Но истинската ирония на дяволития репортер се развихря по-късно, когато настава върховият момент:

«Зададоха се от главните врата мустаците на г. Рачо Петрова и се чу, звънлив и тържествен, викът: «Господа, Н. Ц. В. иде!» Сакраментална фраза из бурбонския етикет и която някак странно прозвуча в това множество. . . Сетне се яви Князът. Той завърви с бавни и твърди стъпки, горд, великолепен и внушителен. И си мислех: ако тия качества стигаха на един княз, колко щастлива щеше да бъде България!»

Тия остроумни подигравки към министър-председателя

с мустаците и към владетеля съвсем не задоволяват журналиста. Той се залага да изкарикатури целия министерски съвет, след като е прибавил още една ироничка хапливост към Фердинанд: «На престола Князът седна с весело лице, малко изтощено (сигурно от трудове и грижи за България). . .» Докато залата слуша тронното слово, от журналистическата ложа две умни очи се насочват към лицата на министрите:

«. . . г. Рачо Петров, усмихнат, със сияеща самодоволност и безоблачен оптимизъм, сетне г. Д. Петков, масивен светъл с мургавото си лице, и който хвърляше доволен поглед върху тая камара, негово създание, което той, по подобие на бога, е «сътворил от нищо». Г-н Шишманов, със своето тънко и умно лице на естетик и философ, призоваваше ни във въображението оная утопическа республика, управлявана от мъдреци, за която мечтаеше Платон. Г. Паяков изглеждаше угрижен като човек, който ще плаща разноските на всичко това.»

Може би трябва да се поясни, че Лазар Паяков е министър на финансите в този кабинет на стамболовисти, а проф. Иван Шишманов е привлечен в него като министър на народното просвещение. Но камерата продължава да се движи и единствено към своя близък приятел Никола Генадиев авторът се отнася с по-доброжелателна ирония:

«Този чудесен човек намира способ да бъде духовит и когато мълчи. Подир него полковник Савов със своята строга физиономия на прусак като че ли мисли за военните подвизи, които не извърши, а на край г. Попов — Централния като че ли не мисли за нищо.»

Намекът към военния министър Михаил Савов се отнася за неговото (и на цялото правителство) бездействие по време на кланетата в Македония при потушаването на Илинденското въстание, само три месеца преди описваната сесия. Тези мигновени и находчиви характеристики подсказват подготовка на ръката за портретните находки в «Строителите. . .», още преди тази книга изобщо да е замислена.

Като публицист Симеон Радев си запазва правата да бъде независим интелектуалец и главното му мерило спрямо действията на политиците да бъде ползата за България. Това обстоятелство трябва да се има предвид при преценката на неговите творби, дори на тези от тях, които от днешна позиция изглеждат неправилни, субек-

тивни. Във формацията на личността при Симеон Радев личат белези на възрожденското родолюбие.

Най-голям брой статии — към 300 — в творческото наследство на публициста от този първи период са посветени на проблеми от живота на българското общество — политически, стопански, образователни и др. В началото на дейността му статии от този тематичен кръг се появяват съвсем рядко и зачестяват с все по-тясното му включване в обществена дейност, особено след разгрома на Илинденското въстание. До 1905 г. той пише по десетина такива статии годишно (през 1904 само една), а през 1906 г. — 42, през 1907 г. — 68, през 1908 г. — 41, през 1911 г. — 70, през 1912 г. — 32 (за 8 месеца). По този начин те изместват всички други теми и се налагат като основно гнездо в публицистиката му от края на периода, когато той става вече активен политически деец: участвува в агитация, кандидатира се за депутат.

В изобилието от произведения, спадащи към този дял, лесно доловими са някоч нишки, които съпътствуват и определят отношението на Симеон Радев към персонажа на нашия политически театър от първото десетилетие на XX в.

Вкусил от свободния дух и разнообразието на френския парламентарен живот, от спокойното и разумно развитие на швейцарското общество, нашият публицист полага системни усилия да присади в некултурната и алчна за власт политиканска глутница на българската буржоазия принципите на мъдър парламентаризъм и на демокрация от европейски тип. Странното е, че главната пречка пред внедряването на подобни политически взаимоотношения са не толкова недодяланите родственици на бай Ганя, а потомъкът на последната френска династия — княз Фердинанд, внукът на крал Луи Филип. Успял да се възползува от недоволството, което са събудили диктаторските похвати на Стамболов, той го отстранява от власт през 1894 г. и след това в продължение на две десетилетия постепенно установява свой личен режим, узурпирайки народните права, прогласени от Търновската конституция.

Симеон Радев разгръща своята публицистична дейност тъкмо в разгара на борбите между Фердинанд и българската интелигенция, разслоена по своите идеи и политически убеждения, но твърде единодушна в антипатиите си към претенциите на княза. Младият вестникар започва да

отправя своите критики към отделни постъпки на княза, опитвайки се да бъде безпристрастен тълкувател на конституцията. След това постепенно статиите му се превръщат ту в бурни словесни атаки, ту във фини, но уязвяващи подигравки. Така през декември 1901 г. той пише статия «Народното събрание и князът», в която разяснява отсъствието на подчиненост между тях, настоява, че двете институции са независими една от друга. Още преди това, през април, той е бил в София, говорил е пред студентско събрание и заради острите нападки към височеството е бил екстериран в Сърбия.

През март 1903 г., все още в сравнително спокоен тон, той критикува Фердинанд в статията «Князът и българския парламентаризъм», като нарича речта му «безразсъдство». През август същата 1903 г. помества иронична бележка «Пътуванията на княз Фердинанд», през ноември използува сесията на Народното събрание, за да изсипе над княжеската глава нови насмешки. Стана дума за част от тях. В същия репортаж той сравнява Фердинанд с известен френски актьор, който играел във френската комедия «маркизите от стария репертуар». През декември 1904 г. ескалацията на тази публицистична канонада върху княза стига до своя връх. Симеон Радев пише, че храни към него «съсредоточена, хладна и безгранична омраза». Това вече не са намеци, нито закачливи одраскания. Причините за надигането на такава «безгранична омраза» могат да се открият отново в невралгичния възел, определящ симпатиите и ненавистите на темпераментния младеж в онзи период — Македония. По време на въстанието и след погрома му Фердинанд изоставя без всякаква политическа (да не говорим за военна) подкрепа борците в поробения край. Той нехае за тяхната участ и решенията му в такъв съдбоносен момент се диктуват от егоистични династични интереси, съобразени с нашепванията на също толкова егоистични монархически империи.

През 1907 и 1908 г. бурята от негодувание у журналиста постихва. През 1909 г. новопроизведеното величество дори си позволява великодушен жест: помилва осъдения заради обида в печата редактор на «Вечерна поща». Но това никак не променя трайната линия на отношението към особата от страна на Симеон Радев. През 1911 г. неговият вестник «Воля» дава място на остри атаки срещу Фердинанд. Характерен е репортажът «Впечатления от

провинцията» (№ 70, 2 юни 1911). Опитният журналист с лекота въвежда в атмосферата, представя настроенията на народните маси:

«Аз знаех — всички знаят, — че държавният глава не е популярен, но че ненавистта към него е взела такава остра форма, това не предполагах. Трябва да наблюдавате селяните, когато някой агитатор се изстъпи да говори против Царя: по техното лице грее една веселост, една ироническа усмивка играе на устните им и при всяка громка дума те клюмат енергически с глава. . . За Царя никаква добра дума не допускат. Самото име Цар им е непоносимо, като че ли то е събрало в себе си сумата на всичките неправди, които са ставали в България.»

По-нататък в репортажа Симеон Радев прибягва до употреба на пряка реч и по този начин влага в устата на незнаен събеседник обидно прозвище, включено в подходяща разговорна стилистика:

«А сега какво иска оня синковец? Той да нарежда с когото ще се бием. Чунким за него сме правили децата си. . .»

Само след месец редакторът на «Воля» отново се занимава с особата, и то по един маниер на сдържана ирония, който действува унищожително. В статията «Цивилната листа» (№ 97, 5 юни 1911) се изобличават похватите, чрез които Фердинанд си отваря път за непрестанно увеличаване на своя доход чрез държавната хазна. В целия текст авторът се представя уж като защитник на авторитета на монарха и от тази позиция прави уязвяващи забележки:

«Достойнството на владетелите изисква да не дават те на своя народ никакъв повод, щото той да ги обвинява в алчност.»

И по-нататък: «България има нужда от една ограничена монархия, но не от един компрометиран монарх.»

След като острото перо на публициста изчезва за цяла година от софийската сцена, за да се замени с карабина в освободителната Балканска война, идва момент, когато Фердинанд е изправен пред изпитание: министърът на външните работи д-р Никола Генадиев настоява Симеон Радев да бъде включен в делегацията за мирните преговори в Букурещ. Само след месеци — нов кисел хап за монарха: трябва да назначава същия свой отрицател от страниците на вестниците за пълномощен министър в Румъния. Дипломатичност ли, хитрина ли — да го отстрани по-далеч от столицата си, — но Фердинанд под-

писва указа. Така или иначе, това разрешение предотвратява връщането на Симеон Радев към публицистиката.

Монархът съвсем не е единственият обект за нападки и изобличения. Почти непрестанна полемика води журналистът с изданията на редица партии, порицавайки тяхната линия или отделни прояви в потока на общественото движение. Неизменно е неговото отрицателно отношение към дейността на Народната (народняшката) партия, както и към широките социалисти, към Прогресивно-либералната партия — цанковистите (приемниците на Драган Цанков). Към Демократическата партия на Малинов (приемниците на Петко Каравелов) отначало се отнася изчаквателно и като че с надежда, но скоро е разочарован от техните постъпки, когато започват да управляват, и от циничната им акробатика, когато падат от власт и отново са в опозиция.

Днес, седем десетилетия след отшумелите политически битки, текстовете на Симеон Радев са интересни не като показател за политическата ориентация на публициста, а като жива литературна материя. Една част от неговите статии наистина едва ли имат качества, за да излязат от ронливите страници на старите библиотечни течения на периодиката от началото на XX в., те споделят съдбата на хилядите свои събратя от останалите вестници. Но учудваща и комай загадъчна е неувяхващата действеност на поне третината от тези рожби на всекидневната преса, излезли изпод перото на Симеон Радев. Те напомнят за своето съвремие, за страстите на политическата арена, обаче в това едва ли би могло да се търси разковничето за тяхната устойчивост срещу времето, защото всяко антрефиле на кой да е вестник носи в себе си отпечатък от епохата, без да говори нищо на поколенията, дошли след повече от полувек. Тайната на публициста Симеон Радев е може би в неговия постоянен стремеж да преодолее конкретния факт, събитие или спор и да се домогне до синтез с общовалидност, до трайна характеристика на явление или личност, до релефен и същевременно лаконичен портрет и т. н.

Много често той си служи с един похват на обратна логическа връзка: започва с общото и съществено, което е намислил да каже, а актуалният повод като че се е появил само за да бъде илюстрация, пояснение. Това е трик, който съвсем не намалява остротата на внушението

в момента, а същевременно възвежда този род публицистични произведения в ранга на книжовно творчество, имащо силата да надживее мига. Статията «Тостовете в двореца и сръбско-българския сговор» (ВП, № 1163, 20 окт. 1904) използува срещата между цар Фердинанд и крал Петър, за да подхвърли мълниеносна жанрова характеристика:

«Официалните тостове са въобще един тягостен литературен род. По отношение на естетическия вкус те съставляват — тъй да речем — част от съвкупността на организираните насилия, които държавата упражнява спрямо гражданина.»

След това българският журналист — в случая той се проявява по-скоро като есеист — напомня как характерът на някои европейски монарси се отразява в облика на техните тостове:

«. . . Шумният романтизъм на Вилхелма II и неговата импулсивна и хаотическа грандомания се изразявали в гороломната бомбастичност на неговите епитети, в разюздаността на образите и в макароническата дължина на периодите му; Виктор Еманоил II, мълчалив, мечтателен и скромен, показал тия свои качества в почти научната точност на своя език, в студената хармония на фразите си. . . ; тостовете на Едуард VII. . . са прости, с оттенък на добродушие и изящни, без книжовна претенциозност.»

Симеон Радев не крие антипатии и не страда от липса на самочувствие. По друг повод може да се види способността на този автор да извлече социалнопсихологическо обобщение и да го представи не чрез суха формулировка, а картинно. «Новопокръстените демократи или политическия кинематограф в България» (ВП, № 2300, 23 ян. 1908) коментира изборните резултати и сочи котерийността на буржоазните партии:

«От шумни градове и от дремящи паланки, от адвокатски писалища и от селски кръчми, изскочиха те внезапно и, вчера незнайни, те долетяха днес тържествующи и завладяха столицата.»

В друга статия — «За силните партии» («Воля» № 23, 1 апр. 1911) — публицистът търси причините за политическата нестабилност и предлага наблюдение върху българската интелигенция:

«Боязлива пред задачите, които искат дълго усилие, жадна за самоизмама, тя търси за «проклетите въпроси»

леко разрешение и го намира в рецептите, които не искат ни труд, ни култура, ни разум.»

По наблюденията му върху политическия живот у нас, по характеристиките на отделни партии и водачи може да се съди за солидните познания на Симеон Радев в областта на общественото развитие, икономиката и др. Той често упреква партийните лидери заради тяхното постоянно нагаждане към мимолетни задачи и отсъствие на перспективна програма, на грижа за бъдещето на страната. Борбата не се води между идеи и принципи, а се изражда в постоянни ежби и люшкания които довеждат до бързо разочарование избирателите. «За такива партии, които живеят само от грешките на другите, властвуването е една смъртоносна проба»— заключава той в статията «Успеха на социалистите» («Воля», № 75, 8 юни 1911). Изборният успех на социалистите е повод за младия журналист да покаже, че има ясен поглед върху тенденциите на историческия развой. Ето как обяснява той ролята на работническата класа и на нейната партия:

«На нас прави по-силно впечатление голямото число гласове, които социалистите са получили в София и Сливен. Тук те са водили борбата начело на едно съзнателно и организирано работничество. Там е смисълът и бъдещето на социализма. Колкото антипатичен е снобизмът на някои интелигентни буржоа, които в социализма търсят едно средство за реклама, толкова естествено е щото работниците да се редят под едно знаме, което обещава унищожението на собствеността и на наемния труд. Ний не само нямаме нищо против образуването на една работническа партия, която да защищава икономическите си интереси и която да се бори за ускоряването на общественото развитие на България, но считаме, че такъва една партия ще способствува за изясняването на политическите отношения в царството, за прекратяването на тази експлоатация, която толкова често се е вършила с работничеството за цели, досущ чужди на неговото бъдеще.»

В своята дейност на журналист Симеон Радев се ръководи не толкова от нуждите на момента (като изключим месеците на Илинденското въстание), колкото от изискванията за дълготърпелиго и системно възпитателно въздействие върху едно младо общество, което тепърва трябва да формира у себе си понятия за парламентарно управле-

ние, за форми и начини на борба при насочване на политиката. Голяма част от пряко политическите му статии, за които става дума, съдържат именно такъв подтекстов елемент. Но особено настойчив е при тази почти проповедническа мисия в друг вид журналистически материали, засягащи различни области на общественото устройство. Той ги подбира из своята неизчерпаема информация за текущите събития по света, из бездънната си памет на свръхосведомен върху историята човек, за да ги превърне в пример, за да ги свърже с належащи нужди на българската действителност — съвременна и бъдеща. Така през 1901 г. в статията «Учителят като гражданин» пледира за правото на учителя да възпитава питомците си в съгласие със своите убеждения. През 1902 г. разглежда «Пазарите на труда във Франция» и сочи ползата за обществото от регулирането на работната ръка. Сходна задача изпълнява и статията «Земеделските работници в Италия», написана с нескрита симпатия към трудещите се.

Все през 1902 г. той запознава читателите си с обезправената турска жена, с необходимостта от борба срещу пиянството във войската, с «Престъпността като социален паразитизъм», със споровете около предложенията за въвеждане на развода в Италия. И ние, жители на 70-те години на XX в., бяхме свидетели на тези подновени спорове и най-после на тяхното приключване. В онова идилично и свенливо за българина време той пише за закон срещу порнографията в Белгия, за да напомни за това зараждащо се в европейското общество зло, та ако може да предпази родината си от заразата. При друг случай разглежда мерките за преодоляване на туберкулозата във Франция, тъй като проблемът тогава е крайно актуален и за България.

Дори през 1903 г., въпреки съсредоточеността си върху главните събития около въстанието, той не изоставя и проблемите на социалното възпитание. «Как се поддържат бедните студенти в Америка» изобилствува с примери, че волята на младия човек може да реши съдбата му дори в капиталистическото общество, стига да е съпроводена с постоянна готовност за труд. Самото заглавие на статията «Нужна ли е религията за народа» подсказва отношението на журналиста. Поредицата от статии «Размишления върху политическото правосъдие», както и «Всеобщата стачка като политическо оръжие» представят мисленето

на либерално настроените буржоазни интелигенти. През следващите години беседите със социално възпитателна насоченост намаляват, но не изчезват от страниците на неговите два вестника. През 1904 г. той се спира на закона за интерниране в Италия и с облекчение отбелязва, че е отменен. През 1905 г. приковава общественото внимание върху стачката на словослагателите в София и я налага като социален факт. През 1906 г. възхвалява делото на дарителите. С нарочна статия предупреждава за опасностите пред българската нация от примамките с печалби по чужбина: «Една мярка на г. Петкова против изселването в Америка». Това са само отделни примери, а статиите с такъв характер са десетки. Особено показателна за възгледите му е «Националната солидарност в културните държави». С нея той напомня, че вътрешните политически борби не трябва да пречат на всенародната кауза. Тази позиция той заема през 1911 г., в момент решителен за съдбата на нашия народ.

2

Кръгът от въпроси, засягащи външната политика на България, постоянно привлича вниманието на Симеон Радев. Подобни статии се наброяват около 240 през периода. Това е тематиката, която запазва строга размереност през различните години — нито бележи рязко нарастване, нито спадане. След Илинденското въстание (за Симеон Радев то е граничен психически и творчески момент, точно както при Яворов) обсъждането на външната политика на България е една от важните задачи на перото му. През 1904 г. той написва 24 статии по разни проблеми от този кръг, през 1905 г. — 31, през 1906 г. — 36, през 1907 г. — 23, през 1908 г. — 26, през 1909 г. — 29, през 1911 г. — 32, през 1912 г. — 31. Позасилена е продуктивността през 1909 и 1912 г., когато публицистът е печатал съответно само 4 и 8 месеца. Това са две решителни за страната години. 1909 г. — с търсенето на признание за обявената независимост. 1912 г. — с подготовката на общественото мнение за освобождаване на населението в Македония от отоманския гнет.

Статиите от 1903 г. са пряко или косвено свързани с отношението на българското правителство към реформеното дело в Македония и към въстаналото през август

население в този район. Естествено е, че най-често се преплитат темите България — Турция, България — съседите. Тази насока се запазва и развива особено настойчиво през 1904 г. През 1905 г. погледът на журналиста се премества по-често към Виена, където Фердинанд явно започва сондажи. Все по-активно се появява и името на Русия. Там стават революционни брожения, които дават надежди на публициста, че натискът на демократичните сили може да промени закостенялата политика на царското правителство спрямо балканските страни — статията «Програмата на руската демокрация и нашата външна политика» и др. През 1906 г. темата Русия става централна в публицистиката на Симеон Радев. 1908 г. е твърде пъстра и напрегната. Освен постоянните анализи на отношенията ни със съседите вещият коментатор разглежда международното положение на нашата страна в няколко статии: «Австрийската дипломация и българските интереси», «Русофилството на «русофобите» (полемика, в която напомня, че той не е никакъв русофоб), «Българското правителство и английските предложения» и др.

От юни до септември 1908 неотстъпно по страниците на «Вечерна поща», както и на всички останали вестници, шества проблемът Турция. Развитието на младотурския преврат примамва перото на журналиста и през 1909. Неговите кореспонденции и интервюта от Солун са свидетелство за политическите настроения в този бурен момент от историята на Балканите. През седмиците, които прекарва там, Симеон Радев развива и дипломатико-политическа дейност, участвува в основаването на Българските конституционни клубове. Спомените му, записани половин век по-късно, разкриват не само интересни подробности, но и скрити пружини от тогавашните взаимоотношения между държави и политически течения. Особено ценни в тези спомени са характеристиките и портретите на дейците, както навсякъде в произведенията на Симеон Радев — релефни, стегнати, проникновени.

Появил се отново сред вестникарите през 1911, Симеон Радев все едно че не е отсъствувал две години: продължава подловената нишка — Турция, българското население в Македония и българската държава. По границата стават инциденти, убит е български офицер. Той веднага се отправя натам. През септември 1912 напреже-

нието вече е нараснало, за да стигне до последната негова статия от целия първи творчески период: «И турците искат войната» («Воля», 18 септ. 1912).

3

Показателна низходяща линия бележи интересът на журналиста към вътрешнополитическия живот в различни чужди държави. През първата година на неговото редовно участие в пресата — 1902 г. — това е главната му тема: отпечатва 71 статии, посветени предимно на Франция и на Турция. От 1903 г., след завръщането му в България, цифрата спада на 20 до 30 статии и от 1908 г. нататък се задържа на около 10 годишно. Все по-малко са събитията в чуждите страни, които представляват според Симеон Радев полезен опит за българското общество.

Първите му статии, изпратени от Швейцария през 1901, отразяват вълненията около аферата Драйфус, която разтърсва не само Франция, но и цяла Европа. През 1902 темите му са разнообразни, но особено го занимават социалните сблъсъци в европейските страни: «Социалното движение в Италия. Страх от стачките», «Бунтът в Барцелона. Каталонизъм или социална революция?» (все още жив проблем, за който напомнят действията на баските организации), «Социалистическите раздори във Франция. Еволюция или революция?», «Криза на либерализма в Англия», «Вълненията в Белгия. В навечерието на една революция», «Земеделческите смутове в Галиция. Социалният въпрос в Австрия», «Конгресът на социалистите в Италия», «Вилхелм II и социалистите в Германия» (със симпатия към тях и ненавист към кайзера) и др.

Особено ядро сред публикациите за чужбина образуват кореспонденциите от Русия. Той прекарва там няколко месеца в началото на 1906 г., привлечен от бурята на революцията, и помества в 46 броя на «Вечерна поща» разнообразни материали: портрети, репортажи, интервюта, статии. Във всички тях намира начин дипломатично, със сдържан тон, да изрази отрицателното си отношение към реакционната върхушка около престола на империята и показва нескрито уважение, симпатия към различни фигури из средите на революционерите или на опозиционните групировки.

Като журналист с многостранна дарба и необозрими познания Симеон Радев постоянно наблюдава световната политика — взаимоотношенията между великите сили, както и техните постоянни опити да наложат опеката си над малките държави. Относителното тегло на този тематичен кръг в неговото творчество е също значително — към 180 публикации. И тук се забелязва постепенен спад: през 1902 г. — 35, през 1903 г. — 13, през 1904 г. — 37, през 1905 г. — 37 и след това по 7 до 10 статии годишно. Дори най-беглото описание на този вид произведения би отнело много страници, защото проблематиката е пъстра и променлива.

В началото на своята дейност Симеон Радев пише редовно статии по икономически въпроси. Те не са многобройни (около 30), но са важни свидетелства за широтата на неговия поглед, за компетентността му в различни области. В 1901, при бурните обсъждания около новия български заем и при опасността от чужд монопол върху тютюна, той обнародва серия от четири статии на тема «Чуждият финансов контрол в Египет, Турция и Гърция» и по този начин предупреждава за грозящата страната ни зависимост, която би поставила България в сходно положение с посочените държави, попаднали в чужд икономически ярем.

В следващите години пише за митническите тарифи в Германия и Италия, за финансовата политика на граф Вите, за откупването на швейцарските железници от държавата (тогава българските все още са в ръцете на чужда компания) и др. След 1905 статиите по икономически въпроси изчезват от публицистиката на Симеон Радев.

Симеон Радев разорава със замах нови терени в българския всекидневен печат. Но той не се задоволява с откриването на непознати кътчета от обществения живот, на неподозирани още у нас проблеми, които утре ще почукат на вратата, а като всеки талант разчупва жанрови граници, нехае от стилистичната скованост на българския печат в началото на XX в., съчетана с разюзданост от хулителство. Тепърва ще се разкриват от историците на българската публицистика неговите заслуги и приноси.

През първия си творчески период Симеон Радев създава около 1200 статии. Но зад това общо обозначение се крие рояк от жанрови кръстоски, макар сам авторът да определя цялото си журналистическо творчество като

«уводни статии». Наистина голяма част от произведенията на Симеон Радев излизат на първа страница и ако се съди по оформлението, биха могли да бъдат наречени така. Но текстовете с нищо не напомнят днешната представа за уводна статия. Неговите текстове всъщност са коментари, беседи, памфлети, обзори, а най-често смес от няколко жанра.

Освен статиите през първия си период Симеон Радев осъществява 76 интервюта (често със силно примесен репортажен елемент), написва 52 очерка за личности от цял свят и от различни професии, успявайки в три-четири страници да създаде образа и да представи главното в характера и в делото на своя герой, публикува 40 репортажа от всякакви събития у нас и в чужбина (включително за конгреса на циганите в София). Броят на информациите е нищожен — 5. Освен всичко това през 1911 г. той издава брошурата «Начала и искания на Народно-либералната партия», която представлява може би единствен образец за детайлно разработена програма на буржоазна партия у нас в онова време.

От направения тематично-жанров обзор личи, че в продължение на десетина години Симеон Радев успява сам да изпълнява функциите на почти всички отдели в съвременния вестник. Но не това е най-удивителното, а трайността на голяма част от тези предназначени за кратък живот текстове. Освен другите им качества — осведоменост, стилистично разнообразие (въпреки езиковите грапавини и чужди влияния), страст, иронични интонации, хумор, разработване на съществени въпроси и т. н. — тези произведения носят отпечатък от сливането на авторовата с народната съдба. Това са последни отгласи от възрожденския дух в българската интелигенция. Националната катастрофа през 1913 г. попарва надеждите на цялото поколение и повратът в пътя на Симеон Радев също е отражение на този общ процес. Творческият импулс на публициста и историографа секва за известно време.

4

Като театрален критик Симеон Радев се проявява още в самото начало на своята дейност. През декември 1901 г. той печата две рецензии: за «Хъшове» от Вазов и за постановката на «Ученичка» от Жан Жулен. Известно

е неговото уважение към Вазов и защитата, която прави срещу отрицанията на д-р Кръстев. Затова трябва да оценим принципността му на критик и неприкосновеността на неговия критерий, освободен от всякаква домашна снизходителност. Той не скрива, че представлението е приличало на водевил, и след това прави вещ анализ на поведението на публиката.

Рецензии за постановки Симеон Радев пише отново чак през 1905 г. — за «Новела д'Андреа» от Фулда, за «Галеото» от Жозе Ешегаре и за «Бой на пеперуди» от Зудерман. След това: през 1906 г. за «Златното руно» от Пшибишевски, през 1907 г. — за «Крал Лир» от Шекспир и за «Отегчителното общество» от Пайерон. През 1911 г. завършва театралното си рецензентство с интересна социолого-политическа статия — «Успехът на «Борислав» като знамение на времето» («Воля», № 3, 8. 3. 1911) — и отново дава реална преценка за пиесата. Той не се поддава на общото патриотично увлечение, а остава строг ценител:

«Успехът на тази драма е не само безподобен: той е изумителен. От две години насам «Борислав» владее столицата, шествува победоносно из провинцията и дава на един равнодушен към художествената красота народ шумно упоение. . . Ето една пиеса, която е неловко построена, в която действието е мудно, лицата почти безплътни, психологията повърхностна, езикът безцветен, една пиеса, в която не отсъствува, разбира се, дарба, но която няма никакво блестящо качество — с какво тя завладя духа, сърцето и въображението на народа?»

Симеон Радев се опитва да обясни тази загадка и предлага наблюдения, които надхвърлят своята пряка задача:

«Преди всичко живият интерес на нашата публика към близката и далечна история на България. Нашият народ е на кръстопът. Във всичките негови вярвания, завети, навици на мисълта и на чувството има криза. Пред това, което руши старата структура на обществото и стария склад на традиции, той е слисан, защото това, което се съзижда, му е невидимо и защото няма вяра в тия, които го водят. И той чувствува нужда да обърне очите си назад, да види с що се е борил в миналото, как е оцелял. Той търси източниците на своето битие и пропастите, покрай които е минал. Едно откровение чака той от историята,

една национална вяра, една опора. Публиката тича на «Борислав» с нещо от онова трептуще очакване, с което в средните векове католическите тълпи са се блъскали пред най-прочутите религиозни мистерии, дарани на народа на Коледа и Великден.». . . Позволих си дълъг цитат, за да добие читателят представа за тази своеобразна смес от социална психология, политика и театрознание, която поднасят статиите на Симеон Радев. Той следва донякъде класическите образци на европейската критика. Разглежда драматургията, след това анализира постановката, работата на режисьора, преценява играта на актьорите. Но почти никога не пропуска да изкаже и своите впечатления от публиката, от нейните вкусове. Подходът му като критик по театрални въпроси се различава от импресионистичния му маниер в литературната критика. Рецензиите му за театъра са подчинени на системно разглеждане и по-строга доказателственост. И в този дял от своята дейност той се стреми да внедрява по-висок вкус, напомня за изпълнения на знаменити световни актьори, въвежда във всекидневния печат проблеми на културата, пренебрегвани от повечето вестници в онова време.

Литературнокритическите статии на Симеон Радев, създадени през първия му творчески период, са малко на брой, но тяхното значение за развитието на литературното мислене се оценява високо. Всъщност това е единственият дял от творческото му наследство, който е издаден, анализиран и осъзнат, включен в динамиката на културната ни история.

През 1931 г. Д. Б. Митов публикува статия, в която поставя критическите прояви на Симеон Радев над всичко друго, написано от него. Редица критици през 60-те и 70-те години също изтъкват заслугите на първия борец срещу естетическия догматизъм у нас.

В настоящото почти библиографско описание на произведенията на Симеон Радев трябва да се посочи, че ранните му отзиви за книги се появяват през 1904 г. и имат по-скоро политически, отколкото литературен характер: един разглежда творба на французина Виктор Берар за Македония, друг — две книги срещу пруската казарма, които са предизвикали скандал в Германия, трети — брошура на сръбския политик и дипломат Света Симич за «балканските работи». През 1905 г. се появява

спонтанният отклик «Вечерта на «Българан». От този момент започва пълното разминаване на мненията за пътищата на нашата култура между Симеон Радев и Боян Пенев, който отхвърля «литературата около «Българан».

Първият «литературен силует», както сам той го определя, Симеон Радев публикува през 1906 г. в сп. «Художник» и той е за французин — Жан Лорен. Следващият е за Г. П. Стаматов през 1907 г., пак в «Художник», а през 1965 г. препечатан в книгата «Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени». Също през 1907 г. се появява и шумната студия «Д-р Кръстев като литературен критик», която има вече свое утвърдено място в литературната история. През същата плодоносна 1907 г. той поднася и статия за Джозуе Кардучи, а тъкмо тогава е започнал да пише и първия том на «Строителите». През 1909 г. излиза в «Художник» и текстът на неговата сказка пред софийския дипломатически корпус «Българският селянин според някои наши писатели». Това е едно от първите и решително утвърждаване на Елин Пелин в българската критика. В същата годишнина излиза и статията «Сонетите на Пол де Шевърмон за Изток и за България». С това литературнокритическите статии на Симеон Радев се изчерпват. Те са само шест, но проправят пътина за нов подход и пораждат множество последователи в продължение на десетилетия.

В сп. «Художник» Симеон Радев се проявява и като пътеписец, и като есеист, макар да е създал само по едно произведение от тия жанрове. Пътеписът му за Русия отразява погледа на опитния журналист и умението да се синтезира, характерно за социалния психолог. Есето «Политическото красноречие в България» е творба без предшественици в нашата книжнина. Тя е донякъде прелюдия към «Строителите», но същевременно е самостоятелно явление с изключителна стойност, фрагмент от ненаписаната история на българското ораторско изкуство.

Като художествен критик Симеон Радев винаги е бил ценен в средата на професионалистите. Но това не е попречило и досега да бъде недооценена неговата пионерска роля в тая област: той започва да пропагандира у нас изкуството на импресионистите в първите години на XX в., когато те още воюват за признание в останала Европа. Чрез статиите на Симеон Радев нашата живопис получава

тласък и възможност да се изравни с най-революционните артистични постижения в момента.

За разлика от повечето свои теми и жанрове, които Симеон Радев изоставя напълно след своя първи период, интересът му към работата на художниците не престава и през втория период.

5.

Пробил пътя на поредица от нови жанрове в българската книжнина още в самото начало на своята дейност, Симеон Радев създава през първия си творчески период и книгата «Строителите на съвременна България» (т. I — 1910, т. II — 1911). Едновременно историография и литература, тази книга подхваща традиции от «Записки по българските въстания» на Захари Стоянов, без да вплита мемоарна съставка. «Строителите на съвременна България» е нов вид жанрова организация. Определението документална историческа хроника, което най-често се дава на това произведение, само отчасти разкрива неговата същност.

«Строителите на съвременна България» (така е изписал авторът заглавието и така ще си остане то, въпреки досадното изпускане на членната форма дори в научни публикации) имат биография не по-малко интересна от самото си съдържание. Как е била създадена творбата, вече се знае — авторът довери това в магнетофонен запис пред немския българист Норберт Рандов, а после текстът бе публикуван («Как замислих и написах «Строителите. . .» — в книгата му «Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени». С., 1965, с. 429 — 443).

При появата на двата тома през 1910 — 1911 интересът е огромен, заглавието на книгата не слиза от вестникарските колони, прониква надълбоко в обществото, не само сред тънкия тогавашен интелигентски пласт. Излизат и доста рецензии.

Изминават десетилетия, двата дебели тома преминават от ръка на ръка, четат се, вече с протрити страници, въпреки плътната жилава хартия на прозорливия печатар Тане Пеев. А защо не са преиздадени, ще запита някой? За да се отговори, трябва да се възпроизведе атмосферата на цели политически периоди и да се проецира в тях характерът на Симеон Радев. На два пъти той получава

предложения — през 1922 от Стамболийски и през 1935 от книгоиздателство «Хемус». И двете са съпроводени с примамливо щедър хонорар, но различни обстоятелства осуетяват начинанието.

А междувременно авторът съвсем не е изоставил своята рожба, за него тя е жива, незавършена книга. При всяка възможност прави справки из чуждестранни архиви, доуточнява детайли, добавя новооткрити сведения, цели сцени. Но те остават в ръкопис. Когато през 1973 най-после се появи дългоочакваното второ издание на «Строителите» (между него и първото лежи пропаст от шест десетилетия, безсилна да създаде забрава), авторът не беше вече жив. И то излезе без поправки и добавки. Дълг е на бъдещите издатели да представят окончателния текст, съобразен с авторизирания от Симеон Радев екземпляр.

Книгата «Строителите на съвременна България» не случайно устоява срещу изпитанията на времето. Тя възкресява драматични мигове от най-новата история на нашата държава: Учредителното събрание в 1879, превратът и пълномощията при княз Батенберг, Съединението през 1885 и последвалата го война със Сърбия, детронирането, контрапревратът и бунтовете в Силистра и Русе през 1886 — 1887 — все събития решителни, докосващи сърцето на всеки българин, защото са се отразили върху историческата ни съдба. При това фактите не са представени в сухо изложение, а са майсторски възпроизведени, почувствани като че от очевидец. Симеон Радев дори си служи с минало несвършено време.

«Строителите на съвременна България» не може да се сравнява нито с историографските трудове, нито с романите. Тя е от род словесни произведения, които акумулират народната памет и сякаш са нейно отражение.

Но историческата тематика навлиза в творчеството на Симеон Радев значително по-рано. През 1902 г. той публикува две обширни статии, които бележат началния момент от зараждането на интерес към миналото у младия журналист. Първата разглежда един епизод от историята на Екзархията: «Българските владици в Македония и европейската комисия в Цариград през 1880». Този проблем е все още актуален и през 1902 г. Но втората статия има по-далечна от тогавашните борби тематика: «Един английски дипломат върху румелийския преврат. Преписката на сър Уйлям Уайт. Окупацията на Източна Румелия.

Руската политика. Румъния и България». Това е първият кълн, който постепенно ще се разраства, за да се оформи замисълът на «Строителите» някъде към средата на периода. Заслугата на тази статия пред българската наука е значителна — тя открива един важен източник, без който не може да мине и до днес никой изследовател. В книгата «Англия срещу Русия на Балканите. 1879 — 1894» (1972) от Андрей Пантев преписката на У. Уайт е най-често споменаваното свидетелство.

При подробно разучаване на публицистиката от първия период и на текста на «Строителите» ще се забележи как двата паралелно осъществявани потока в творческата дейност на Симеон Радев взаимно си влияят и се обогатяват. Но това е работа на бъдещето.

Когато облича военните дрехи през есента на 1912 г., публицистът едва ли е подозирал, че се разделя със своето любимо занимание, което в продължение на десет години е запълвало дните му с възторжен труд. Но тръгвайки да изпълнява своя патриотичен дълг, срещу неизвестности и риск, той оставя зад себе си дело, достойно за щедрата му дарба и способно да му осигури трайно място в българската култура. До известна степен днешната оценка за личността и творчеството на Симеон Радев се основава на създаденото от него през този първи период. И то само на част от създаденото. А съдбата е била стъкмила на този необикновен човек още нечакани поврати и богати плодове за неговото перо.

6

Шумният отклик при появата на «Строителите на съвременна България» бързо е заглушен от тътена на войните. Името на Симеон Радев, което публиката е привикнала да вижда почти всеки ден върху първата страница на вестник «Вечерна поща» и после на «Воля», изчезва заедно с темпераментните му статии по всякакви остро актуални въпроси.

От лятото на 1913 до 1940 с малки прекъсвания Симеон Радев е пълномощен министър на Царство България последователно в Букурещ, Берн, Хага, Анкара, Вашингтон, Лондон и Брюксел. Неговата дейност там не влиза в обсега на този обзор. Тя е част от ненаписаната

история на българската дипломация и вероятно ще има в нея своето определено място.

През всичкото време, докато е в чужбина, Симеон Радев почти не пише. Каквото е вложил той в българската култура, е създадено в София. При всяко напускане на родната атмосфера импулсите му за творчество отслабват, направо — изчезват. Ако покрусата след първата национална катастрофа в 1913 може да обясни рязкото прекъсване на всякаква литературна дейност за времето 1913 — 1916, трудно за разгадаване е как един автор с необикновена продуктивност и енергия, свикнал всекидневно да общува с публиката, не посяга към перото цели години освен през кратките си пребивавания в София.

У мнозина се е съставило впечатление, че след «Строителите» Симеон Радев изчезва напълно от литературния живот и че мястото му в културната ни история се изчерпва с дейността му през първото десетилетие на XX век. Ще побързам да предваря присъединяването към подобна заблуда. Преди всичко — неучастието в печата не означава винаги бездействие. През дългите си дипломатически години из чужбина той наистина не пише, не изпраща статии до български издания, както бе през студентското му пребиваване в Европа (1898 — 1902), но официалният му пост е несъвместим с кореспондентско участие в печата. Той би дишал публицист от неговата свобода за преценки. Обаче Симеон Радев съвсем не пропилява времето си само в приеми, в дипломатическите салони, както някои литератори обичаха да преповтарят, а се вдава в търпелив и безшумен труд от друг вид — проучване на архиви по разни градове, издирване на документи, на мемоарни публикации и т. н. Това са хиляди страници натрупвания за бъдещи изследвания и книги, които той не успя да завърши или да види отпечатани, но съхрани богатство от сведения за потомството, за следващите поколения учени и писатели, разкри източници, проправи насоки за търсения.

Вторият — дипломатическият — период от биографията на Симеон Радев съвсем не е така безплоден, както изглежда на пръв поглед. Той просто е непроучен. Дори от библиографско гледище.

След две години на напрегната дейност в румънската столица в навечерието и началото на световната война (август 1913—октомври 1915), когато трябва с настойчивост

и умение да осигурява транзитен превоз на военни материали за България, бившият публицист се завръща в София. След дълга разлъка той посещава родния си град Ресен в Македония през лятото на 1916 и през октомври същата година е командирован да завежда българската легация в Берн, но много скоро между него и министър-председателя Радославов възникват остри разногласия. Той си подава оставката и с указ № 5 от 16 март 1917 е уволнен (ЦДИА, фонд 176, опис № 18, арх. ед. 823).

Завърнал се в България, Симеон Радев веднага се залавя да подготви книга за миналото на своя македонски край. Възможно е подтикът да иде от незаглъхналите впечатления след посещението в Ресен, но основните подбуди сигурно се крият в належащите нужди на политическия момент. В обстановката на военен сблъсък домогванията на балканските държави са стигнали върхов и решителен момент. Необходимо е било да се покаже и докаже пред света историческата обвързаност и принадлежност на населението в Македония към българската народност, да се противопоставят на чуждите пропагандни усилия реалните факти от историята, да се опровергаят обвиненията, че България е завоевател и натрапник. Това са схващали мнозина.[1]

Така през есента на 1918 се появява «La Macédoine et la Renaissance bulgare au XIXe siècle» (316 с.). Написана на френски език и предназначена да запознае чуждестранната общественост с историческото минало и борбите на българите от този край, книгата на Симеон Радев има нещастна съдба. Не само защото остава и до днес без какъвто и да било отзвук. На първата страница е поставено посвещение «с братско чувство» на Борис Сарафов, «чийто образ Македония призовава в тоя час на триумф». .. Към края на 1918 година тези думи вече са звучали като тъжна ирония. Не само в многострадалната Македония, дори в столицата, в София, са се разпореждали чужди войски. Само за месеци, докато книгата се е набирала, съдбата на България е променена из основи.

Читателите у нас получават достъп до текста на тази творба след цяло десетилетие чрез един не особено ка-

[1] Не случайно тъкмо в същото време и Антон Попстоилов се залавя със сходна задача и публикува в сп. «Развитие» серия статии «Български книжовници из Македония» (1918 — 1919), по-късно организирани в отделна книга.

чествен превод, издаден в три малки томчета без знанието на автора през 1927 — 1928. След доста време Симеон Радев подготвя преработено и редактирано от самия него издание. То се печата в края на 1943. Бомбардировките през януари-март 1944 и последвалата евакуация осуетяват разпространението на книгата и екземплярите по-късно са унищожени (според свидетелство на Симеон Радев в разговор през 1966). Така «Македония и българското възраждане» остава произведение почти неизвестно у нас, няма обществен резонанс, днес е библиографска рядкост, липсва дори от фонда на Народната библиотека, където има само ксерокс-копие.

Този историографски труд, написан с публицистично перо, е предназначен за широка публика, но неговите стилистични достойнства не засенчват стойността му на първо обобщено изследване върху културната история на македонския край и неговата роля в Българското възраждане. Трябва да се напомни, че през 1918, когато излиза книгата на Симеон Радев, все още не са се появили нито многотомната «История на новата българска литература» (1930 — 1936) от Боян Пенев, нито трудовете на Михаил Арнаудов за Възраждането. Публикувани са само отделни студии на Иван Шишманов и други автори върху някои етапи и дейци на онази епоха. Трябвало е да се издирват архивни и документални материали, да се разпитват живи свидетели, да се систематизират и съпоставят сведенията в мемоарните източници, без да е имало опора в библиографски справочници. Симеон Радев е успял да постигне пределна за онази епоха изчерпателност и плътност.

«Македония и българското възраждане» не е популярна компилативна книжка, а сериозен първооткривателски труд. Нейната четивност не бива да заблуждава. Тя е само още едно положително качество. Първото издание на френски език се открива с главата «Македония в старата история на България». В изложението си авторът се опира на постигнатото от видни изследвачи и цитира становища на Иречек, А. Рамбо, Ив. Шишманов, Л. Ниделрле, Й. Иванов, Г. Шлумберже, Ст. Новакович и др. Този дял от книгата има характер на въведение. Втората глава «Македонските книжовници в Българското възраждане» предлага вече оригинални характеристики и находки. След като сочи първите български писатели от

Македония, Симеон Радев изтъква за пръв път настойчиво фигурата и делото на Натанаил,[1] един незаслужено поставен в сянка и до днес възрожденец. Той е интересна средищна фигура между революционери и просветители: поддържа връзки едновременно с Раковски, Левски и с хора и редакции в Цариград, среща се, разговаря и дори се сближава с някои от най-крупните фигури в славистиката — Априлов, Погодин, Шафарик, Палацки, Миклошич, Караджич. Инициатор и активен участник е в основаването на Българското книжовно дружество в Браила през 1869, а през 1878 е един от водителите на Кресненското въстание.

Тази втора част на книгата е особено ценна. В нея се сочат имена на непознати или малко известни дотогава автори, напомнят се значителните заслуги на личности като Йордан Джинот или Пърличев, почти забравени. Но което е най-съществено — за пръв път изпъква сумирано ролята на дейците от македонския край за културния подем през нашето Възраждане.

Третата глава «Делът на Македония в борбите на българите срещу елинизма» предлага не само изворен материал, но може да се назове принос едновременно в науката и в националната ни самозащита.[2] След години ще се публикуват обстойни издирвания, ще се появят историята на проф. П. Ников, изследванията на патриарх Кирил, книгата на Тончо Жечев «Българският Великден», обаче Симеон Радев поставя първите опорни точки, като разглежда не само дейците, но и центровете на националното ни движение в Македония: Скопие, Велес, Прилеп, Охрид и др.

---

[1] В литературата името на този книжовник и революционер се дава по различен начин: светското — Неделко или Нешо Бойкиев, църковното — Натанаил Охридски, Натанаил Охридски и Пловдивски, Наганаил Зографски. Последното название, макар и употребено в «Речник на българската литература» (т. 2, С., 1977, с. 425), ми се струва най-неточно, защото отразява мястото на замонашването, а не дейността на Натанаил, нито се свързва с публикациите му.

[2] През 1902 излиза книгата «Поглед върху дейността на Българската екзархия. 1877 — 1902. По повод на 25 г. юбилей на Н. Блаженство българския екзарх Йосифа I» (167 с.). Като служители на Екзархията, авторите Никола Начов, Стоян Аргиров и Атанас Т. Илиев (подписани в книгата с инициали О, М и Б) са имали достъп до архивни документи и предлагат богати статистически данни за учебното дело в македонския край. Но това изследване има ограничен тематичен и жанров обсег.

В следващите дялове на книгата си Симеон Радев проследява развитието на въпроса за македонските диоцези след основаването на Екзархията и проблема за единството на българите след Берлинския конгрес.

Във варианта на книгата на български език (авторската редакция от 1943) са отстранени излишните за нашия читател популярни сведения и доказателства. Въпреки появилите се многобройни по-късни публикации за отделните събития или дейци, включени в творбата на Симеон Радев, тя не губи и днес своята стойност, защото единстве на обхваща в цялост културно-историческата проблематика, свързана с македонския край, и защото е не само книга на историк, но и на писател.[1]

През 1918, по повод 15-годишнината от Илинденското въстание, Симеон Радев написва във «Вестник на вестниците» кратко есе «Великите сенки». Със своята необикновена способност за лаконични характеристики той успява върху две странички ръкопис да щрихира и възкреси профилите на четирима от големите македонски революционери — Гоце Делчев, Даме Груев, Борис Сарафов и Пере Тошев. Тази творба, бисер в българската есеистика, е препечатвана многократно — в сборника «Илинден» за 1925, в различни вестници и напоследък в книгата «Гоце Делчев. Документи. Спомени» (1978).

След като е повикан да участвува при подписването на Солунското примирие, от октомври 1918 Симеон Радев отново е на работа в Министерството на външните работи, правителството е сменено. В тежката година след погрома, когато се подготвя мирната конференция, на общественото мнение в Европа трябва да се представят убедителни доказателства за историческите събития на Балканите и за действителното национално чувство на населението в Македония, Източна Тракия, Добруджа, за да се смекчи поне малко суровата присъда над България. Бившият публицист и активен деец в македонското движение, придобил вече и дипломатическа опитност, се оказва крайно полезен, незаменим с познанията и умението си. Заедно със своя приятел още от лицея в Цариград Никола Милев, по онова време директор на печата (днес БТА), той написва книгата «La Question Bulgare et les Etats

[1] Откъси от книгата «Македония и Българското възраждане» са печатани в превод на български в сп. «Военни известия» — 27, 1918, № 113 — 114, 116, 118 — 120.

Balkaniques» (1919, 114 с.), която излиза анонимно като официално издание на Министерството на външните работи. След години Симеон Радев разкрива авторството и преценява с голяма доза скромност:

«В голямата книга, която Министерството на външните работи издаде на френски и английски под наслов «Българския въпрос и балканските държави» (книга използувана в Европа и Америка от историците, досущ непозната у нас), изложението е мое, Милеви са приложенията. Тия приложения са най-ценното в това издание. Те са една енциклопедия на българския национален въпрос.» (Радев, С. Никола Милев. — Нова България, 1, 1 февр. 1935, № 7, с. 21.)

Към големоформатния том е приложена цветна карта на Европа с обозначение на националностите, които я населяват. Всъщност това е факсимиле от първата страница на парижкия вестник «Льо Матен» (№ 12802, 17 март 1919), който предлага по този начин ориентация на читателите си по време на разгорещени спорове между дипломатите, събрани в Париж. Границите на българското население в тази карта, съставена в една от държавите победителки, се простират на север в Добруджа и част от Бесарабия, на юг почти до Солун, обхващат цяла Македония и на изток включват Одринска област, като добросъвестно са отбелязани островчетата с части от гръцко население в някои градове по Беломорието и Черноморското крайбрежие, както и районите с мюсюлмани във вътрешността на България.

Вещо подготвеният сборник дава добра основа за правителството на Стамболийски да брани българската кауза при неотстъпчивите домогвания на победителите. Но за тях принципът на националностите не важи, значение има фактическото положение, силата.

В този трагичен за целия народ момент Симеон Радев се залавя да систематизира богатия исторически материал, който е натрупал, и да запознае българските читатели със сведенията, които е построил в логична и убедителна верига. Статията «Македонският въпрос в разните му фази» («Обществена обнова», 1, окт. 1919, № 2, с. 79 — 87) представя в стегната, но достатъчно изчерпателна форма развитието на проблема.

Наскоро се появява в две продължения и друга публикация: «Българският въпрос в международната политика

(Дипломатически бележки).» («Обществена обнова», 1, февр. 1920, № 5 — 6, с. 224 — 230; № 7, с. 316 — 319.) В похвата при представянето на събитията личи ръката на създателя на «Строителите». Текстът е поднесен с напрежение и едновременно — с дипломатическа въздържаност. Тези произведения на писателя-историк са напълно неизвестни днес, обаче по своите качества те се нареждат до най-ярките плодове на неговото перо, съчетават логична последователност и публицистичен нерв, не са загубили своята стойност като историко-политическа характеристика на събития и взаимоотношения.

Следващото десетилетие може да се нарече библиографски безплодно за Симеон Радев, макар за самия него то да не е било леко. За дълъг период той е без служба, но не унива, а за месеци се застоява в различни архивохранилища и библиотеки. Същевременно при заседанията на Обществото на народите в Лондон и Женева той е имал трудната задача да съставя изложенията на българската делегация.

Като пълномощен министър във Вашингтон по-късно той подготвя статията «Преговорите на Добродетелната дружина с Гарашанин за сръбско-българска конфедерация», с която участвува в сборника «Pages from Bulgarian Life» (Ню Йорк, 1927).

7

През февруари 1931 Симеон Радев изпраща от Париж въведение към превода на биографията на Хаджи Христо, написана през 1855 от П. Г. Споридис («Българска историческа библиотека», 4, 1931, т. II и III, с. 181 — 183). В краткия текст, изпълнен от патриотична гордост, срещаме и следното признание:

«От ред години ние сме се заели да събираме данни за българите — някои с чуто̀вно име, други по-малко познати, — които са участвували по един или друг начин в борбите за гръцкото освобождение.»

От тези две творби може да се сметне, че интересите на историка постепенно изтласкват у Симеон Радев публициста, критика, общественика. Това е само донякъде вярно. Времето от юли 1933 до юли 1935 е нов плодотворен отрязък в биографията на този интересен в развитието си автор. Останал временно без служба, дипломатът се

заседява в родината и започва активно сътрудничество в няколко издания, предимно във вестник «Зора».

Най-значителните публикации от тоя период са наистина в зоната на историята. По различни поводи Симеон Радев обработва фрагменти от своите богати документални находки и ги прави достояние на читателите, често преобразявайки представите за дадено събитие или личност. Серията очерци «Каравелов и контрапревратът според австрийските тайни архиви» («Зора», № 4203, 4204, 4206, 4208, 4209, 4215, 4221 през юли 1933) използува телеграмите на австрийските дипломати от 1886 и въз основа на тях внася поправки и допълнения в собственото си тълкуване в «Строителите» за поведението на Петко Каравелов.

При издирването на нови данни, свързани със събитията в голямата му книга, Симеон Радев се натъква на недостъпни по-рано извори и вероятно се е готвел да направи преработка на двата тома, преди да продължи проследяването на събитията в следващи книги. Това личи от някои откъслечни публикации. Четири очерка са посветени на моменти от дейността на княз Александър Батенберг: «Княз Александър след заминаването му от България» («Зора», № 4198, 3 юли 1933), «Разказ на един очевидец за свалянето на княз Александра» («Зора», № 4241, 24 авг. 1933), «Русия и свалянето на княз Александра. По известия от руските архиви» («Зора», № 4675, 30 ян. 1935), «Русия и доброволното отречение на княз Александра. По известия из руските архиви» («Зора», № 4678, 3 февр. 1935).

Разширяващи кръгозора данни съдържат историческите фрагменти «Подвигът на трима българи при падането на Плевен» («Зора», № 4643, 19 дек. 1934) и «Мисията на граф Игнатиев във Виена подир Сан Стефанския мир. По случай годишнината от Освобождението» («Зора», № 4399, 3 март 1934), «Скръбният вик на П. Р. Славейков» («Нова България», 1, 1 дек. 1934, № 3). Тяхната жанрова насока се колебае между летописната бележка, документалния очерк и рисуващата картинност на разказа.

Наред с тези научни съобщения, поднесени в увлекателен литературен вид, Симеон Радев приковава интереса на твърде широк читателски кръг с дълга серия подлистници, посветени на личност от съвсем далечен за досегаш-

ните му занимания обществен слой — някаква странна смесица от патриот и авантюрист: «Един балкански самозванец в XVII век. Александър Отоманус Яхя» («Зора», ян.-апр. 1934, с прекъсвания). Стилът на това произведение се доближава до приключенския и дори до плутовския (измамническия) роман. Очевидно самият материал е подсказал на автора и жанровото равнище.

Особено място между публикациите с историческа тематика от този двегодишен период на активизация за Симеон Радев заема статията «Примерът на Възраждането» («Нова България», 1, 1 ноем. 1934, № 1). От една страна, тя съдържа догадки за пътя на нашия народ в неговото самоизграждане и представлява дирене на опори в епохата на Възраждането, «най-великата в цялата ни история». От друга страна, статията е опит за уточняване и коригиране на предишни характеристики за духа и отличителните белези на нашето Възраждане, посочени в предговора към «Строителите на съвременна България» четвърт век по-рано.

В началото Симеон Радев споделя свои наблюдения, утаени в дългогодишните му занимания с история.

«Когато народите се виждат застрашени от разслабление или разстройство, те, ако са способни за обнова и възход, се обръщат за вдъхновение към ония епохи от своето минало, които те смятат, по една или друга причина, за национално най-велики.»

След като е проникнал в много тайни на нашата история и политика от XIX и началото на XX век, писателят е стигнал до дълбоки убеждения и свои формулировки. Той сочи:

«Високо понятие на българина за българщината бе първата отличителна черта на Възраждането.»

Тези думи са косвен укор към обществото, което вече бе въвело в масова употреба определението «българска работа». Почти по същото време Иван Хаджийски се спира от друго гледище върху същия социален феномен, изразявайки своя гняв и своята гордост в полемичната апология «Оптимистична теория за нашия народ» (1938).

Вторият белег на Българското възраждане според Симеон Радев е «непоколебимата привързаност към националното единство». Той пояснява: «У нашите съседи това чувство се явява твърде късно.» След като е опознал

и проникнал в духа на възрожденската епоха, историкът с вълнение обобщава:

«Има и една трета черта в Българското възраждане и тя е най-благородната. Това е отсъствието на всяка помисъл за владетелство над чужди земи.» След като сочи изказванията на Каравелов и Левски, той добавя: «С провъзгласяването на това начало Възраждането даде на българския народ един облик на нравствено величие рядко в историята и едва ли не без друг пример.»

Симеон Радев изброява още белези на възрожденското движение: «постоянство в усилията и ненарушимост на целите», «духът на постепенност». Финалът на тази кратка статия звучи като укор и тягостно предчувствие:

«И духът на постепенност под тая мелодия замря. Отсега нататък българската история ще се развива под знака на приключенията.»

Като допълнение към тази статия и пояснение за позицията на писателя и общественика в средата на 30-те години звучи историческото съобщение «Българите преди един век според един френски дипломат», появило се няколко месеца по-късно. Редакторът на сп. «Подслон» Тодор Боров го поканва за сътрудничество и Симеон Радев извлича от безчислените си записки един важен откъс. В него се възпроизвеждат бележките на барон Боа льо Конт, началник на политическия отдел в Министерството на външните работи в Париж, изпълнил мисия в Египет и после пропътувал през българските земи в 1834. Авторът обяснява:

«Преди няколко години ние открихме в архивите в Париж по една щастлива случайност тия рапорти» («Подслон», 2, 30 ян. 1935, № 1, с. 3).

Между другите ценни наблюдения и характеристики на френския дипломат за българите от първата третина на XIX век изпъква неговото убеждение за отсъствие на каквато и да било завист сред народа към интелигенцията, към водачите и за готовността на масата да излъчи именно най-достойните и най-годните:

«Винаги е възможно да се намерят малкото способни лица, нужни да ръководят общия ход на държавата. Такъв един пример дават българите.» Симеон Радев веднага прибавя своя коментар: «Уви, какво би казал добрият френец, ако можеше да види от небесните селения днешното наше време!»

През двегодишния си престой в София Симеон Радев показва, че не е скъсал с публицистиката и критиката. Той печата няколко статии с очерково-мемоарен характер: «Човекът, който си отиде» («Зора», № 4306, 11 ноем.1933) по повод смъртта на Андрей Ляпчев, негов съгражданин, от Ресен, един от водачите на Демократическата партия, цитираната вече статия «Никола Милев» — по случай десет години от убийството му, както и няколко публицистични материали: «Новата ера в Америка» («Седмичен преглед», 1, 23 дек. 1933, № 11), където се отзовава с възторг за президента Рузвелт и неговата социално-икономическа политика, «Институт за културна пропаганда в чужбина» («Зора», №4349, 30 дек. 1933), където предлага една идея, осъществена едва след идването на народната власт, «Българският печат» («Български журналист», 1, дек. 1933, № 2) и др.

В първото десетилетие на века Симеон Радев се проявява и като художествен критик. Тази линия в неговото творчество намира продължение в две речи при откриването на изложбите на Бенчо Обрешков (дек. 1934) и на Александър Добринов (март 1935), после отпечатани в различни издания.

В началото на 1934 г. в Народния театър се празнува тържествен юбилей на Александър Балабанов. Слово произнася неговият приятел още от 1898 г. Симеон Радев. Текстът, обмислян грижливо в продължително време, остава незаписан, ораторът импровизира по бележки. Запазен е благодарение стенограмата, отпечатана първо в «Литературен глас» (№ 220, 4 февр. 1934), а след това преработен и допълнен излиза в нарочен сборник през 1935 г. След още три десетилетия тази характеристика за необикновения човек и професор, изградена с проникновение и ораторски блясък, излиза в книгата «Погледи към литературата и изкуството и лични спомени» (1965).

8

На 13 август 1935 г. Симеон Радев заминава с влака за Лондон, за да заеме поста си на пълномощен министър. С това се слага край на неговото творческо съживяване в средата на 30-те години. До завръщането му се появяват само две изолирани публикации: «Пушкин между негрите в Америка» («Развигор», № 7, 14 март 1937) и «Един фран-

цузин — сътрудник на Раковски» («Зора», 19 март 1939).[1]

През 1940 г. Симеон Радев се прибира окончателно в родината и до започването на бомбардировките участвува сравнително активно в периодичния печат с публикации от различен характер. Лятото на 1941 г. му донася неочаквана радост — възможност да посети родното си място, след като десетилетия не е стъпвал там. В Ресен и околните селища той изнася няколко сказки.

Произведенията, които Симеон Радев печата от 1941 до края на 1943 г., засягат въпроси на историята и на културната политика, в това число и рецензии за изложби и книги. «Помен за Иван Генадиев» («Зора», № 6496, 9 февр. 1941, с. 6) е отклик по повод кончината на хумориста, известен с псевдонима Ханс, син на големия преводач и книгоиздател Харитон Генадиев, и племенник на неговия политически приятел д-р Никола Генадиев. В «Спомени за Янко Сакъзов от чужбина» («Зора», № 6498, в12 февр. 1941) разказва за срещи на нашия политик с одачите на социалдемокрацията в Европа Макдоналд и Ванделвелд. Появата на монография от Михаил Арнаудов дава повод на осведомения историк да напише статията «Екзарх Йосиф — военен писател» («Зора», № 6508, 23 февр. 1941).

Годишнината от Освобождението е отбелязана с очерка «Подписването на Сан-Стефанския договор» («Зора», № 6514, 2 март 1941), написан в стилистиката на «Строителите». Подобни на него са няколко публицистично-историографски статии: «Заговорът за ограбване на България в 1913 г.» («Бълг. военна мисъл», 1941, № 4 — 5, с. 1061 — 1063) — по обнародвани в Лондон писма на гръцкия крал Константин от трагичната за нас 1913 година, «Четири дни преди 16 юни 1913 сърбите бяха решили да ни нападнат» («Зора», № 6606, 26 юни 1941), «Намерението на Русия през пролетта на 1915 да завземе Бургас» («Зора», № 6728, 21 ноем. 1941), «Отказването на Русия от Сан-Стефанска България» («Зора», № 6735, 29 ноем. 1941) и «Цената на английското приятелство за Турция» («Зора», № 6751, 18 дек. 1941).

Това са материали, които отразяват настроения на тогавашния политически момент — първите месеци след хитлеристкото нахлуване в СССР — и без съмнение

[1] Вж. възражението: Ив. Стойчев. Една историческа справка. — Родина, 3 март 1941, № 3, с. 159 — 161.

върху тях са оказали влияние официални гледища. Симеон Радев сътрудничи във вестник «Зора», подбира наистина желани от тогавашните управници теми, но дори в тези публикации той запазва подхода си на историк и по този начин се дистанцира от вестникарското политиканство.

През следващата 1942 г. статиите му на исторически теми още повече се отдалечават от политиката: «Българската младеж при Съединението» («Зора», № 6987, 9 окт. 1942), «Първото българско училище в Солун — 1833» («Зора», № 6998, 22 окт. 1942), «Един мемуар на д-р Стоилов за Македония в 1883 г.» («Зора», № 7341, 19 дек. 1942) и др.

Близки по своя характер до горните публикации са възпоменателните или юбилейни статии: «Един от поколението на възрожденците. Многостранното дело на Андрей Тошев» (Зора», № 6852, 28 апр. 1942), «2 септември 1918: Солунското примирие. Спомен за Андрей Ляпчев» («Зора», № 6979, 29 септ. 1942), «Един бележит българин от Ресен. Георги Татарчев» («Зора», № 7171, 28 май 1942) — по повод смъртта му, «Последният завет на д-р Чомаков. По случай петдесетгодишнината от неговата смърт» («Зора», № 7335, 5 дек. 1943).

Всички тези произведения отразяват възгледите на един буржоазен демократ, който изтъква видни дейци от миналото. Но едновременно с това Симеон Радев е горещ патриот и при критичния прочит на неговата публицистика от 40-те години се забелязва основният му стремеж — да подпомага изграждането на историческа памет. Това става особено ясно от неговите отзиви за появили се тогава изследвания: «Една вдъхновителна история на българите» («Зора», № 7068, 17 ян. 1943) — впечатления за книгата на Николай Хр. Станишев и същевременно напомняне за забравения Светослав Миларов, «История и историци» («Зора», № 7086, 10 февр. 1943) — полемика с проф. Иван Дуйчев по повод същата книга, «Цар Самуил в българската история на проф. Мутафчиев» («Зора», № 7107, 7 март 1943).

В предговор към книгата «Велики времена» (1941) от Кирил Гривек се събужда критикът у Симеон Радев, интересни са неговите преценки за Вазов и Йовков. Подруг характер има предговорът към «19 години в сръбските затвори» (1943) от Коце Ципушев, където се дава призна-

ние на устойчивостта и родолюбието на един наш сънародник от македонския край. Рецензията «По повод една хубава книга за деца» («Зора», № 6779, 27 ян. 1942) за «Дечко Палечко и Петлето Клечко» от Стефан Мокрев дава повод на автора да разкаже спомени за своето детинство.

Широките познания и интереси на Симеон Радев се проявяват и в неговите отзиви за художници: «Изложбата на Бенчо Обрешков» («Зора», № 6718, 8 ноем. 1941), «Новата изложба на Иван Шошков» («Зора», № 7146, 22 апр. 1943), «Изложбата на Нягул Станчев» («Зора», № 7180, 8 юни 1943). През пролетта на 1943 г., при подозрителното вглеждане на фашистката власт интелектуалецът Симеон Радев не се колебае да пише за комуниста Иван Шошков такива редове: «В действителност това, което господствува у Шошкова, то е родното. Родното обаче той го предава не етнографически, а в дълбоката му същност. Шошков има зорко око за всичко българско: природа, лица, сборища. . . излиза одухотворено и обляно с народна поезия.»

Радетел за издигането на родната култура, Симеон Радев не пропуска да засърчи и едно важно начинание: «За Библиографския институт в София» («Зора», № 6879, 3 юли 1942). Той привежда примери от историята, за да внуши, че дори в най-трудни моменти грижата за науката не бива да остава на заден план. След това изтъква фигурата на един учен библиограф, поставена в сянка от тогавашната общественост: «Твърде малцина у нас подозират, че в лицето на д-р Михов България има един учен с голямо име в Европа и Америка. Тоя българин, тъй болезнено скромен, че избягва шума около името си, както други търсят рекламата, е наистина един от най-видните библиографи на нашето време.»

След това публицистът изтъква значението на току-що основания нов институт и преценява качествата на неговия ръководител: «За успеха на тоя институт едно от условията е напълно осигурено: гаранцията е в личността на неговия директор Т. Боров. Българската библиография (подобно на други области на българското знание) е страдала от любителство. Т. Боров е с голяма научна подготовка, добита в Берлин. Още в първите му работи. . . пролича у него строгата метода на една мисъл, упражнена в точност. По-нататъшните му трудове, които обгръщат литературната история и книгознанието в цялата негова област, показаха както обширната му осведоменост, така и здравите му съждения.»

Цитирах тази характеристика, за да посоча още веднъж непредубедеността, че и смелостта на Симеон Радев да се изказва по такъв начин за един комунист. Според спомени на съвременници Йордан Бадев не искал да допусне излизането на статията, но главният редактор на «Зора» Данаил Крапчев настоял: «От Симеон Радев всичко ще се печата!»

9

Пенсионирането му като пълномощен министър на разположение заварва Симеон Радев на 66 години. Едва ли би могло да се очаква, че с навлизането в старостта писателят-историк би могъл да създаде нещо повече от един том със спомени. Освен тежестта на годините, обстоятелства от битов и обществен характер не благоприятствуват за творческа продуктивност. А всъщност през десетилетията след 1944 г. Симеон Радев преживява нов изблик на авторска мощ, напомнящ за енергията в младите му години през първото десетилетие на века.

Началото не подсказва такъв плодотворен период. Инициативата иде отвън: Библиографският институт подготвя през 1945 г. юбилеен сборник за д-р Никола Михов и Симеон Радев е поканен да участвува. Той предлага за печат един фрагмент от многобройните си проучвания върху историята на възрожденските борби: «Генерал Игнатиев и българските чети в 1867». Минават се две години на мълчание. Отново подтик отвън — Николай Лилиев го кани да напише нещо за юбилейните сборници по случай сто години от рождението на Вазов. Симеон Радев представя «Неиздадени писма на Иван Вазов до Константин Величков» и спомена «Бегли срещи с Иван Вазов». Двата материала влизат в сборника от 1949 г. За сборника от 1950 г. историкът написва студията «Иван Вазов в Постоянния комитет и Областното събрание на Източна Румелия».

Тези кратки произведения се оказват последните негови печатни работи и след това настъпва дълга пауза, през която той в продължение на 15 години няма никакъв досег с читателите. Причините могат да станат ясни, като се прочете статията «Буржоазно-фашистки фалшификации на българското национално-революционно движение» («Истор. преглед», 1952, № 3) от Евлоги Бужашки, насочена срещу Захари Стоянов, Симеон Радев и Петър Мутафчиев.

И тъкмо този отрязък от около 15 години е неговият втори творчески период, отново изумителен — и с продуктивността си, и с проявената голя: да създадеш хиляди машинописни страници, цели томове произведения, без да видиш отпечатана ни частица от тях, нещо рядко за български автор.

Творбите от това време се пазят в архива на БАН. Поради недостъпността на личния архив на писателя, където може би има и други, непредставени в Академията ръкописи, описвам неговото наследство от последните години на живота му според сбирката на БАН.

Интензивната работа на Симеон Радев не е била хаотична, подчинена на някакви временни изисквания или съобразявания. Произведенията му от втория творчески период принадлежат към две разновидности: историографски изследвания и спомени.

Проучванията си върху българската история Симеон Радев не е прекъсвал никога. Всяка възможност да надникне в чуждестранни архивохранилища е била използувана и той е натрупал огромен запас от данни. В няколко свои интервюта, както и в мемоарите си, той споменава за намерението да напише дипломатическа история на Освободителната война, но освен публикуваните в различни години фрагменти, ръкопис с такъв характер не е познат. Историографските произведения, създадени през втория творчески период, очевидно са своеобразно продължение на «Строителите». Третият том, който вероятно е в личната архива на писателя, обхваща управлението на Стамболов (1887 — 1894). Ръкописът «Д-р Стоиловата външна политика и помирението с Русия» разглежда следващия етап от нашата история и засяга годините 1894 — 1899. Редят се оставени също в ръкопис книги за събития от началото на века:

«Българските правителства през 1899 — 1901 и техните проблеми»;

«За конфликта на княз Фердинанд с д-р Даневото правителство и за някои негови черти във връзка с участието му в държавното управление и отношенията му с българското офицерство»;

«Националният въпрос при първия кабинет на д-р Данев (1902)»;

«Първите домогвания на Румъния за българска Добруджа и сключването на руско-българската конвенция от 1902».

Очевидно тези ръкописи биха могли да образуват четвърти и пети томове на «Строителите», макар стилистиката им до известна степен да се отклонява от маниера на разказване в първите два тома на книгата.

Спомените на Симеон Радев съставляват едно богатство за литературата и за историята, все още неоползотворено. Те започват с първите детски впечатления, учението в Ресен, Охрид, Битоля и Цариград. Това е книгата «Ранни спомени» (I изд. 1967, II изд. 1969), единствената му отпечатана мемоарна творба.

Писани по различно време, може би непоследователно, спомените следват обаче замисъла по строг хронологичен ред:

«Пристигането ми в София и моите срещи с македонските кръгове (1898)»;

«Българската студентска колония в Женева (1898 — 1899)». Фрагменти от този ръкопис са включени в книгата му «Погледи». . .», печатани са и във в. «Труд» (ян. 1979), сп. «София» (1979, № 2 — 4);

«Престоят ми в Белград и мисията ми в Париж (1901)»;

«Лица и събития от моето време. Част I. Народното събрание и парламентарният ред при първия кабинет на д-р Данев (1902)»;

«Лица и събития от моето време. Част II. Борбата между Вътрешната организация и върховистите. Гоце Делчев, Гьорче Петров, Ягоров (1902)»;

«Лица и събития от моето време. Част III. Издаването на моя вестник в Париж «Le Mouvement Macédonien». Един испанец претендент за албанския престол. На трапеза във Виена с двама конспиратори против сръбския крал. Явна и тайна политика на Австро-Унгария (1902)»;

«Лица и събития от моето време. Част IV. Един пристъп против свободата на народното учителство. Законопроектът на дядо Цанков (1905)»;

«Лица и събития от моето време. Част V. Македонският въпрос пред великите сили в навечерието на Илинденското въстание и подир него (1903)»;

«Лица и събития от моето време. Част VI. Първият ми престой във Виена. Разговор с един японски посланик върху Руско-японската война. Един австрийски дипломат ми обяснява политиката на Австрия (1904 — 1907)»;

«Младотурската революция и моите срещи в Солун и Цариград (1908)»;

«Това, което видях от Балканската война (1912 — 1913)»;

«Конференцията в Букурещ и Букурещкият мир от 1913»;

«Спомени от началото на моята мисия в Букурещ като пълномощен министър след подписването на мира 1913»;

«От Букурещкия мир до Солунското примирие (1913 — 1918)».

Представените в БАН спомени завършват дотук. Но трябва изрично да се отбележи, че на много места авторът нарушава потока на разказа, за да опише някоя сцена, среща, разговор или събитие от друго време, прескача напред и с патрицианско достолепие вмята, че прави тези забежки, защото годините му са много и едва ли ще има време да завърши докрай своя разказ.

В мемоарите си Симеон Радев използува широко своите статии от първото десетилетие на века, защото те са истинска хроника на почти всичко най-важно от обществените борби в тогавашна България и от главните събития по световната сцена, които засягат по някакъв начин нашата страна. Страниците на тези мемоарни произведения изобилствуват с характеристики на интересни личности от политическите кръгове у нас и в чужбина, от средите на артистичния свят. Творбите на Симеон Радев представят пъстрата панорама на първото десетилетие на XX век през един проникновен, понякога субективен поглед. Те биха могли да се сравнят с творба като «Път през годините» на Константин Константинов, която възстановява следващата епоха.

През 1965 г. «Български писател» издаде книгата «Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени». В нея са поместени статии на Симеон Радев за литература и за живопис, както и негови спомени. Книгата представя един жив, непринуден публицист и критик с неотслабена от годините интелектуална енергия.

Вторият творчески период на Симеон Радев обогатява българската литература с произведения, които предлагат изключителен изворен материал от сведения, поднесени от майстор на перото. След като тези творби бъдат подготвени за издаване и отпечатани, творческият облик на Симеон Радев ще може да бъде оценен в истинските му измерения и в действителната му висина.

1982

ПРОЗАТА НА ЯВОРОВ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА КРИТИКАТА

През първото десетилетие на XX в. в българската проза се появява нов и интересен автор. Той обаче има нещастната съдба да бъде съименник на поета Пейо Яворов и остава незабелязан. Незабелязан от съвременниците си и това не е толкова за чудене — те често са слепи за близкото, — но недооценен остава той и през цели десетилетия по-късно. Бързо придобитата популярност на лирика Яворов след излизането на пъргата му сбирка в 1901 г. пречи на прозаика Яворов при появата на пъргата му книга през 1904. Но читателските увлечения не могат да бъдат решаващ фактор. Те са по-скоро последица. Изглежда, причините за такава пренебрежение тогава са били далеч по-сложни. Това, разбира се, съвсем не извинява късогледството или професионалната немарливост на литературоведите по-късно.

Началото на нашия век е време преди всичко на заслепено брожение в поезията. Тя е «водещият» жанр, общоприето е, че тя носи големите идеи, манифестира новите направления. Литературата ни от този период бележи върхови изблици чрез лириката на Пенчо Славейков, Кирил Христов, Яворов, Траянов, Димитър Бояджиев, Дебелянов, Лилиев. Главните духовни търсения на малобройната, но с високи нравствени и социални стремежи българска интелигенция в периода до Първата световна война са съсредоточени в поезията, изразяват се в стих. Нито новопоявяващите се исторически романи на Вазов, ни актуалните по тема и претендиращи за артистичен авангардизъм романи на Страшимиров, ни дори първият том с разкази от Елин Пелин могат да променят господствуващата йерархия на ценности и да отклонят основния поток на обществеото внимание.

Може би поради това книгата «Гоце Делчев», издание на Одчевата книжарница от януари 1904, макар и отпечатана превъзходно, макар и снабдена с четири портрета и с «два снимъка от писма» не получава никакъв отзвук.

Немецът Георг Адам не споменава дори заглавието и в своето «българско писмо», където изброява десетки творения на поезията и на прозата от периода 1903 — 1906.[1]

Единствен отзив се появява в списание «Македония» (1904, № 1, с. 21 — 25). Редакторът М. Грашев и автор на рецензията се е постарал да оцени биографията от няколко страни: документална стойност, политически смисъл, литературни качества. Статията отразява обаче гледището на един клон от македонското движение и това проличава ясно от самото начало. Подценяващото недоверие се подчертава още в първите редове: «Господин Яворов, поет по природа, мъчно обаче, е можел да се добере до фигурата и душата на апостола.» Веднага след това се намеква, че Яворов бил «заблуден от разноречиви твърдения», за да се стигне до обвинението в «умишлени угаждания било спрямо съвременници и дейци, било спрямо вечно мъгливия пиян патриотизъм на София».

Документалната стойност на биографията се поставя под съмнение: «Историята и баснята, преданията и спомените се кръстосват у Яворова, без да се осветляват.»

Авторът отрича политическата преценка на Яворов за Гоце Делчев: «Непоправима грешка е допуснал Яворов в стремежа си да съсредоточи и завърти всичко около Делчев. Така губи разностранността на организацията, покриват се всевъзможни характери и всевъзможни лица и куца историческата, психологическата и логическа конструкция.» И малко по-нататък недвусмислена градация на революционните дейци по значение: «Пред Тошев и Матов те (Гоце Делчев и Даме Груев — бел. Й. В.) можеха да бъдат само «послушни». Историята вече е поставила Гоце Делчев като най-видна фигура в освободителното движение, без да омаловажава заслугите на дейци като Пере Тошев, Христо Матов и др. Очевидно Яворов е проявил повече далновидност, дори политическа, не само психологическа, отколкото критикът в списание «Македония».

Заел се да отрече по всички линии биографията, М. Грашев държи да покаже и чисто литературната несъстоятелност на тази явно неприятна творба. «Разхвърляността и безсистемно епизодичните завръзки и развръзки говорят само за една самозабравена грижа да се даде нещо на

[1] «Das literarische Echo», J. 8, Heft 15.

публиката.» С школските познания за завръзки и развръзки авторът на рецензията смело съсича творба, която е пръв опит за пресъздаване личността на Гоце Делчев със стремеж към документалност, а не към романизиране. Само година след смъртта на апостола Яворов успява да събере достатъчно данни за неговия животопис и след личното си познанство с него изгражда литературна форма, която апелира към бъдещето.

Две години след появата на биографията «Гоце Делчев» за нея се изказва най-авторитетният тогава критик и близък приятел на автора — д-р Кръстев. В статията си «Един поглед върху нашата литература» («Мисъл», 16, 1906, № 1, с. 30 — 31, авт. подп. В. Миролюбов) той използува между другото творбата на Яворов, за да докаже своя теза за вкуса на нашата публика:

«Нито едно произведение с високи художествени достойнства не е придобило по-широка известност. Могло би дори да се утвърди, че известността на едно поетическо произведение у нас стои в обратно отношение към неговата художествена стойност. . . В прозата е също: плоските и безсъдържателни дърдорения на Ст. Заимова за Васил Левски се продадоха в хиляди екземпляри преди 10 години, а чудно стилизираната от П. Яворова поема — животът на Гоце Делчев — остава неизвестна, макар авторът й да се ползуваше за стиховете и скитанията си из Македония с по-голяма популярност от тая на злепоследния вратчански апостол и Делчев беше и е тъй популярен, както и Левски.»

За да въведе биографията във висок ранг и да й признае качества, д-р Кръстев се стреми да я отдалечи от зоната на документалистиката и на публицистиката, назовава я поема, при това стилизирана. Това кратко изказване още веднъж подчертава жанровите предпочитания на епохата и понятията за висок и нисък литературен текст. В това се таи причината за безшумното премигаване на биографията «Гоце Делчев» през литературното гъмжило в началото на века.

Нито прясната болка от разгрома на Илинденското въстание, нито засиленият до крайност политически и психологически интерес към личностите и събитията в македонския край, нито обаянието на авторовото име — Яворов безспорно е бил най-известният поет в момента — се оказват способни да преодолеят инерцията на жанровото

пренебрежение, да не река, жанровото предубеждение на епохата. Такъв е бил етапът на естетическото развитие.

Да бе написал Яворов една поема за Гоце, да бе го възпял чрез стихотворен разказ или драма, критиците биха се втурнали да хвалят или да отричат. Тогава тънката книжка от сто страници би получила друга цена в очите на познавачите и на публиката, защото и поеми, и стихотворни драми никнат като гъби, те са привично явление в тогавашната наша изящна словесност. Вазов е в синхрон с установената йерархия на жанровете и с вкусовете на съвременниците си — забравените герои, удостоени първо от Захари Стоянов с една признателна статия, той възпя в стих — одите от «Епопея на забравените». А биографията «Гоце Делчев» е попадала в числото на второразредните словесни произведения не само задето е проза, но в нея няма «художествено» сътворени герои и събития, а се разказват истински случки с истински хора от сферата на политиката. Самият автор не се е осмелил да определи литературния вид на рожбата си и е поставил на корицата само заглавие — името на нейния действителен герой.

И като тръгнала така зле орисаната съдба на тази книга, та почти до ден днешен. Малко по-различно е литературното битие на следващата Яворова книга в проза — «Хайдушки копнения» — с подзаглавие «Спомени от Македония, 1902 — 1903». Тези спомени са печатани първо на части в списания от 1905 до 1908 и преработени, прекомпозирани, излизат като книга.

Критиката посреща с по-голям интерес появата на «Хайдушки копнения». Борбите на македонското население за изтръгване от гнета на Османската империя са навлезли остро във всекидневието на българското общество. Вестникът на либералната партия «Свободно слово» в бр. 417 от януари 1909 помества препоръчителна бележка за книгата. Веднага се откликва и едно друго издание, съвсем далечно на хармайската тема — религиозното списание «Духовна пробуда»[2], излизащо в Пловдив. Недълг ият отзив издава гъвкавата дипломатичност на църквата. В началото се изтъкват решително високите качества на «Хайдушки копнения»: «Те се четат с увлече-

[2] М. Н-в. Хайдушки копнения. — Духовна пробуда, (Пловдив), г. 3, кн. 3, 20. I. 1909, с. 15 — 16.

ние и са ценни дори като исторически материал не само за него, но и за бъдещите поколения.» След това се изразява учудване от думите на Яворов — «аз не съм християнин в чувствата си». Но те се омаловажават и оценяват като «случайно хвърлена фраза», за да се подчертае на края, че нищо не пречи «горещо да препоръчаме «Хайдушки копнения» на нашите читатели». Списанието не иска да се ангажира нито с отрицателен отзив за произведението на големия писател, нито да влиза в полемика с него, а, напротив — прави всичко възможно, за да го спечели. Хилядолетната опитност в идейни борби и в сложни взаимоотношения с интелигенцията личи дори чрез такива дребни факти.

Литературните рецензии за прозата на поета обаче са строги, за да не избързвам да кажа — неразбиращи.

Критикът Владимир Василев деликатно изразява не твърде благоприятната си оценка за книгата на своя близък приятел.[3] Той намира, че «фактическият материал е незначителен», че «характеристиката се заключава в един жест, в някоя поетическа фигура или в едно впечатление», после споменава: «Тая двустранност на стила внася раздвоеност във впечатлението и отслабва поетическата следа.» Критикът трупа преценки като «поетическо обобщение», «поетическо самонаблюдение», за да стигне до извода: «Спомените на Яворов не са в никой смисъл на думата *мемоари* — тям липсва и жизнена пълнота, и трезво отношение към събитията, и по-голяма историческа документалност, и най-първо — истински *повествователен тон*» (курс. Вл. В.). Това изказано през 1909 убеждение Владимир Василев запазва и по-късно.

Не по-различно е мнението на Димо Кьорчев.[4] Той не оставя място за колебание: «Литературната цена на книгата може да се види само в отделни дребни описания и добрия стил. За психологията на един истински спомен Яворов не е спазил място, нито се е погрижил за това.» Като че ли «добрият стил» е малко нещо за едно произведение. Но заключителната отсъда направо стъписва днес:

---

[3] Василев, Владимир. П. К. Яворов «Хайдушки копнения». — Демократически преглед, 1909, кн. 2, с. 249 — 251.

[4] Петров, Д. Хайдушки копнения. — Слънчоглед, г. 1, кн., 1, февруари 1909, с. 15, 16. Няма съмнение, че Д. Петров е Димо Кьорчев, който заедно с Елин Пелин е редактор на новосъздаденото списание. Петров е бащиното име на критика.

«Който *спокойно* може да заживей с миналото, е човек без спомени, защото истинският спомен на душата е винаги нейният грях и нейните мечти. Споменът от Македония на Яворов са спокойно написана история.» Отрицанието на критика през 1909, разочарован от липсата на видимо вълнение, напомня колко близо до нашето антиизлиятелно съвремие стои прозаикът Яворов, как е предусещал той бъдещето с неговия вкус към безпристрастна документалистика. Това е и силен художнически инстинкт, и невероятна способност за превъплъщение: в поезията и драматургията изблик на страсти, в прозата — по-хладнокръвна наблюдателност. Публиката, а и критиката очевидно са очаквали по-богати описания на битки и на опасни преживелици. Може би затова са намеците, че той едва ли не недостатъчно е препатил, за да си изстрада правото да пише мемоари. Но да въздигнеш вчерашното в ранга на спомен за поколенията — дори само това е вече признак на интелектуална дързост и на историческа прозорливост независимо от творческите резултати, които са налице.

През май 1909 се появява рецензия за «Хайдушки копнения», написана от един 19-годишен младеж с поетически прегрешения под псевдонима Душечка.[5] Както може да се предположи, интонацията му е патетично-възторжена, а впечатленията са тъкмо в противоположна на Владимир Василев посока. Константинов изразява съжаление, че при преработката на познатите от периодичния печат откъси авторът е пропъдил емоционалните нотки и особено че е отстранил епистоларната рамка и предисловието към непознатата: «Спомен, госпожо, из миналото на един — цитирам последното ви писмо — винаги обичан приятел, с когото няма да се срещнете никога вече!» Критикът Владимир Василев упрекваше автора за отсъствие на трезво отношение към събитията, а младият събрат, напълно, е недоволен от обективността. Ето какво пише той: «Книгата съдържа осем отделни къса, половината от които са истински перли на художествената проза у нас. . . Вещо и художествено са изпълнени и останалите работи, но те сякаш губят нещо от красотата си затуй, че са по-обективни.»

[5] Константинов, Константин. Хайдушки копнения. Бележка. — Българска сбирка, 1909, кн. 5, с. 294 — 197.

В недългия отзив на Константин Константинов, бъдещия създател на «Път през годините», се мяркат преценки, които показват съзнание за стойността и на събитието, и на неговия летописец: «И будят те скъпите спомени за едно близко минало, невъзпято от никого... Тоя лиричен разказ е самотен в нашата сиромашка литература.»

Никак не е изключено този първи допир с несбичайна проза да е дал на Константинов подтик за неговите търсения по-късно в пътеписа и есето.

Има един критик, който веднага, още при излизането на книгата, посочва някои нейни качества, опитва се да я включи в литературния процес, като я съпоставя с нашумелите по онова време и дълги години превъзнасяни идилии на Петко Тодоров. В един от редовните си годишни прегледи Алберт Гечев твърди категорично: «Най-значителните книги, излезли през 1908 година, принадлежат на писатели от Кръстевия кръг; те са «Идилиите» на Петко Тодоров и П. К. Яворовите спомени от Македония «Хайдушки копнения». Аз не зная на коя от тия две книги да дам първо място.»[6] Гечев сочи: «Яворов така близо е застанал до усещанията на обществото, че няма никакво основание да му се предрича някаква съдба, по-малко завидна от Петко-Тодоровата.»

Гечев е комай единственият български критик, който се е освободил от предубежденията към прозата на Яворов, не я задгърбя заради поезията му и затова я поставя в реален контекст. Не само това, той се осмелява да я сложи наравно с творение на фантазията като «Идилиите» — дързост и лекомислие за ония години. В конкретните си бележки за «Хайдушки копнения» Алберт Гечев изтъква, че това не са отделни разкази, че «книгата има смисъл на една народна поема, която ще се чете и тогава, когато македонското дело не ще съществува вече». Той я определя и като «добре построено художествено произведение», и като «исторически документ».

Същият критик написва през 1910 по повод появата на «Подир сенките на облаците» мъдрото наблюдение: «Виждам Яворова потънал в дълбочините на своята душа, угаснала нагеки за дрязгите на живота, но жива за него-

[6] Гечев, Алберт. Българската литература през последните няколко години (1907 — 1912). Критически статии. Русе, 1914, с. 28.

вото величие.»[7] Като социалнопсихологическо и литературно предсказание звучи заключението на Гечев: «Яворов е изпреднл далеко епохата си.»[8] Но Алберт Гечев е бил млад, неизвестен автор. Едва започнал литературната си дейност, той умира през 1915. Неговите обективни и проникновени оценки заглъхват нечути, без въздействие върху вкусовете на обществото, без влияние върху литературните историци по-късно.

Прозата на Яворов остава извън полезрението на най-видните критици в онова време: д-р Кръстев, Симеон Радев, Боян Пенев, Александър Балабанов, Михаил Арнаудов. Очевидно те са изключвали от кръга на заниманията си и следователно от литературата всички явления с «ниска» или аморфна жанрова характеристика. Подобни произведения в онази епоха са били смятани за «нисш» вид книжнина, поради което напълно пренебрегнати са за цели десетилетия книги от мащаба на «Записки по българските въстания» и «Строителите на съвременна България». В съзнанието на тогавашните литератори те не представляват «литературен факт», ако си послужим с термина на Тинянов.

През лятото на 1911 Михаил Арнаудов осъществява известната си анкета с Яворов, публикувана след смъртта на поета, в 1916. Той го разпитва за всякакви подробности, интересува се в детайли за творческата дейност при лириката и при драмата — този дял обхваща към 50 печатни страници. И не задава ни един въпрос за «Гоце Делчев» и за «Хайдушки копнения».

По този начин лишава изследвачите в по-късно време от авторовите сведения. Признанията и самопреценките на Яворов в тази анкета често се цитират и нерядко безкритично. На някои литератори, изглежда, убягва от окото прикритата ирония, самоиронията и насмешливостта в част от отговорите, измъкването от сериозна изповед чрез шеговити сравнения или прибързани отрицания («чифт кренвирши» за римите в «Калиопа», «само търсех случай да се цамбурна в македонската революция» и др.). Като пропуска напълно прозата на Яворов при разговорите, Арнаудов записва без коментар и без допълнително запитване следното решително заявление: «Абсолютно никакви дневници. Нито плана на драмата си писах дори

[7] Пак там, с. 54.
[8] Пак там, с. 61.

предварително.»[9] Известно е, че биографията «Гоце Делчев» е създадена след планомерно и съвестно записване на спомени от другари и близки на македонския апостол, а «Хайдушки копнения» в основата си са разработка на стенографски бележки, водени на място, т. е. дневникови записи. Това личи от самия текст, от първите думи в книгата: «Три похода — и пред мене стоят, пропити от миризма на мешинена чанта, три бележника в оръфани черни корици. Стотини стенографически редове, писани някога с весела безгрижност или мрачни предчувствия, при масата на някой учител или върху приклада на пушката, край задимено селско огнище или под зелен хайдушки шатър в планината.» Очевидно ученият се е поддал на едно прибързано обобщение на писателя. А може би думите на Яворов не са изпуснати случайно. Може те да са резултат от желанието му да отговори на разпространената тогава у читатели и критици представа за писателя като някакъв медиум, загадъчен инструмент, който няма нужда от образование, от самообразование, от книги, а почти нематериално създава своите опуси, без труд върху тях, без черновки, поправки, преработки. Как може да се допусне поетът Яворов да бележи като някакъв журналист данни, факти, хрумвания, впечатления! На него всичко му иде като нашепнато от незнайни сили. Яворов се е догаждал какъв го иска публиката и волно или неволно се е стремял да не опровергава приписвания му образ, да не руши митологията.

От множина литературни историографи дълги години с охота се цитира и друга фраза от анкетата: «Македония за малта поетическа продуктивност се оказа твърде мащеха. Сигурно затуй, защото аз там изживявах настроенията си в дело.»[10] А това, че революционната дейност породи и прозаика Яворов, и публициста Яворов, все не се изтъкваше доскоро. Дори в подробни монографии този интересен и важен период от идейното и от творческото му развитие се тълкуваше — и неведнъж доста разгорещено — чрез стиховете и чрез самопризнанията в същата анкета, без да се взема под внимание такъв факт, че 1903, 1904 и 1905 за Яворов са години предимно на прозата и на публицистиката. Дали тази инерция тръгва от «Пси-

[9] Арнаудов, Михаил. Яворов. Личност, творчество, съдба. С., 1970, с. 103.

[10] Пак там, с. 109.

хографията» на Арнаудов и от оценките на Владимир Василев? Дали затвърдяването й се дължи на университетски преподаватели и изследачи от по-късно време? Или това е отражение на естетически закономерности, характерни за дълъг етап от развитието на нашето литературознание и на изкуството изобщо, свързано с цялостния духовен облик на обществото?

Доколко далеч от вниманието и признанието на литературните кръгове са останали двете Яворови книги в проза, може да се съди донякъде и по спомените на Симеон Радев — не само критик, освободен от естетско доктринерство, не само ценител с култивиран вкус, но човек, признателен на Яворов заради участието му в борбата за избавление на родния му македонски край. Когато веднъж в компания през онния години Елин Пелин подхвърля по адрес на Яворов — «Той си приготовлява биографията. Иска да се види, че подражава Ботева», — Симеон Радев срязва приятеля си с такава реплика: «Пелине, бих желал за честта на нашето поколение да има повече млади хора в България с амбицията да подражават на Ботева по същия начин.»[11] След като е готов да се спречка с неразделния си другар, едва ли можем да се съмняваме в доброжелателното отношение на Симеон Радев към Яворов. В спомените си, записани през 1954, критикът твърди: «Яворов бе чист лирик. Там бе дарован ето му. Но там бяха и неговите граници. Извън тях той не дава нищо сполучливо. Пример за това са и неговите пиеси.»[12] Заглавията на биографичната книга «Гоце Делчев» и на «Хайдушки копнения» дори не се вестяват. А би трябвало те да са се запечатали в паметта на ресенеца Симеон Радев, кръстен в революционното дело от самия Гоце Делчев.

Явно произведения от този род са били причислявани към публицистиката, смятало се е, че принадлежат на политическия момент и че умират заедно с него. Още навремето Симеон Радев не ги е възприел като литературни ценности и на старини те не изплуват в спомена за личността и творчеството на Яворов. Оказа се, че не е точно така. В една друга мемоарна книга (писана през 1958 и все още непубликувана) осемдесетгодишният писател

[11] Радев, Симеон. Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени. С., 1965, с. 324.

[12] Пак там, с. 335.

й дипломат се спира на «Гоце Делчев» именно като върху източник на данни за политическите възгледи на македонския водител и пише: «Неговите съображения намираме изложени в биографията му от Яворов. Нужни са обаче резерви досежно формата, в която са предадени. Поетът имаше наклонност към драматизиране.»[13] След това сочи някои детайли и заключава: «Не, това не е Гоце Делчев, какъвто го знаем ние, които също така сме били близки до него.» Но този строг извод иде не като резултат от всестранен анализ, а само като коментар на една сцена — как Гоце Делчев турил крак връз крак и запушил цигара в кабинета на генерал Николаев. Преценката е необоснована и необяснима. Втората част на фразата и особено това «също» подсказва може би подбудата за отрицанието — Яворов е свързал името си с книга за Гоце, а ето, че ние сме били близки, но не сме си дали време и труд, за да напишем книга за него. А не е липсвала ни дарба, ни познания. И в заника на живота този неизпълнен дълг гнети. В забележка под линия Симеон Радев изтъква различие в своето отношение към другата прозаична книга на Яворов: «Напротив, неговите спомени от революционното движение под наслов «Хайдушки копнения» са написани в прекрасна художествена проза.»[14] И като критик, и като македонец Симеон Радев трябваше да посвети повече внимание на тази «прекрасна художествена проза». Ако не при появата ѝ, поне покъсно.

Марксическата критика от онези години за жалост също не се е изказала за прозата на Яворов. Тъкмо в дадения период — 1904 — 1909 — Благоев е насочил цялото си внимание към идейната и организационна борба с общоделството и не пише литературни статии. Дори острият македонски въпрос, погълнал интереса на цялото българско общество, не може да го откъсне от основната му битка. Благоев изразява становището на тесните социалисти само в една статия[15] и повече не се връща на този проблем през посочения решителен период. Георги

[13] Радев, Симеон. Решение за общо въстание. Съображения за и против. Откъс от непубликувана книга. — Младеж, 1968, кн. 8, с. 28.

[14] Пак там.

[15] Благоев, Димитър. Около македонския въпрос. — Ново време, 1905, кн. 6.

Бакалов е разочарован от Яворов поради неговото отдръпване от социалистическото движение и не вижда в стиховете му след 1901 никакви положителни качества. За тях Бакалов се изказва през 1910 така: «Мъглата на Яворовата поезия е приятният тамян, в който се забулва ренегирането от задачите на века.»[16] Тази статия Бакалов препечатва и цитира няколко пъти в свои книги покъсно. А от текста на «Гоце Делчев» личи, че и през 1904 Яворов е запазил своите симпатии към идеите на социализма независимо от това, че организационно не е включен в партията на тесните социалисти.

На едного пречат естетски предубеждения, другиго възпират криво разбрани партийни съображения, но фактът си е факт — прозата на Яворов остава неоценена от критиката при своята поява. Впрочем в литературата има не един случай, когато неразбраната от съвременниците творба остава за дълъг период след това в сянка. Добре, че животът на книгата не винаги се влияе от нашите литературоведски оценки.

Появата на «Хайдушки копнения» и сравнително по-благоприятното й посрещане от обществеността предизвиква и един закъснял колегиален отзвук за биографията «Гоце Делчев». През същата 1909, в кратките месеци след младотурския преврат, Страшимиров издава в Солун брошура «Апостол на свободата. Гоце Делчев». Заглавието е гръмко, обаче текстът не предлага никакви нови факти или преценки, а е подчинен на банална фразеология: «Кое божествено длето бе изваяло тоя безсмъртен човек такъв? В кой вулкан бе изкована неговата необятна душа?» и т. н.[17] Още в началото на брошурата си подава рогата една подозрителна ревнивост към пишещия събрат, който е опитал да пресъздаде образа на героя: «В нескопосната и вестникарски написана биография на Гоця от Пея Яворов е изложен твърде невярно фактът за заловения от Гоця бей за откуп. . .»[18] И тук придирчивост за някакъв третостепенен факт, при това опровержението съвсем съмнително. Ръждата на дребнаво съперничество, изглежда, не е пощадила и човек като Антон Страшимиров. Яворов е трябвало да

[16] Бакалов, Георги. Избрани съчинения. Том I, С., 1963, с. 201.
[17] Страшимиров, Антон. Апостол на свободата. Гоце Делчев. Солун, 1909, с. 11.
[18] Пак там, с. 5, 6.

гълта и нейните отрови заедно с непроумяването на жанровите му находки за нашата проза.

След пет години Яворов се самоубива. Думата се предоставя на литературните историци. Но те никога не прибързват. Нижат се серии от спомени, спорове, тълкувания все около житейската драма на Яворов — кой кого е ревнувал и т. н., — заради Делото Яворов делото на Яворов все остава на заден план. Едва през 1929, цели 15 години след смъртта на поета, излиза първият кратък критически очерк за Яворов от Михаил Арнаудов. Този път добросъвестният учен не пропуска и прозата, изтъквайки предимно нейните патриотични качества, т. е. политико-културното й значение: «Македонското въстание от 1903 г. заедно със своята подготовка и своя пръв апостол е спасено за отечественото на потомството в голяма степен благодарение на Яворов.»[19] Арнаудов представя съдържанието на «Гоце Делчев» чрез сбит преразказ и дава съобразно задачите на популярния си очерк къса литературна характеристика на произведението. Той го определя като «поетически портрет на една личност», «жив разказ, в който не липсва ни убедителност на фактите, ни стегната композиция и напрежение при излагането».[20] Малко по-нататък ученият допълва: «тънка живописна и психографическа студия», «поема в проза».[21] Последната формулировка днес вече смущава. Очевидно тя иде не от внимателен анализ на текста, а от външни, предпоставени убеждения — нали авторът е поет. Без да ще, Арнаудов подценява книгата «Гоце Делчев», представяйки я просто като прозаичен вариант на поезията му.

На «Хайдушки копнения» е отделено съвсем малко място, но описанието е точно, изтъкнати са някои от главните качества на творбата: «Това са картини и настроения, характеристики и диалози, комично или трагично осветени типове и сцени, сякаш глави от един недописан автобиографски роман или от една национална епопея. . . Ту лирически кадансирани изповеди, ту малки тихи идилии, ту драматични моменти на изненади и напрежение, спомените крият неподозирано разнообра-

[19] Библиотека «Български писатели». Факел. 1929. Том 6. Цит. по: М. Арнаудов. Яворов. С., 1970, с. 36. Текстът от 1929 е препечатан тук без промени.

[20] Пак там, с. 37.

[21] Пак там, с. 38, 39.

зне.»[22] Може би впечатлението за незавършеност, както и схващането, че у Яворов «качествата на белетрист тъй и останаха непроявени напълно», са попречили на литературния историк да съзре, че прозата на Яворов разкрива нов терен за българското изкуство. Арнаудов, както и всички почти изследователи по-късно, не поставя тези произведения в исторически контекст и не отчита значението на подобно явление за развитието на литературата.

През 1934 Владимир Василев осъществява първото петтомно издание на Яворовите съчинения. В предговора към него той разглежда обстойно поезията, но на прозата изобщо не се спира. Всъщност за критика най-главното е да надникне в психологията на твореца, да се добере до загадките на личността; а текстовете имат тук само спомагателна роля — като свидетелства и излъчвания на техния създател. Владимир Василев е възпитаник на школа, която така подстъпва към литературните явления и недвусмислено сочи това: «Защото пред внушението му на поет стоеше едно друго внушение. Яворов бе внедрен с цялата си личност в своята съвременност. На моменти той я изпълваше с жизненото си дело. Той я проникваше със съвестта на интелигента, който отива насреща ѝ, защото се чувствува призован от нея. В «Хайдушки копнения» и «В полите на Витоша» личи колко са силни връзките му с неговото време и готовността му да даде себе си.»[23] Това е единственото споменаване на прозата в този предговор от 40 страници. Към том 2 на същото издание от 1934 Владимир Василев помества бележки, които включват спомени на Яворови другари от походите в Македония и сведения за преработката на «Хайдушки копнения». Съвсем бегло той изразява и отношението си към тази книга (за «Гоце Делчев» — ни дума): «Ако се чете внимателно, ще се открие много общо между стихотворенията му и «Хайдушки копнения».[24] И по-нататък недвусмислено: «Много от най-интересните черти на Яворов като човек ще намерим в неговите «Хайдушки копнения». . . В това отношение

[22] Пак там, с. 39.

[23] Василев, Владимир. Яворов. В: П. К. Яворов. Съчинения. Том I. Хемус, 1934, с. 9.

[24] Василев, Владимир. Яворови другари за неговото четничество. —В: П. К. Яворов. Съчинения. Том 2, Хемус, 1934, с. 243.

«Хайдушки копнения» вън от поетическата им стойност са ценен документ за неговата биография.» Владимир Василев се интересува преди всичко от личността на поета и революционера и дори не се опитва да разкрие каква е всъщност «поетическата стойност» на произведението, в какво се изразява. Тя остава наистина «вън» от обсега на наблюденията му. И дълги години след това не един литературен историк ще преповтаря безкритично същата оценка, ще преповтаря и подхода — да се изследва преди всичко личността на Яворов, макар и идейните акценти да бъдат различни, дори понякога и противоположни спрямо възгледите на Владимир Василев.

Документалната стойност на биографията «Гоце Делчев» личи по-добре при отстоянието на годините. Когато подготвя своята обхватна и единствена по рода си книга «Освободителните борби на Македония», Христо Силянов, сам участник в движението, използува многократно книгата на Яворов, позовава се на нея с признание. На едно място споменава, че «Делчевият биограф П. К. Яворов, който придружава известно време Гоце през неговата предсмъртна обиколка, ни даде в сгъстена и изящна форма идеята за въстание и плана за действие. . .» (том I, 1933, с. 204), а на друго заключава категорично: «Това бяха идеите на Гоце Делчев, които в П. К. Яворов и А. Страшимирова бяха намерили своите най-бляскави тълкуватели» (том II, 1943, с. 313).

Една статия от 1939, потънала в страниците на сп. «Училищен преглед»[25], е опит да се надзърне към прозата на Яворов чрез анализ на езика й. Подстъпът на Руси Русев е плодотворен и дава големи възможности, но статията се ограничава в изброяване на прилагателни и на пасажи от прозата като заемки от поезията. Русев сочи някои неживи езикови елементи като «во» и «со», както и излишните русизми.

През 1940 един литературен труженик, автор на учебници и на популярни очерци, Цветан Минков, издава книжка за Яворов, в която между другото го нарича «великолепен прозаик» и прави следната характеристика на «Хайдушки копнения»: «Записките за дейността му в Македония са написани на места с издържан поетически

[25] Русев, Руси. Яворов като прозаик. — Училищен преглед, 1939, кн. 7, с. 778 — 781.

език, а на места с публицистичен стил. С хумор и реализъм Яворов излага различни моменти от дейността си, разкрива редица четнишки образи и хвърля светлина върху взаимните борби на дейците.» Макар и в един разбор, пригоден за школски нужди, Цветан Минков се докосва до наличието на стилови нюанси в текста, без да схване тяхната истинска роля. Книгата «Гоце Делчев» се означава като произведение на изкуството: «За разлика от обикновеното осведомително биографическо изложение творбата на Яворов изпъква със своите белетристични качества, които я превръщат в художествено произведение. В това отношение той е имал предвид майсторските опити на Захари Стоянов. Яворов притежава гъвкав, стегнат и умерен поетичен стил, умение да изобрази с малко черти човек или случка, усет за разговорната реч и способност да разкрие душата на човека.»[26]

В тази непретенциозна книжка за пръв път се сочи връзката на «Гоце Делчев» с традициите на Захари Стоянов. Никой изследвач на Яворов не подхвана това плодотворно подсказване.

През същата 1940 излиза още една книга за Яворов. И нейният автор е предимно популяризатор, има и редица прояви като критик. Малчо Николов разглежда в отделни глави «Гоце Делчев» и «Хайдушки копнения» сравнително подробно и това вече е едно признание за самостоятелен дял в творчеството на Яворов. Но цялостното разбиране на автора, подходът му до голяма степен повтаря тертипа на Владимир Василев. Непрекъснати сравнения с интонациите от лириката, психологически наблюдения над личността Яворов, за да се стигне до една, струва ми се, преднамерена присъда: «Свободната», немерена реч стеснява, ограничава Яворова — лирик par excellence, той разкрива себе си напълно само в ритмично-мелодичния израз. Затова лиризмът в спомените, както и в статиите му неизбежно избива в реторика.»[27] Но Малчо Николов

[26] Минков, Цветан. П. К. Яворов. Живот и творчество. 1940, с. 103.

[27] Николов, Малчо. П. Кр. Яворов. Човекът и творецът. Хемус, 1940, с. 115. В своята «История на българската литература от Петка Славейков до Втората световна война» (3-о прераб. и доп. изд. Прогрес, 1947) същият автор твърди: «Макар спомените, драмите и другите «прозаични» работи на Яворова да не са без самостойна цена и значение, все пак са изобщо де повече, де по-малко *отражение и допълнение на лириката му*» (курс. на М. Н., с. 509).

не може да бъде обвинен в едностранчивост. По-скоро — в противоречие. След като подбира няколко хумористични епизода, той заключава: «Всички тия случки са разказани съвсем естествено, без всякакви украси, дори с изнасяне на преден план не на «героичното», патетичното, а напротив — на обикновеното, смешното, прозаичното, грубоватото. . . И при все това — или може би затова — авторът ни става по близък, обикваме го и му вярваме. Чувствуваме неговото сдържано благородство.»[28] Малко по-нататък критикът допълва все в тоя смисъл, като говори за «нравствения максимализъм» на Яворов, «прекомерната взискателност преди всичко към самия себе си».

През 1909 Алберт Гечев постави «Хайдушки копнения» наравно с високо оценяваните от критиката «Идилии» на Петко Тодоров. В своята книга от 1940 Малчо Николов сравнява фрагмент от прозата на Яворов с военните разкази на Йовков: «Преди Йордана Йовков никой друг не е писал такива правдиви страници, които разкриват психологията на боя, както Яворов. . . Нито сянка от познатата боева афектираност, от бабаитско позираче. И чудно! Субективният в поезията Яворов тук достига до голяма обективност и спокойствие.»[29] Малчо Николов не се смущава да даде в някакво отношение предимство на Яворов: «Психологическият рисунък е тънък и подробен, както е рядко дори у Йовкова (във «военните» му разкази).»[30]

Но нито думите на Алберт Гечев три десетилетия преди това, нито разборите на Цветан Минков и на Малчо Николов са имали някакъв реален научен ефект или обществен резонанс. Днес ги напомням само от чувство за историческа справедливост. Никой не подема тогава техните догадки и преценки — да ги развие и да разбие мнението, създадено от господствуващата преди време йерархия на жанровете и от неколцина законодатели на литературния вкус. Ако, разбира се, е било възможно да се надскочат рамките на епохата, на нейното мислене. А може би се прибавя и друг фактор — нежеланието да видим какво е създадено преди нас, какво са казали колегите ни, да се опрем на него и да прибавим своята прашинка. За мнозина литератори у нас авторската суета

[28] Пак там, с. 116.
[29] Пак там, с. 119.
[30] Пак там, с. 120.

да бляснат като «първи» е далеч по-нажна от обществената полза на техтовете им. Съчетанията «писателска изява», «критическа изява» непрестанно се срещат в статиите ни и често са неприкрит стимул за литературна дейност. Не аз служа на народа си и на изкуството, а, обратното— те са поле, за да се изявявам. Но това, разбира се, са субективни въздействия. Основна и съществена е другата причина: документалната, извънхудожествената литература тогава все още се пренебрегва от критици и учени.

Ще наруша малко хронологията на този преглед, за да посоча един куриозен пример. Тъкмо в разгара на Втората световна война, през 1942, се пръква на бял свят книга, която има претенцията да каже всичко и докрай за Яворов — без да се поддава на «предразсъдъци и недоразумения», дължащи се на популярността на поета. Студията на д-р Милко Ралчев е комичен епизод от миналото на нашата книжнина. Един тогавашен рецензент (днес публицист и дипломат) я нарича «Многоучена гавра с Яворов».[31] Но библиографската изчерпателност задължава да се отбележи и такова явленге. Ето тежката присъда на д-р Ралчев: «Прозата на Яворов, макар и в друг стил в сравнение с поезията, притежава почти същите недостатъци като тази последната. Макар и значително по-успокоена и по-задълбочена, по-ясна и по-конкретна в изложението си и в стила си, прозата на двете му книги е четиво, което би могло да има известен кръг читатели.»[32] Дори някои сполучливи наблюдения върху «Гоце Делчев» губят стойност след това снизходително и претенциозно въведение.

Почти по същото време, в 1941, излизат деветте тома на серията «Вечното в нашата литература» от Николай Райнов. Загубил донякъде писателската си популярност от 20-те години, Николай Райнов е известен като познавач на древното и на съвременното изкуство. Само за една година той издава нещо като история на новата българска литература в портрети на писатели, но това амбициозно начинание носи следа на прибързаност. Прозата на Яворов получава укор, който май повече приляга за самия критик: «Животописната книга «Гоце Делчев» изглежда писана набърже, без грижа за слог. Езикът е

[31] Нонев, Богомил. Многоучена гавра с Яворов. — Златорог, 1943, кн. 4, с. 185 — 188.

[32] Ралчев, д-р Милко. Яворов. 1942, с. 88.

на много места вестникарски, мисълта — лишена от дълбочина.»[33] Със самочувствие и замах е напрегнато изказване и за другата книга: «В «Хайдушки копгения» се срещат пресилени изливи на чувства, декламаторско красноречие и плосък хумор, но много страници съдържат и стегнат, безпристрастен, спокоен разказ, добри наблюдения, къси и верни характеристики, самохвалство няма.»[34] След справедливата преценка, че отсъствува авторско самоизтъкване, Николай Райнов се нахвърля с необяснима неприязненост върху летописеца на македонското революционно движение от неговия най-светъл период, без да прави разлика между облика на дейците преди Балканската война и по-късно: «Често фактите се издуват, за да се подкрепи определена предумисъл. Изхождайки от безосновното положение, че македонските бунтове били исторично продължение на «делото на Каравелова, Ботйова и Левски», писателят се сили да придаде пресилена важност на македонското движение, което — всеки знае това днес — доведе само до взаимно избиване на дейците.»[35] Тази неприязненост обяснява и черногледството на Николай Райнов към художествените качества на Яворовата проза. Намесват се някакви лични или идейни съображения. Но във всеки случай — извънлитературни.

С това приключват оценките за прозата на Яворов от додеветосептемврийския период. През цялото съществуване на буржоазното литературознание не се е появила нито една солидна история на българската литература от ново време — Боян Пенев завършва лекциите си до Вазов и смъртта прекъсва неговото дело. Литературната история на Малчо Николов е информативна, описателна, не проследява литературния процес, не установява взаимовръзки, линии на развитие, жанрови преходи. Тя отразява равнището на теоретичното мислене от първата четвърт на XX в. у нас, когато шества позитивизмът. Същото се отнася и за колективната библиотека «Български писатели» с отделни очерци,

[33] Райнов, Николай. Вечното в нашата литература. Свободни беседи. Том 7. Изд. Ст. Атанасов, 1941, с. 70. (През същата 1941 Н. Райнов издава и «История на изобразителното изкуство» в 12 тома.)

[34] Пак там, с. 70, 74.

[35] Пак там.

от които спомена студията на Михаил Арнаудов от 1929. Иван Радославов също не се занимава с тези две книги на Яворов в своята история на българската литература. Подобен вид книжнина стои извън неговото понятие за литература.

Една от първите литературоведски книги след Деветосептемврийците е «Пътят на Яворов» (1947) от Георги Цанев. Авторът очертава ясно своята задача: «Предмет на моята работа е идейният път, идейният развой на Яворов.»[36] «Гоце Делчев» е важно звено тъкмо в идейните люшкания на писателя, но то е прескочено. В изследването срещаме оценка за «Хайдушки копнения», която отново е ограничителна, преповтаря известното становище: «Тяхното значение е преди всичко автобиографично — съдържат богат материал за дейността и психологията на Яворов.»[37] Това пренебрежително отношение към прозата на Яворов се възприема за дълго от мнозина изследователи.

През 1958 писателят Димитър Талев се опита да подсети литературните историци, че имат неизпълнено задължение: «У нас има кой да се произнесе по-компетентно за литературните качества на споменатите Яворови творения, но аз искам да подчертая голямата правдивост, с която са написани спомените му за условията на борбата. . .»[38] По-нататък в същата статия Талев назовава биографията на Гоце Делчев «една от най-вдъхновено написаните български книги», а революционната дейност на Яворов схваща като висок хуманистичен порив: «За него и за подобните на него македонският въпрос е колкото политически, толкова и нравствен въпрос.»[39]

За първи път решително се противопоставя на привичното отношение към прозата на Яворов Ганка Найденова-Стоилова в своята обширна монография «П. К. Яворов. Пътят към драмата» (1962). След като е събрала и систематизирала богати сведения, тя сочи неиздирени връзки между преживелица и произведение, между отделните творби на писателя и приемствеността в духовното му развитие. По този начин руши някои схематични представи за него. Ганка Найденова разглежда подробно

[36] Цанев, Георги. Пътят на Яворов. Камара на народната култура. 1947, с. 6.

[37] Пак там, с. 128.

[38] Талев, Димитър. Яворов и Македония. Септември, 1958, кн. 3, с. 159.

[39] Пак там, с. 161.

публицистиката на Яворов — и като самостойно явление, и като предвестник на прозата, и като подготовка на автора за преход от лирика към епос. Това се върши за първи път чак след като е изминал половин век от смъртта на иначе всеобщо признавания голям творец в нашата култура.

Ганка Найденова първа от многобройните тълкуватели на Яворов се заема да проследи развитието на жанровете в неговото творчество, без да подценява някой от тях. Според мен в това е нейната главна заслуга. Можем да не се съгласим с някои нейни формулировки, но трябва да се види, че тя насочва към същностни, специфични литературни проблеми своите търсения и с това поставя основа за дълбочинно проникване в произведенията на Яворов. Ето например една преценка: «Биографията на Гоце Делчев представлява все още сравнително най-лесно разрешение на проблема за архитектониката на цялото, защото всички отделни факти се групират около един централен образ. Същественото тук е изграждането на този образ. В пътеписа за пръв път Яворов застава пред проблемата за сюжетността.»[40] Дали така ще възприемем жанровите преходи и характеристики, или ще възразим, че сюжетът не е задължителна принадлежност на прозата и че биографичната книга «Гоце Делчев» е подчинена на съвсем друг организиращ принцип, това е въпрос на различни подходи и мнения. Но отношението към текста на писателя вече не може да бъде пренебрежение по инерция.

Анализите на Г. Найденова носят белезите на определен етап от развитието на нашето литературознание и страдат от установения през онния години критически жаргон. Твърде често се срещат определения от рода на «висока поетизация», «ярка поетическа образност», «майсторска четка», «живописва с ярки багри», «майсторската везба на художника» и др. подобни, населяващи «терминологичната палитра» на няколко поколения литературоведи, вкл. и на моето. Постиженията на авторката не са толкова в конкретните наблюдения, колкото в преодоляването на традиционния подстъп — да се изследва личността на Яворов, а произведенията му да бъдат само

[40] Найденова, Ганка. П. К. Яворов. Пътят към драмата. С., 1962, с. 174.

като суровина за психологически заключения или повод за дискусии около идейно-политическите възгледи и естетическите зигзаги на писателя.

Монографията от 1962 е между другото и опит да се установят някои нишки, които свързват Яворов с негови предходници. Когато разглежда пътеписа, Найденова напомня, че Яворов развива традициите на Вазов и Алеко Константинов. На друго място тя изтъква, че през 1904, когато се готви да пише спомените си от Македония, Яворов чете с подробни бележки «Записки по българските въстания» от Захари Стоянов. Това са важни възли за изясняване на мястото, което заема прозата на Яворов в развоя на българската литература. Ганка Найденова не сочи приноса на Яворов като един от създателите на биографичния жанр у нас, последовател на Захари Стоянов и в това направление. Тя не установява и въздействието на «Хайдушки копгения» върху следващите поколения белетристи и мемоаристи. Без да ще, тя подценява и друг принос на Яворов: «Все по това време, когато Яворов пише своите очерци, се разпространява като предпочитан пред очерка жанр «есето», рожба на уединен кабинетен размисъл, което стои далеч от всяка актуалност на проблематиката.»[41] Есето едва ли заслужава чак толкова очерняне. Но цялата работа е там, че Яворов е един от първите наши есеисти — и с някои от така наречените негови статии, и с «Гоце Делчев».

Ще отбележа още един случай, когато Найденова неволно омаловажава ролята на Яворов. Тя твърди, че «непосредствено след Илинденското въстание мемоарната литература се беше обогатила с твърде много спомени на македонски дейци»[42]. Всъщност Яворов проправя пътина. Той е автор не само на първите художествени произведения за борбите на македонския край, но и *пръв* техен мемоарист. Не само че няма «твърде много», но просто няма никакви мемоари преди неговите.

Заслугите на Ганка Найденова за проучването на Яворовото творчество са несъмнени и значителни. Немалък дял за това имат усилията на авторката да се противопостави на подценяването на прозата на писателя, което тя определя като «ненадживяно наследство от буржоазната критика»[43].

[41] Пак там, с. 202.
[42] Пак там, с. 189.
[43] Пак там, с. 201.

И след публикуването на двутомната монография на Ганка Найденова обаче не настъпва някаква особена промяна в становищата на нашите най-влиятелни литературоведи. В най-обемните, в най-цялостните трудове върху историята на българската литература пренебрежението към прозата на Яворов си продължава. През 1967 излезе вторият том на «Панорама на българската литература» от Пантелей Зарев. Личността, поезията и драматургията на Яворов са разгледани тук обстойно. На Яворов са отделени 80 страници от тома. Но за прозата, колкото и да звучи странно, не е отредено място. Заглавието «Гоце Делчев» изобщо не се споменава. За «Хайдушки копнения» става дума по стръничен повод: «Сам поетът изповядва склонността си към халюцинации в «Хайдушки копнения».»[44] Във второто и в третото издание на «Панорама» (1969, 1977) промени в студията за Яворов не са нанесени. Книгата «П. К. Яворов. Изследване» (1974) е отделно издание на същия текст, тъй че авторът очевидно запазва своето становище за прозата на Яворов. Не би могло да се каже, че той не я цени — в края на очерка Зарев изброява: «Няколко белетристични творби, между които чудните «Хайдушки копнения», цял сборник критически творби — всичко това се прибавя към голямото творчество на лирика. То обогатява представата за неговата духовна същност.»[45] Но критически наблюдения върху прозата липсват и в това изследване върху историята на най-новата българска литература. По този начин в широката читателска аудитория, в ученици и студенти се затвърдява убеждението, че книгите «Гоце Делчев» и «Хайдушки копнения» нямат особени качества, едва ли заслужават някакво внимание. Защото монографии като тази на Ганка Найденова имат значително по-стеснен обсег на въздействие и не могат да влияят върху публиката, а многотомни представителни издания в голям тираж от известни автори навлизат сред широки кръгове на интелигенцията и формират отношението към автори и творби от класиката.

Предполага се, че една колективна «История на българската литература», издавана от БАН, ще поднесе изчерпателно и прецизно разглеждане на писатели и на

[44] Зарев, Пантелей. Панорама на българската литература. Том 2. С., 1967, с. 119.

[45] Зарев, Пантелей. Пак там, с. 180.

литературен процес. През 1970 се появи третият том на това крупно по обем начинание. В него обаче без допълнения или промени е поместена същата студия за Яворов, която влиза в «Панорама на българската литература» от Пантелей Зарев. Пропусната е още една възможност да се даде път на някакво по-справедливо и реално отношение към прозата на Яворов, а в изданието остава непростима празнина.

В двутомната «Кратка история на българската литература» (1970) от Иван Богданов за Яворов като прозаик са определени два реда: «За добри възможности като белетрист подсказват и дветe негови мемоарни книги.»[46] Ни дума повече в очерк от 17 печатни страници.

Не по-голямо внимание отделя на Яворовата проза и Георги Цанев в своето четиритомно изследване «Страници от историята на българската литература» (1971): «През това време Яворов издава биография на Гоце Делчев, в която с поетично увлечение и възторг описва живота и делото на големия революционер, като заявява на много места, че споделя възгледите на Гоце. Между 1905 и 1908 печата «Хайдушки копнения» — спомени за революционната борба в Македония.»[47] И тук нищо повече за качествата на тези книги, за мястото им в творчеството на Яворов, ако не в развитието на цялостния литературен процес. Автори като Пантелей Зарев и Георги Цанев имат своето влияние върху редица поколения литератори, на които са преподавали в университета. Тяхната дума тежи. Пренебрежението им към част от наследството на Яворов, пренебрежение немотивирано, дава чувствително отражение върху формирането на литературното общественo мнение в продължение на няколко десетилетия. Като литературни историци те имат дълг да разгледат прозата на Яворов и ако смятат, че тя няма особена стойност, да го кажат и докажат.

Темпераментният критик Любен Георгиев издаде през 1972 една странна по определението си книга: «П. К. Яворов. Романизирана монография». На прозата той отдава заслуженото внимание и в началото на обемистата глава, която й посвещава, слага пръста в раната:

[46] Богданов, Иван. Кратка история на българската литература. Том 2. С., 1970, с. 132.

[47] Цанев, Георги. Страници от историята на българската литература. Том 2. С., 1971, с. 132.

«Дойде време да се оцени по достойство и всичко, което е направил Яворов за Македония. Над огромното му революционно дело дълго време тегнеше забравата, непризнанието, неопределеното отношение. (. . .) Художествено-документалната му проза, посветена на Македония и на Годе, и до днес стои непризната, поне не е бивала обект на задълбочени проучвания.»[48] Склонен към увлечения, Любен Георгиев пропуска да направи уговорка, че неколцина литературни работници преди време, както и Михаил Арнаудов през 1929, и Ганка Найденова през 1962 са се опитали да оценят прозата на Яворов и да ѝ извоюват място в историята на българската литература. Но макар и библиографски неточен, Любен Георгиев е прав по същество. Наистина той се подчинява на живописния характер на своята книга и използува произведенията на Яворов предимно като свидетелства за неговата активна революционна дейност, но успява да внуши интерес към двете постоянно пропъждани рожби на Яворовото перо.

Решителен глас с възторжено признание прозвучава през 1974 в един разговор на тема «Антифашистката тема и съвременността». Документалист и поет, Давид Овадия показва усет за приемствеността и традициите: «Разбира се, ние основателно много често говорим за Захари Стоянов, неговите «Записки» са безспорна книга, но според мене подценяваме книгата на Яворов «Хайдушки копнения». Като форма, като език тя не отстъпва на «Записките» по сила. Яворов дава характера на героите си, което никой не успява да постигне. Написана е модерно, раздвижено. . . Според мене тя би трябвало да се изтъква във връзка с мемоарната ни литература.»[49] Оценките на Давид Овадия подсказват, че понякога практиците узряват за новото по-бързо от теоретиците. А това ново е. . . отпреди 70 години.

В книгата на Стоян Илиев «Противоречивият свят на Яворов» (1976) прозата е използувана само като извор на данни за психиката на писателя, съобразно задачата, която си е поставил авторът.

По повод 100-годишнината от рождението на Яворов

---

[48] Георгиев, Любен. П. К. Яворов. С., 1972, с. 111.

[49] Антифашистката тема и съвременността. Разговор с писателите Веселин Андреев, Емил Манов и Давид Овадия. — Септември, 1974, кн. 5, с. 114.

се предприе ново издание на неговите събрани съчинения в пет тома. Появиха се първите два и те дават основание да се каже, че сме изправени пред литературно събитие. Работата на редакционната колегия и особено на автора на коментарните бележки Михаил Неделчев е нещо рядко в нашата издателска практика. Към първия том е поместена като предговор статия «П. К. Яворов» от Пенчо Данчев. Критикът се спира на лириката и на драматургията, обаче продължава традицията на пренебрежение към прозата, за която се изказва бегло: «Резултат на вътрешната му потребност да пише и проза са двете му сравнително ранни и за съжаление единствени книги.»[50] Две книги като «Гоце Делчев» и «Хайдушки копнения» биха поставили който да е автор сред първенците на българската проза. Дузини романи ли ще бъдат по-убедително доказателство?

Година по-късно Пенчо Данчев издаде отделна книга «Яворов. Творчески път. Поетика» (1978, второ издание 1983) и в нея вече отделя глава за прозата на поета. Всъщност авторът разглежда само «Хайдушки копнения» и заявява, че «тук няма да се спирам на биографията на Гоце Делчев» (с. 190, II изд.). Необясним е този отказ, след като книгата брои 225 страници, след като критикът сам предупреждава при въведението към глагата: «Не се ли проявява и тук, както преди години спрямо драматургията и част от поезията на Яворов, една несправедливост. Може би. Но въпросът очевидно е по-сложен. Яворов дава основание за известни читателски резерви» (с. 183).

Пенчо Данчев явно споделя тези читателски резерви и по този начин те се превръщат в критически резерви. Биографията «Гоце Делчев» остава изобщо неанализирана. От «Хайдушки копнения» се дава признание само на три глави, «с които нашата революционна мемоарна литература може да се гордее» (с. 189). Според Данчев, а той повтаря до голяма степен мнението на някои Яворови съвременници, «фактическият материал е бил оскъден и откъслечен и това между другото определя своеобразната композиция на книгата — седем очерка, лишени от хронологична последователност, от факто-

[50] Данчев, Пенчо. П. К. Яворов. — В: П. К. Яворов. Събрани съчинения. Редакционна колегия: Севелина Гьорова, Тончо Жечев, Васил Колевски, Милка Марковска, Кръстьо Куюмджиев. Том I. С., 1977, с. 48.

логична изчерпателност, но споени от единното идейно-емоционално отношение на поета към изобразяваните хора и събития» (с. 186). Обяснението за жанровите особености на «Хайдушки копнения» не ми изглежда особено убедително, а съмнявам се дали е и исторически продуктивно.

Статията на Тончо Жечев «Прозата на Яворов»[51] дава начало на ново критическо отношение към двете забравеничета на нашата литературна историография и надежди, че най-после те ще бъдат припознати и признати: «Това е рядко засягана тема, почти неизучена. (. . .) Двете самостоятелни прозаически произведения на Яворов по място и значение в историята на българската литература се доближават до неговите големи поетически достижения.» Тончо Жечев не навлиза в подробен анализ, а извлича главните достойнства и особености на двете книги. За «Гоце Делчев» той изтъква, че «ценността на тази биография се предопределя от много невидими на пръв поглед, незабележими и пропуснати досега причини, които се коренят в неповторимостта на самия исторически материал, в странното и пак неповторимо съжителство на обекта и субекта на повествованието», «основата на произведението, колкото и скрита дълбоко да е тя, е мемоарна, в нея са положени лични впечатления и изживявания», «биографията на Гоце от Яворов е лебедовата песен на неговата мечта по ботевска съдба и ботевска цялостност, по ботевско единство на думи и дела». Може би тези категорични заключения ще имат силата да изтрият прахта от почти забравения досега литературен паметник «Гоце Делчев», за да го върнат на живата литература, където е мястото на тази бележита книга.

В статията на Тончо Жечев се прави паралел между биографията на Ботев от Захари Стоянов и биографията на Гоце Делчев от Яворов. Изследвачът вижда исторически сходства и приемственост, изтъква ролята на възрожденските идеали за формирането на Яворов, сочи македонското движение като продължение на възрожденските борби за свобода. Спирайки се на «Хайдушки копнения», Тончо Жечев е по-въздържан: «Техният произход е от новата естетика, от страстта към опоетизиране и симво-

[51] Жечев, Тончо. Прозата на Яворов. — Литературен фронт, № 2, 12. I. 1978, с. 1 — 4 — 5. Същата статия е поместена и като послеслов към втория том от новото издание на Яворовите съчинения (1977).

лизация на преживяното; в тях доминира настроението на дистанцията, дистанция както от «хайдушкото» време, така и от самата реалност; това е нежно, поетично подчертаване и наблягане върху разликата между хайдушките митове и реалността.» Критикът фокусира значението на «Хайдушки копнения»: «Толкова съществена и неизменна част от биографията на големия поет, колкото и в биографията на едно освободително движение.»[52] Но и Тончо Жечев пропуска да види ролята на тази книга като звено в разгръщането на българската проза, като качествено ново явление — и жанрово, и стилистично, и като цялостна художествена организация.

Отмина времето, когато при нескончаемите спорове за двата периода в поезията на Яворов се забравяше изобщо самата поезия. Тогава изследвачите, разгорещени да доказват своите тези, пропускаха да забележат, че на синора между тези два периода се разполага прозата на Яворов и това сигурно значи нещо и за идейното му, и за писателското му развитие.

Оказа се, че проследяването на критическия отзвук само за част от литературното дело на един писател отразява особеностите на литературното мислене през различни периоди, неговите темпове на разгръщане, неговите предубеждения, че ако щете — оглежда и професионалната подготовка, задълбочеността, добросъвестността на литературните работници през изтеклите десетилетия.

Трудно и рисковано е да се прецени доколко критиката и мненията на литературните историци са повлияли на общественото мнение или на читателите. Няма убедителни свидетелства на съвременници, а социологични проучвания в онази епоха не са правени. Бихме нагазили в тресавище, ако се опитаме да съдим по отделни странични обстоятелства. Но поне едно е сигурно — критиците и литературоведите несъзнателно са въздействували върху интереса на издателствата — частни преди 1947, държавни след това, но още повече вслушващи се в становищата на учените. По този начин двете книги в проза се появяват само в събраните съчинения на Яворов. Като на голям всепризнат поет стихотворенията му се печатат много пъти в отделни масови тиражи, но за прозата това не се отнася. Биографията «Гоце Делчев» излиза като отделна

[52] Жечев, Тончо. Прозата на Яворов. — В: П. К. Яворов. Събрани съчинения. Том 2. С., 1977, с. 212.

книга във второ издание през 1917 (Щаб на действуващата армия, Походна войнишка библиотека № 8), след това като отпечатък от петтомното издание в 1942 и после чак в 1972. Същото се отнася и за «Хайдушки копнения»: второ издание като № 15 на същата Походна войнишка библиотека през 1917 (дано някак си писателят и македонският апостол подкрепят падналия дух на армията, защото генералите и политиците са безсилни), после отпечатък от петтомното издание в 1942 и край. Интервалите са стъписващи. Наистина междувременно се печатат многотомните издания, в които прозата е застъпена: 1924, 1934, 1939, 1942, 1959, 1977. В изданията от 1965, 1970, 1974 биографията «Гоце Делчев» не е включена. Как да придобият популярност книги, които не се появяват на витрината със свое лице или изобщо не се преиздават, за да влязат в ръцете на новите поколения?

Яворов е многовалентен талант. За него никак не приляга обичайната и често повтаряна формула: голям поет, останалите му работи не са на равнище. Яворов е изключителен лирик, новатор в прозата, публицист, драматург, предан на македонския край революционер, един от първите организатори на съвременен театър у нас, радетел за гъвкав и чист български език в литературата и от сцената. . . Струва ми се, че прозата му е не само над средното равнище на прозата от своята епоха, но има какво да каже и на нас, днешните българи. Ще си позволя накратко да напомня някои особености на историческия момент, когато възниква прозата на Яворов. Особености литературни.

Онова време ни изглежда толкова далечно, макар да са изминали само седем десетилетия, защото българската литература е претърпяла твърде интензивно развитие. Но когато поетът Яворов, покрусен от гибелта на своя другар Гоце, е решил да възкреси мъртвия чрез словото, той се е намерил сред едно почти пусто откъм животописни литературно поле. Не е нужно да се допитваме до библиографията, за да видим, че до 1904 в българската книжнина няма богати традиции на биографична литература. Има два самотни ствола — биографиите на Левски и на Ботев от Захари Стоянов. Мяркат се още няколко заглавия, между които и действително неумелата биография на Левски от Стоян Заимов, както и брошури: «Биография на даскал Ради Кохсов», «Ангел войвода

от Хасково» и още няколко, но те съществуват в б блиографията, не в литературата. Яворов без съмнение е чел и проучвал двете биографии от Захари Стоянов. Поетът точно е преценил коя от тях би могла да му служи като изходна позиция. Близостта в характерите, както и в дейността между Левски и Гоце Делчев е очевидна. Самият Гоце се е учил от делата на Апостола. Биографът му се учи от неговия портретист. И цялостната конструкция, и до известна степен подходът към създаването на книгата напомнят похватите на Захари Стоянов. Но Яворов разширява територията на биографичния жанр, полагайки сам сноп от традиции в тогавашната наистина «сиромашка» наша проза. «Гоце Делчев» не е романизирана биография от типа на популярните след години книги на Стефан Цвайг и Андре Моруа. Но тя съдържа някои елементи на романизираната биография и дава тласък за разгръщането ѝ малко по-късно. Яворов затвърдява терена на документалната литература у нас, в ония години напълно изключена от вниманието на критиката и на обществото. Той разпитва познайници на Гоце, издирва документи на македонската организация и вплита всичко това в текста на своята книга без опасения, че ще накърни нейната «художественост». Последовател на Захари Стоянов, «вдъхновеният поет» проявява усет за стойността на автентичната струя в прозаичното произведение. И не само запазва за поколенията редки, изчезнали документи и още по-редки образи на ярки личности, но насажда — колкото и бавен да е този процес — вкус към документа като съставка на литературното произведение. Яворов е освен това първият историограф на македонското революционно движение. Той открива на българската литература значението на тази тема и после по неговия път тръгват мнозина.

Яворов е имал съзнанието, че не подробностите изграждат живия образ в документалната художествена биография, и след като е натрупал значителен материал, изоставя голяма част от него, за да пресъздаде и съживи Гоце Делчев. След Яворов са написани още няколко биографични книги за македонския апостол и те съдържат изобилие от нужни за историческата наука факти. Но те не възкресяват. Сам авторът на богато документираната биография на Гоце от 1955 година Крум Христов сочи, че най-много е ползувал книгата на Яворов. Защото

там героят живее с духа си, не само с постъпките си. Пълното авторско самоотречение личи при финала на книгата. Писателят го е поверил не на свои думи, с които да блесне, а на цитат от разказ на очевидец (Димо Хаджидимов)! Това е още един творчески и човешки пример, който Яворов завещава на младите.

Споменатите две книги поставят Яворов и между предшествениците на някои насоки в съвременната проза. При трудното постигане на свободния жанр на «Хайдушки копнения» — след преработки и съкращения — Яворов е станал изразител на своето време не само със социалните, политическите и нравствените му идеи, но и с артистичните му виения. Той пръв посяга върху стройността и последователността на фабулата в прозата. Още в «Гоце Делчев» той решително нарушава хронологията в изложението, позволява си скокове във времето — назад към миналото и дори напред към неизвършените още събития. А «Хайдушки копнения» е изваяна направо с една свободна композиция, неподчинена на сюжетност, дори отхвърляща нуждата от сюжет, както и от описателност. Може би затова са укорите на критиците, че «фактическият материал е незначителен» и че «липсва истински повествователен тон». Затова и по-късно някои литературоведи, възпитали своя вкус чрез произведенията на класиката от XIX в., не виждат качествата на тази проза от нов тип, която навлиза в българската литература чак през 20-те години и се разгръща със зрели постижения по-късно.

А още в първите години на XX в. прозаикът Яворов бе доловил как нахълтват основни структурни промени в изкуството на настъпващия нов век и със силния си творчески инстинкт продължба пътеки към бъдещето, вместо да се задоволи със суетното наслаждение от лесна слава приживе. Не зная дали няма да дойдат потомци, които да ценят прозаика Яворов наравно с поета Яворов, откривайки за себе си как един писател от сантименталните и екзалтирани времена, от епохата на «увлекателната» фабула е смогнал да създаде прозаичен текст със спокойна вглъбеност, лаконични щрихи, документална струя, самоиронизиране и свободно асоцииране. Прав е бил Алберт Гечев през 1909 — Яворов е изпреварил далеко времето си.

1978

НЕОСЪЩЕСТВЕНОТО У БОЯН ПЕНЕВ

Когато животът на голяма личност се прекъсне без време, в некроложните писания неизбежно присъствуват съжаления за потъналите в небитието замисли и творби, напомня се как покойният сигурно би написал «още много вдъхновени произведения» и т. н.

Нямам намерение да се занимавам с литературоведски гадания, нито да подлагям с полувековно закъснение жалбите срещу съдбата. Боян Пенев е извършил достатъчно много и през тези 45 години земно битие, с които е разполагал. Той е интелектуална фигура, чието лъчение не прекъсва вече десетилетия, тъй че всъщност няма основания да се говори за неосъщественост у автора на единствената досега обстойна и заедно с това вдъхновена история на българската литература от Възраждането, която представя не само отделните автори, но дори икономически особености, социална динамика и най-вече духовния климат на епохата.

Тогава не е ли безпредметна и безперспективна темата, с която съм се заловил?

Всеки, който е надникнал в архива на професор Боян Пенев, е бил поразен от дисциплината, системността, пълната професионална отдаденост и от волята на този български интелигент. В оставените от него ръкописи и бележки се оглежда цялата му личност, и то може би по-многостранно, отколкото в познатите на публиката книги.

И тъй, опирайки се на архивното му наследство, аз няма да говоря за химери, за неща, които ученият вероятно би замислил и осъществил, а само за реално набелязаните от Боян Пенев насоки и творби. Той е бил вече готов да ги напише, намираме ги формулирани като заглавия, складирани като суровина от фрагменти, библиографски проучени.

Навлизането в това ръкописно богатство подсказва редица теми за изследване. Една от тях — «Боян Пенев като библиограф» — ми изглежда крайно съблазнителна

и продуктивна, докато друга, също реална — «Заветите на Боян Пенев» — звучи твърде гръмко и не приляга за неговия характер на сдържано достойнство.

Творческата съдба на Боян Пенев сплита изграденото и неосъщественото. И може би в това се крие част от силата, привлекателността и трайността на неговото дело и на личността му. Защото всеки елемент на неосъщественост при него отваря за бъдещето врати към насъщни проблеми, с които мнозина се сблъскват десетилетия след него. Дали се крие тайна в обстоятелството, че почти всяка набелязана от него посока за разработка и търсения е плодотворна и е намерила след време своя автор? Тайната е проста: Боян Пенев се е занимавал само с основни, важни проблеми и автори, с първостепенни фигури и почти никога с безлични или конюнктурни явления. Дори когато е бил принуден да се обърне към тях и да влезе в полемика, стреми се да ги покаже като типология, като социален феномен, а не да остане на равнището на литературното пререкание.

Дори основният труд на Боян Пенев, преизладен след почти полувековно отдалечение от първопечатането му — «История на новата българска литература» в четири тома, — е наистина кръстопът на осъщественото и неосъщественото. Известно е, че това не е книга, подготвена от неговата ръка, а текстовете на лекциите му, подредени при първото издание в 1930 година от Борис Йоцов, при второто издание в 1976 от Иван Сарандев. Приживе Боян Пенев издава само няколко скромни томчета, които представляват завършени в негови очи части от «Историята»: въвеждащата глава «Посоки и цели» (1910), «Раковски» (1917), «Начало на Българското възраждане» (1918), «Паисий Хилендарски» (1918) и «Петко Славейков» (1919).

А защо не е отпечатал целия си многотомен труд, след като лекциите са подготвени още през 1909 — 1912 година? Той е запазил плана им по семестри (архив БАН, фонд 37, а. е. 1051) и можем да се убедим, че голямата част от курса е била написана още тогава. Защото в продължение на 15 години до смъртта си той проучва допълнително, добавя, поправя текста, стремейки се да даде максималното, на което е способен. Подчертавам — да даде, — защото сътворяването е даване, а издаването на книга е получаване от обществото: доход, социален престиж, слава. . .

Ето един от главните уроци, ако щете — завети, на голямата личност: да предпочете обществената неосъщественост и да се задоволи с вътрешната радост от търсенето и градежа на текста. И това не е нито рафинирана суета, нито страх от научна критика. Боян Пенев и страх — има си хас! Той добре е знаел, че постигнатото от него е върхов момент в развитието на нашата литературна историография. Колко е бил прав, показва и нетленността на неговия текст — създаден в началото на века, той си остава непреодолян и в края на столетието. Дори тези, които през определен период го отхвърляха и критикуваха, ползуваха мълком неговия труд — и фактите, и обобщенията, и прокарана научна пътина.

Като всеки жив човек и Боян Пенев се е блазнел от мисълта да види отпечатана своя нова книга. Той дори е набелязал на едно листче съдържанието на сборник със статии по българска литература, обозначил е «готови». Но и този път чувството за отговорност пред обществото е преодоляло първия порив. Сборник с негови статии, подготвени от Иван Радев, се появи едва през 1978 — половин век след смъртта му.

Ако за литературния историк Боян Пенев може да се каже, че той е осъществил максималното, без да успее да даде окончателна редакция на своето голямо дело, за критика Боян Пенев обстоятелствата са се стекли несправедливо жестоко, направо трагично. Смъртта прекъсва в зародишен момент неговата работа върху съвременната му литература. В статията на Тончо Жечев[1] са разгледани сравнително обективно качествата и недостатъците на критическите му прояви, особено разминаването с «Бай Ганьо». Тук ще напомня за някои малко известни или неспоменавани мнения или планове на критика, които дават представа за неговия усет и които разкриват мащабите и критериите на неговата представа за личността и функциите на литературния критик, макар вече този проблем да е убедително разработен от Иван Радев в неговата монография «Боян Пенев» (1976).

Че Боян Пенев е имал намерение да продължи своята «История на новата българска литература» и да обхване периода след Освобождението, това е без съмнение. И първият автор, с когото се залавя, е Алеко Константинов.

---

[1] Жечев, Тончо. Литература и общество. С., 1976, с. 277 — 297.

В архива се намира машинописен и стенографски екземпляр на книга в шест глави от почти 300 страници. Части от нея са публикувани в «Златорог» и другаде, а въвеждащата глава за биографията и личността на Алеко е издадена от Дора Габе в отделна книга през 1937. От целия текст личи преклонение пред фигурата на писателя-общественик и неговата нравствена позиция, а, от друга страна — безкомпромисната критическа преценка за неговите творби. Боян Пенев не признава домашни критерии. Той оспорва оценките за Алеко Константинов като преводач и за неговата култура, изказани от д-р Кръстев и Пенчо Славейков, двамата учители на критика и високо уважавани от него автори.

И тази готова книга Боян Пенев не е издал приживе. За него очевидно тя не е била готова. И тук вече не става дума за откриване на нови данни и произведения — той е обхванал дори най-ранните творби на Щастливеца от ученически години. Боян Пенев е долавял, че цялостната му концепция за литературната фигура на Алеко Константинов не е стигнала още своя стадий на зрелост. И може би причините за разминаването му с част от творчеството му са напластени в няколко равнища. Вече неведнъж е посочена пагубната роля на прословутата догма за «художествеността», наследена от схващанията на д-р Кръстев и Пенчо Славейков. Тя пречи да се погледне непредубедено на проблема за жанра и отпраща цели текстови пластове извън полезрението на критика, създавайки изкуствена жанрова йерархия.

Но струва ми се, че има поне още една съществена причина. За да стигне до точния анализ на произведение или на цялостно творчество, Боян Пенев предварително проучва издъно духовния живот на епохата, всички фактори и тенденции в обществената структура. Многобройните му бележки и библиографски списъци показват, че той не е бил завършил тази своя дейност за периода след Освобождението. Записките му са истински залежи за насоките и задачите на това проучване. И то наистина бе осъществено след няколко десетилетия от други автори. Ще посоча някои от областите, към които Боян Пенев се ориентира в своите изследвания някъде в края на I световна война: «Периодичният печат след Освобождението», «Разлика между старата и новата литература», «Политически, социални и културни отношения след Освобож-

дението. Народ, общество, интелигенция», «Психология на българина», «Чужди пътешественици за психологията на българина», «Литературните познания на нашите преводачи», както и подробни библиографски сондажи за развитието на различните жанрове: лирика, литературна критика, роман, драма.

Едно сравнение между библиографската подготовка за създаването на историята на литературата през Възраждането и за периода след Освобождението показва, че наистина дейността му по отношение на най-новата за него литературна епоха е била в ранен стадий — липсват библиографските натрупвания за отделни писатели, докато запазените в архива справки за старата и за Възрожденската литература обхващат огромно количество фишове за всички автори — като се почне от Кирил и Методий, Патриарх Евтимий или Физиолога, та се стигне до Найден Геров, за когото са събрани 67 заглавия.

Потвърждение за това дава издадената през 1930 (също следсмъртно) книга на Боян Пенев «Българска литература», която включва подготвения курс лекции за четири полски университета: Варшава, Краков, Вилно и Лвов през 1923. За периода след Освобождението са отделени само осем страници. Споменават се имената на Вазов, Михайловски, Пенчо Славейков, Яворов, Кирил Христов, Петко Тодоров, Страшимиров, Дебелянов, Лилиев. Очевидно авторът не се е усещал готов да предложи по-разгърната картина за развитието на най-новата тогава литература.

За нас са интересни обаче някои фрагментарни преценки за отделни автори или за техни произведения. Те са показателни за критика Боян Пенев и за облика на несъздадената от него история на най-новата ни литература. През 1909 или 1910 Боян Пенев е трябвало да направи доклад пред комисия за награди. Той отхвърля всички посредствени кандидати и се спира върху двама: «Драмите на Петко Тодоров и лириката на Яворов» (а. е. 1093). Всъщност повод са представените от Яворов най-нови произведения — «Прозрения» и «Царици на нощта». Дори само една част от този доклад позволява да се види как приживе на своите приятели и съмишленици по «Мисъл» Боян Пенев изказва своите независими критически преценки. Ето какво пише той:

«Драмите на П. Ю. Тодоров изразяват едно домогване

да се вложи модерно идейно и психическо съдържание както във формите на народното творчество, тъй и в художествените образи, които той възсъздава. . . Но творческите сили, с които разполага П. Ю. Тодоров, не са достатъчни, за да се увенчае намерението му с успех. . . Нему липсва творческа мощ, тъкмо онова, което притежава Яворов.

Никой от нашите предишни и съвременни поети не е боравил тъй свободно с българската реч и не е извличал от инструмента на българския език такива сложни и изразителни тонове. Яворов се домогва и успява да преодолее недостатъците на нашия неразработен език и да създаде от него нови форми на поетически стил, такива форми, които — съчетани с едно ценно поетическо съдържание — изразяват една по-нататъшна точка в развитието на нашата поезия.»

В края на доклада си Боян Пенев отправя към Яворов препоръки — да обуздае обилието от образи и др. Има в това скрьбна шега на времето: критикът не е можел да предположи, че това са последните творби на поета Яворов.

Година преди смъртта си Боян Пенев е набелязал в тетрадка съдържанието за замислена от него «Антология на българската лирика». Този план дава представа за критериите и за мнението на критика. Първият автор е Петко Славейков. От него са предвидени 16 стихотворения, между които са всички предпочитани и до днес христоматийни творби. От Ботев са включени 8 стихотворения: «На прощаване», «До моето първо либе», «Хаджи Димитър», «Моята молитва», «Борба», «Неи», «Обесването на Левски» и «Хайдути». Вазов е застъпен с 19 стихотворения: «Българският език», «Новото гробище на Сливница», «Охридско езеро», пет творби от «Люлека ми замириса» и др. Пенчо Славейков е представен с 32 стихотворения и откъс от «Кървава песен». От Кирил Христов са предвидени 15 творби, от Яворов — 35, между които не попадат «На нивата» и «Градушка». Димчо Дебеляно е представен с 21 стихотворения, Лилиев — с 47 къси творби, Дора Габе — с 19, Багряна — с 21. В края на списъка е поставено името на Траянов с въпрос.

От този твърде ограничен подбор личи и прекалената строгост на критика, стигаща до предубеждение, и постоянният му интерес към най-новото в родната литература.

Но дали широкото представяне на Лилиев не е резултат от приятелско благоразположение? Дали тук критическата независимост не е отстъпила? Според мен това е израз на твърдо убеждение. Почти по същото време Боян Пенев записва една характеристика, отразяваща проникване в характера на Лилиев:

«Не обичам това високомерие на смирението. Не обичам хвалбата на девствената душа; надменната усмивка на нецелунатите уста, и тая стилизирана скромност, която винаги се самосъзнава и самопроявява.

Неговият «caractère essentiel» съвсем не е в тази привидна, външна всеотдайност. Тя е само маска. Чрез нея той иска да спаси себе си — тя не е оръжие, а само прикритие. Владимир Василев греши — той взима маската за лице, видимостта за същност. Това, което той счита за самоотречение и скромност, всъщност е висша форма на най-изтънчена гордост и на най-благородно самолюбие. Това не е душеотдайност. Често човек дава всичко, каквото има, за да спаси само е д н о — това, което му е най-скъпо и което е само негово.»

След като проявява към един от най-близките си приятели способност за подобна психологическа дисекция, не е за чудене и преценката, която е записал за ранните прояви на Гео Милев, вероятно през 1921. В нея между другото се говори за «една душа, която намира радост и смисъл в това да бъде роб на чужди духове, на чужди видения и мисли», за «безсмислени викове и жестове» и т. н.

Можем да виним Боян Пенев за увлечения, рязкост и студена отчужденост спрямо наблюдавания обект, но никога не можем да го укоряваме за съобразяване с някакви изисквания, които стоят извън неговата съвест и неговите убеждения. А това е предусловие за съществуването на автономна критическа личност. Можем да бъдем сигурни, че след години, след детайлно изграждане на картата на нашата култура, той щеше да намери справедливото място на всички значителни писатели, както стори това с авторите от възрожденската епоха.

Още едно доказателство за неговото критическо проникновение — преценка за разказите на Йовков, отново по искане на комисия за премия. Тези редове са писани на 10 май 1916, когато българската критика още не е

открила Йовков и когато той още не е създал своите шедьоври, нито е публикувал книга:

«Йовков никъде не е еднообразен. . .

Много от картините на Йовкова са единствени в литературата ни със своята съдържателност и художественост — както е например изображението на боя при «Кайпа». . .

Той не е обзет нито от омраза и злоба към врага, нито от заслепен и реторичен патриотизъм. В разказите си остава предимно художник, чийто интерес към живота и човека се определя от едно по-високо нравствено чувство и самосъзнание.

В душата си Йовков таи един твърде богат извор от наблюдения и впечатления.»

Подобни находки и убедени очаквания разкриват качествата на критик, който наистина остава неосъществен.

Но творческата натура на Боян Пенев съвсем не се ограничава в усилия за цялостно проникване в родната литература. От бележките и библиографските му натрупвания (както и от частични публикации) личи, че той е смятал да се заеме и с представяне на чужди литератури, дори с грандиозната задача да проследи развитието на световния литературен процес. И това не е грандоманско, непосилно намерение. При неговата култура и работоспособност подобен проект е реален. От младини или покъсно той е изучил добре или поне прилично доста езици: немски, френски, английски, гръцки, полски, чешки, сръбски, руски и борави с литература на всички тези езици.

В архива му са събрани бележки върху полската литература, която той и приживе показа, че познава отлично, върху руската литература, върху чешка и сръбска литература. Формулирано е и изследване на тема «Западноевропейската романтика и нейните отражения в славянските страни» със 131 заглавия на литература по въпроса. Част от този замисъл е осъществена, има публикация (отново следсмъртна).

Славянските литератури очевидно са му най-близки и обичани, но интересите му надхвърлят не само границите на Европа, а и на новото време. Библиографските материали за историята на литературата започват с отбелязвания на трудове по стари източни литератури — хри-

стиянски и нехристиянски, върху египетска, китайска, японска, иранска, индийска и староеврейска литература, върху библейския стил, както и върху гръцка и римска литература. Чак след това вече са разпределени записките върху френска, италианска, испанска, румънска, германска и английска литература.

Не е нужно да се коментира значението на този замисъл, който и до днес не е посмял да изпречи пред себе си никой български учен.

Но Боян Пенев не е спрял дотук. Той добре е схващал, че без опората на теорията не е мислимо каквото и да било сериозно занимание с литературна история или критика. В архива му намираме библиографски записи, където наред с въведените у нас от д-р Кръстев имена на Конрад Ланге (един посредствен автор) и Йоханес Фолкелт, присъствува дълга редица от интересни книги.

В трудовете от раздела «История на поетиката, естетиката, литературната критика» срещаме произведения на Менендес и Пелайо, Бенедето Кроче, Шпингарн, Фослер, Лотце, Брюнетиер, Розенбауер и др.

Каква разработка на тази тогава у нас почти девствена почва е щял да даде, е трудно да се знае. Просто искам да посоча как дори с неосъщественото Боян Пенев наистина е проправял пътина за бъдещето и как макар след десетилетия неговите усилия се подхващат от литературните му потомци.

Но той не се е задоволил с това. През 20-те години той е възнамерявал да навлезе и в социологията. Има цял раздел от неговите библиографски складове с такова обозначение. Нужно ли е да напомням, че социологията у нас тогава се задоволява с преподавателските усилия и книги на Тодор Панов във Военното училище, а първият ни творчески надарен социален психолог ще се появи след повече от десетилетие.

Но следвайки реда на архивната номерация, щях да пропусна още едно, и то твърде съществено за нашата професия занимание на професор Боян Пенев. Той е проектирал да разработи и друга основна област, която до преди десетилетие бе почти непозната у нас — «Индивидуална стилистика и поетика».

Още много плодотворни насоки, набелязани или наченати в разработката си от Боян Пенев, могат да се

видят чрез богатото му архивно наследство. То отразява широтата на неговия дух, на познанията му и пълната му отдаденост на науката и литературата. Неосъщественото у Боян Пенев показва мащаб на интелектуалец, който жадува да види в своята родина култура, достойна за най-висока мярка. И той изправя тази мярка първо пред себе си.

1982

СОЦИАЛНА ЛИЧНОСТ И ПУБЛИЦИСТИКА

(Иван Хаджийски)

Със своята разностранност фигурата и делото на Иван Хаджийски предлагат благодатен материал за проникване в културната история от близкото минало, в настроенията и вълненията на българската интелигенция между двете световни войни. Творбите му бликат хрумвания, които поразяват с откривателски находки. Като публицист той се издига до гребена на събитията и на стилистиката на своето време. А личността му е готов прототип за напрегнато биографично четиво, изпълнено с напрежение и опасни моменти. Защото животът на този човек отначало докрай се движи по опъната струна. В краткото си земно време той има ищах и енергия за всичко.

Признат е вече като най-значителния у нас социален психолог, ненадминат и досега, макар да загива още в началото на октомври 1944. Критици и учени сочат несъмнено писателско дарование у него. А той е и осведомен историк, познавач на възрожденската епоха, на десетилетията след 1878, анализатор на масовите настроения след Априлското въстание, психограф на Бенковски. Същевременно е и темпераментен публицист — за своите изживени 37 години е успял да сътрудничи в 19 издания. Есетата «Психология на военната дисциплина», «Из философията на съвременния затвор», «Оптимистична теория на нашия народ», «Психология на нашето иманярство», «Психология на маниака» и др. говорят за оригиналност дори със своите теми. Бил е и покоряващ оратор, проявил се на няколко открити диспута, на научни сбирки или на студентски събрания, преди фашистката власт да успее да задуши всякакви граждански свободи.

По време на войната той е истински агитатор, който смогва да получи нужната му информация, въпреки запечатаните с червен восък радиоапарати, въпреки заглушителните станции, въпреки рисковете. Събира близки и

приятели, а понякога и недотам доверени познайници — разказва, тълкува, внушава увереност в разгрома на потисническата власт. Хитлеристките танкове ръмжат по софийския паваж, а той говори за демокрация в някой магазин пред куп втрещени слушатели. За тези негови неподражаеми вливания на гражданска смелост и оптимизъм разказват мнозина от другарите му. В същото време той е адвокат и юрисконсулт, тича в Съдебната палата или по кантори на акционерни дружества, за да изкара прехраната на семейството си и да отделя за интернирани борци.

Ето още една напрегната негова дейност през 1941 — 1942: организира мрежа от съмишленици, които събират храни, лекарства и пари за подкрепа на страдащи концлагеристи. Той е социален психолог и във всекидневието си — знае какво е нужно, за да се помогне на измъчения, за да се повдигне духът на обезверения. Не само знае, но и действува с практичност и предприемчивост, особено характерна за балканджиите от неговия троянски край.

Роден е през 1907 и цялото му детство преминава във войни. Като ученик в прогимназията той е свидетел и участник в необикновения идеен и политически кипеж, обхванал цялата страна и неговия град през 1918 — 1920. В търговската гимназия в Свищов отива вече готов бунтар, способен на отчаяни рискове. Шестнадесетгодишен, той е опитен конспиратор.

И в юношеските години, и по-късно постъпките на Хаджийски говорят за неукротимост. Цялото му самоизграждане е развиване на нестандартните черти на характера. Своеобразната личност после създава оригинално творчество.

През тези младежки години Хаджийски споява дружби за цял живот и за след това. Научава се да цени приятелството и сладостите на откровения разговор със съмишленици. У него има някаква ненаситна алчност за общение, като да е знаел, че годините му са броени. Той успява да се включи в идейния водовъртеж на интересни културни кръгове в столицата, да общува с хора от различни среди и да извлича от всеки разговор златните нишки на своите социалнопсихологически наблюдения.

Като равен са го приемали, разговаряли са, спорили

са личности от целия спектър на демократичните възгледи и убеждения: професори като Димитър Михалчев (редакторът на «Философски преглед»), като Спиридон Казанджиев (събеседника и довереника на мълчаливеца Йовков), Иван Кинкел, художниците Илия Бешков и Иван Фунев, офицера Кирил Станчев, общественика Иван Харизанов, познавачи на провинциалните нрави като Чудомир, Димитър Гимиджийски, Ламар, Атанас Примовски и др., революционери и писатели като Вапцаров, Караславов, Радевски, Орлин Василев, Тодор Павлов, а също и занятчии, кожухари, юристи, лекари, журналисти, запасни офицери, обществеици. . .

Дебютната книга на Хаджийски «Авторитет, достойнство и маска» (1933) е пробив в жанровата инерция на съвремието му, но тогава, а и по-късно това не е било осъзнато, както често се случва при поява на новост. За първи път тази творба получи достойна оценка от Нешо Давидов в предговора към изданието от 1966, където се сочи: «Разобличението на фалшивия морал на властимащите, на пошлостта и глупостта на господствуващите класи в стремежа и жаждата им за власт, привилегии, ордени и пр., истинското съдържание на преклонението пред модата и т. н., всичко това запазва своята бойка целенасоченост и сега.»

Поставена в контекста на културното развитие, книгата на Хаджийски заема свое място, а съвсем не потъва като малозначно явление.

Авторът е успял да сплави елементи от старинния, рядко използуван в ново време вид на афоризмите и «характерите», от политическия трактат, от памфлета и фейлетона, постигайки нова модификация на жанра, свързан с имената на Теофраст, Монтен, Лабрюйер, Ларошфуко.

Историците и мемоаристите на този период често прибягват към определението «време на трибуните». Хаджийски превръща в литература основната дейност на своята идейна среда — ораторството. Неговият текст има функцията на социален жест.

При актуалната насоченост на тази книга никак не е чудно, че публицистичната струя в нея е силно изразена. Анализът на буржоазната личност в многообразните й превъплъщения се превръща в нейно разобличение. Тази тема остава постоянна в творчеството на Хаджийски.

Изненадата в развитието на този рано съзрял автор идe от рязкото преминаване към «чиста» публицистика недълго след появата на дебютната творба. Като не получава подобаващото му се признание и авторско удовлетворение, той бърза да се интегрира в своя кръг, примирява се с традиционната жанровост.

През януари 1934 Хаджийски се озовава във вестник «Вик» и за двадесетина дни помества под различни псевдоними около 11 материала. Понякога печата по две неща в един и същи брой. Тези негови публикации са фейлетони, антрефилета, злъчни бележки за политически дейци или събития. Той разобличава буржоазните властници, тяхната демагогия, сделките, прикривани зад патриотичен параван.

Първият му фейлетон «Изкуство и политика» носи видими следи от сектантски разбирания. . . Но той разкрива един ироник, познавач на съвременната му пъстра преса и на още по-пъстрия рояк от крила и крилца на различни партийни групировки. Донякъде той е наследник на Смирненски в умелото жигосване по конкретен повод.

Едно надникване в страниците на българския печат от края на 20-те и началото на 30-те години ще покаже, че Хаджийски е негов възпитаник, възприел обичайните му полемични остроти. Но той проявява и своето перо, характера си, своеобразната си дарба, която малко по-късно отново го възвръща към откривателски подход. Особено ярко през този начален период се проявява усетът му за езика — нещо рядко срещано в журналистиката от онези времена. И не само от онези. Насочването към неподозирани асоциативни връзки и натоварването с изненадващ смисъл на някои шаблонизирани понятия е като че ли специалност на публициста Хаджийски.

Постоянното придържане към парливо съвременното не е странен факт във вестникарската практика, а напротив, задължително изискване. Странното е, че Хаджийски успява да превърне това обстоятелство в оригинален белег на есетата си и на «Бит и душевност», без да накърни трайната им стойност, а тъкмо чрез злободневното да улови валидното за всяко време.

Гастролното сътрудничество на 26-годишния журналист във «Вик» през януари 1934 го сближава с актуалните политически проблеми на страната, които той след време

ще съумее да свърже с историческите процеси в развитието на своя народ.

През 1935 Хаджийски попада между сътрудниците на въздържателното списание «Трезвост и култура». Поместените тук материали не показват преминаване в нова степен от разгръщането на творческите сили на автора, те само разширяват тематичния кръг на интересите му. Разнородни жанрово, те са опити за социалнопсихологическо обяснение на някои обществени явления.

Във въздържателното списание Хаджийски за първи път се проявява като полемист. Негови другари от Трояни си спомнят, че тъкмо въздържателното движение е било терен за полесражение между различните идейни групировки в града — толстоисти, комунисти, националисти, анархисти. Учениците съвсем не са стояли настрана при тези диспути, които често завършвали със строшени глави. Още от ранна младост у Иван Хаджийски се е загнездила нетърпимостта към отрицателните обществени порядки. Социалната му активност, възпламенявана от експлозивния темперамент, търси постоянно възможност за изблик.

Статиите в «Трезвост и култура» са опит на младия автор да се насочи към научна проблематика и да се пригоди към общоприетия «строг» подход, да отстрани елементите на публицистична страст. Текстовете на статиите «Опиянението», «Опиянение и личност», «Танците» наподобяват обаче студентски реферат. Авторът, изглежда, опипва пътя за социализация във философските среди и неволно се поддава на общото стилово течение. Единствено в «Танците» се прокрадват искри от оригинални наблюдения.

В «Трезвост и култура» Хаджийски помества и първата си рецензия, посветена на повестта «Пияница» от Иван Вельов — пролетарски автор от 30-те години, който заминава интербригадист в Испания, но след завръщането си заболява психически и престава да публикува, макар да доживява до 1974. Като критик Хаджийски издига висок мерник и не се поддава на снизходителност заради темата или заради идейните качества.

Така завършва най-ранният период от формирането на Иван Хаджийски като публицист и социален психолог. Той е вече личност с изградени естетически принципи, с известна журналистическа практика и може да влезе със самочувствие между другарите си.

В края на същата 1935 името на Иван Минков се появява в новия вестник на левите писатели — «Кормило». Това е солидно по съдържание и по оформление издание. В него участвуват най-значителни прогресивни автори. Дирята на «Кормило» в развитието на нашата култура е значителна.

Включването на Хаджийски (той все още се подписва с бащиното си име) не само между сътрудниците на седмичника, но и в средата на редакторите му, е колкото случайно, толкова и обусловено от неговата начетеност, идейна подготовка, обществена активност. Случайното — обитават съседни жилища с един от редакторите — Орлин Василев.

Фигурата на новоглашения, вместена в атмосферата на времето, релефно се откроява в спомените, споделени от Орлин Василев на чаша кафе в слънчевия следобед на 15 март 1969:

«Ние с него бяхме много близки приятели. Как и кога стана това наше сближение, вече не си спомням. Но през един най-активен период живеехме на «Марин Дринов» един срещу друг. Къщата сега е разрушена.

Тогава навлезе цяло поколение от горе-долу връстници, които имаха еднакви надежди, еднакви права, чувство за своеобразно уравниловско равноправие и даже когато някой успяваше да изпъкне чрез по-значително дело, на останалите не им се щеше да признаят, че в общата маса на настъпващите млади литератори има едни по-способни, от майка родени, и по-подготвени, подготвящи се за значително дело, по-трудолюбиви и напипващи вече своя гледна точка към заобикалящата ги действителност, пречупващи общоидейните позиции в една творческа реакция, намиращи свой мисъл, свой почерк.

Той не беше написал никакъв роман, стихотворения, разкази. Нямаше опорни точки за отличаването му. Просто някакъв млад човек с възможности, със социологически интереси. Искрено казано, първите му студии бяха погледнати предимно от малко забавна, хумористична страна.

За да не се изгради навреме по-цялостно и правилно отношение към Хаджийски, пречеше и неговото простосърдечно, непосредствено и органично общение с другарите. Ако у някого от нас се оформяше фасон и на поведение, и на външност дори — да се усети, че става дума за човек

артист със самочувствие за своето дело и място сред другите или в обществото, — то Иван Хаджийски нямаше никакъв научен фасон, нито самочувствие, нито важност в разговорите, нито подчертаване на превъзходство в познаване на предмета. . .»

Как ще прикачи към своето лице и към своя маниер на поведение в обществото подиграните от самия него чалъми на важничене! С тези свои качества личността на Хаджийски става още по-близка до настройката на съвременната младеж, привлича безрезервно симпатиите ни.

Потопен в далечното минало, Орлин Василев продължава своя разказ:

«Стана така, че според приетата вече традиция да си четем новонаписаните работи, аз показах на своя съсед страници от моята нова книга «Дивата гора». Иван поиска ръкописа да си го прочете самичък и на другия ден ми го върна. Преживях нещо, което втори път не съм преживявал. Почти нямаше страница, която да не беше издраскана от поправки — и стилистически, и с по-дребни езикови грешки, и на някои места с цялостна подмяна на написаното. Моят читател беше застанал, както аз правех, на моите собствени позиции и беше написал едно или друго, както аз би трябвало да го напиша. Опитах се в началото да започвам да доказвам, че една или друга бележка е неправилна, но за съжаление, воден от най-елементарно чувство за чест, трябваше да призная, че в повечето случаи не аз, а Хаджийски беше правият. Това имаше значение за моята по-нататъшна работа, но в случая е важно да подчертая, че едва тогава аз истински открих на свой собствен гръб каква личност имах за съсед и какви наистина изключителни култура и усет, и талант притежаваше Хаджийски.»

Хаджийски става и остава докрай сътрудник на литературния седмичник «Кормило», който получава твърде широко разпространение. За около половин година младежът отпечатва девет материала от различни жанрове.

Първото му участие е рецензия за романа-хроника «Париж — неизменният ден» от Тодор Генов, а наскоро след това печата още един отзив — за романа «Бягството на Методи Ников» от Мария Грубешлиева.

Двете рецензии показват изненадващ за онова време интерес към структурата на литературното произведение. Хаджийски въвежда термин като «белетристичен монтаж»,

разсъждава за възможностите, които дава репортажният елемент в романа — «авторът пряко и открито да се намесва в изложението» и др. Подобни взирания отблизо в строежа и същината на творбата, съчетани със социологичен поглед върху типажа и поведението на героите, прави тези малобройни рецензентски опити на Иван Хаджийски етапни в неговото развитие. Те показват как той целенасочено е търсел жанра на своя опус, анализирайки с професионално любопитство и с неподозирана вещина различни книжовни видове и форми. Озарението за «монтажа» е находка, направо откритие, защото няма критик от онова време у нас, който да е осъзнал посочената особеност на прозата от XX век. Това стана едва през 60-те и 70-те години.

В «Кормило» Хаджийски развива и своето умение на фейлетонист. Изминали са само две години от участието му във «Вик», но и той се е променил, и политическата обстановка е друга. Назряват решителни събития и чувствителните локатори на съзряващия социален психолог ги долавят отдалече. Няма вече закачките към политическите еднодневки, няма подбив с отделни писания в буржоазния печат. Фашизмът тропа на вратата и прониква благодарение на равнодушието, на страха, на политическата апатия. Тъкмо тях атакува Хаджийски с фейлетона «Гражданска смърт и безсмъртие». Той напомня за гордото предизвикателство на Сократ към узурпаторите на Атина, след това изброява имената на герои като Спартак, Галилей, Бруно, Делеклюз, Осиецки. Последното име е пряко свързване на историята с пресните мъченици от хитлеристките лагери. Днес може би недотам известно, името на немския публицист Карл фон Осиецки е в онния години знак за единение срещу посегателствата на тоталиризма върху интелектуалците. Томас Ман отправя писмо до Нобеловия комитет с настояване наградата да се даде на Осиецки, когото той назовава «мъченик за идеята на мира, от три години гниещ в концлагер».

Познатата от ранните фейлетони ирония, съчетана със стръв към актуалното, тук вече дава значително позрели публицистични резултати. Авторът съсредоточава материала в пробивен удар, не се пилее във вестникарски словоизлив, характерен за средното равнище журналистика у нас от първите десетилетия на XX век.

Скоро след вземането на властта фашистите започват

да стъкмяват своя програма за психологическа обработка на масите. Стига се до препоръчителен документ — как да се организира използуването на свободното време от работниците. Хаджийски схваща веднага посоката на удара, на идеологическата манипулация и по този повод написва фейлетона «Зрелища». Тук се съчетава убедително и действено перото на публициста с нюха на социолога.

Този фейлетон представлява граничният момент, когато публицистиката на Хаджийски вече преминава в социална психология или по-точно, когато той вече се доближава до своето стилистично и жанрово откритие — симбиоза между два подхода, привидно изключващи се един друг.

Има още няколко статии, появили се в различни издания от същото време, но те не прибавят нищо съществено към характеристиката на публициста Хаджийски. Такава е донякъде и втората му книга «Любов и брак» (1936).

До 1937 Иван Хаджийски още не се е появил. В редица издания срещаме името на Иван Минков, който постепенно усвоява журналистическата похватност, за да премине в края на подготвителния стадий от своето формиране към друго жанрово равнище. Дотук, без сам да го съзнава, публицистиката е за него не само поле за обществена активност, но и начин за шлифоване на мисленето и перото. От страниците на «Кормило» излиза вече зрял автор, който скоро ще открие своето Елдорадо — нравоописание, битопсихология, в сложна кръстоска с публицистичен нерв и с писателски замах в композицията и словото. Роди се е самобитният писател-социолог. Но при всеки решителен политически миг обаче той отново ще посяга към жанровете на публицистиката, която му приляга с лекота.

През лятото на 1936 седмичникът «Кормило» спира. Този път не става нужда властите да се намесват, за да лишат от трибуна антифашистки настроените културни дейци. Кончината на вестника е резултат от неразбирателства между редакторите и част от сътрудниците. За Хаджийски, както и за редица писатели и художници, това е тежка травма. Те губят единствения демократичен вестник, спечелил авторитет и популярност. Но покрусата иде още повече от недалновидността, проявена от техни съмишленици в момент на решителна схватка с настъпващия фашизъм.

Хаджийски е обаче от действените натури, които не се

поддават на униние. През краткия си творчески път той винаги намира начин да изкаже мнението си, да се включи в идейната битка. До 1936 той сътрудничи единствено в издания на комунистическата партия. В началото на 1937 името (за последен път Иван Минков, насетне вече Иван Хаджийски) се появява в първата книжка на солидното научно списание «Философски преглед», редактирано от проф. Димитър Михалчев. Докато бившият студент по философия е налучквал своя път, неговият професор е в Москва — от 1934 до 1936 като първи пълномощен министър на България в СССР. Може би никак не е случайно обстоятелството, че Хаджийски се озовава в списанието тъкмо в първите месеци след завръщането на редактора от съветската страна.

Първото му участие във «Философски преглед» е статията «Историческите корени на нашите демократически традиции». С нея той навлиза в зона на трайна проблематика, насочва се към въпроси със съдбоносно значение за нацията. Събитията през следващите години показват, че предупрежденията на 29-годишния социолог, историк и писател са били и основателни, и прозорливи.

Не бива днес да се заблуждаваме, че това е обикновен исторически обзор, низ от факти. С дебюта си в тежкото философско списание Хаджийски енергично се включва в идейната схватка, проявява се като умел, тактичен и същевременно скрито язвителен, страстен полемист. Нека не ни подвежда плавната академична интонация на текста. Пред нас е ясно изразен социален жест.

Още първата фраза е камбанно тревожна:

«Пред нашата общественост стои един голям и съдбовен въпрос: из кой път трябва да бъде поведена близката ни политическа история — по пътя на демокрацията или по пътя на авторитаризма и автокрацията?»

Като че ли присъствуваме на диспут — говорещият се обръща към нас с въпросителна фраза, която сама включва и понятието «въпрос», като че ли да ни въвлече още по-настойчиво в дълбоката тревога на автора.

За появата на това есе има и пряк повод — серия от статии в списание «Просвета», които поставят под съмнение заслугите на революционерите от възрожденската епоха, както и изобщо революционния път за постигане на исторически промени — политически и социални.

Но есето «Историческите корени на нашите демо-

кратически традиции» не е само израз на несъгласие с друго мнение, а има значително по-общ смисъл и насоченост. То е обобщение на историческия опит на нашия народ и същевременно политическа прогноза с дълготрайно покритие.

Вижданията на Хаджийски през 1937 предусещат бъдещето и със своя текст социалният психолог воюва за запазването на демократическите традиции на нашия народ, защото те са ядката на националното самосъхранение. И Марко Семов има пълно право, когато предупреждава: «Иван Хаджийски и Захари Стоянов не са автори, които могат да се четат отгоре-отгоре или между другото» («Душевност и оцеляване». С., 1982, с. 29).

1937 година е плодотворна за Хаджийски. Тя бележи съзряването на замисъла за основното негово произведение. Едно след друго във «Философски преглед» се появяват есетата «Върху бита и психологията на нашето еснафство» и «Из философията на съвременния затвор». Тогава те са изглеждали изолирани хрумвания, породени от определени обстоятелства и впечатления. Съпоставени днес с по-късното му развитие и с обхвата на «Бит и душевност на нашия народ» (включително изчезналия трети том, чието съдържание е известно от писмо на автора до Ефрем Каранфилов), тези текстове подсказват, че у Хаджийски постепенно се формира намерение да обхване целия исторически развой на нравственото съзнание у българина и цял комплекс от съпътствуващи го явления и характеристики.

В есето «Върху бита и психологията на нашето еснафство» се намесва и друг важен за авторското изграждане фактор: личните впечатления, спомените, пряката емоционална ангажираност. Израснал в троянската занаятчийска среда, той усеща дъха на българското еснафство у себе си, а едновременно е дистанциран от него, наблюдава го, иронизира някои негови качества и прояви. В този смисъл текстът от 1937 година е за Хаджийски първо истинско проникване в главната, в собствената тема.

Още през първата година на своето зряло творчество — предишният период е до голяма степен само подготвителен — Хаджийски пробива пътина в проблематика непозната и неподозирана за българската интелигенция. Тъй че неговата оригиналност съвсем не е само в жанровата

и стилистична находка. Своеобразният, нов материал е почерпан от няколко зони на познанието и сам изисква подходяща организация. Дарованието на Хаджийски се проявява едновременно в наблюденията върху незабелязани обекти, в мисленето, в жанра на текстовете му. Затова не могат да се похвалят с успех опитите през последните десетина години да се възроди неговият жанр и да се доразвие неговият подход. Защото творчеството на Хаджийски не е метод. Последователите му се озовават в ролята на подражатели. Хаджийски не е само учен, а и писател.

През следващите няколко години той създава поредица от есета и фрагменти, които разкриват вълненията и мисленето на българската интелигенция в навечерието и през първите години на Втората световна война. Но дори в такъв труден период социологът успява да надмогне временното, колкото и актуално насочени да са неговите творби. През 1938 се появява есето «Оптимистична теория за нашия народ». То продължава полемичните мотиви, подхванати с първата публикация във «Философски преглед». В първия план авторът атакува съвременните му проповедници на авторитаризма, отрицателите на демокрацията. Но същинският живец е социалният оптимизъм. Хаджийски не си затваря очите пред действителните слабости в психологията и в поведението на българското общество, но той ясно сочи корените им в различните класови прослойки и по този начин отхвърля обвиненията и самообвиненията на целия народ.

Това есе показва дълбоката нравствена обвързаност на истинския патриот със съдбата на своя народ. И смелостта му да го види такъв, какъвто е в действителност, без идеализация и умиление. Есето е едновременно безпощадна моралистична критика, програма за нравствено усъвършенствуване и похвално слово за качествата на българина. Друга подобна творба няма в нашата литература. И не случайно «Оптимистична теория» е включена в издадения през 1977 във Варшава в превод на полски сборник с есета на славянски автори от XX век.

В края на същата 1938 се появява фрагментът «Моралната философия на българина от новото време». Очевидно Хаджийски вече е навлязъл в същината на своята тема и това е нещо като конспект за първия том на «Бит и душевност на нашия народ», който ще бъде съз-

даден за около две години. През този период на у
работа върху началната част от своята главна
Хаджийски не печата почти нищо.

Изключение прави публицистичната статия «Б
ското единство». След дълго отсъствие от страниците на
пресата, когато би трябвало да се очаква, че той се е
оттеглил в дълбоките, но тихи води на науката, във все-
кидневника «Заря» на 12 февруари 1939 изненадващо се
появява тази политическа статия, носеща подписа на
нашумелия вече социолог. В напрегнатите месеци, които
предшествуват началото на войната, се обсъждат и съдби-
ните на Балканите — важен фланг на бъдещите бойни
действия и едновременно с това възел от дълголетни про-
тиворечия и съперничества между съседните държави.
Хаджийски не може да мълчи в такъв момент.

Той говори за «балканско съзнание», което трябва да се
изгради, апелира за преодоляване на онзи «свещен его-
изъм», който прави от балканските народи лесна плячка,
и без да споменава аванси на фашистка Германия,
отправя предупреждение, както винаги остроумно и
бляскаво:

«Когато една велика сила предлага услугите си, тя
прави това по същите съображения, по които ние се
грижим за домашните животни.»

Призивът на социалния психолог потъва в гръмогла-
сието от войнствени речи, във вестникарската шумотеви-
ца. Но текстът, забравен в страниците на «Заря», днес
има значение не само като свидетелство за гражданска
доблест или за политическа прозорливост на един мислещ
български интелигент от онова време, а и като акт на
съпротива срещу монопола върху социалните гледища,
върху мненията. Самотната статия на Хаджийски е про-
звучала може би като дилетантска намеса в голямата
политика, но тя крие в себе си зърна от бъдещето. А це-
лият единодушен хор от казионни пригласници тласна
страната към пропаст. Единичното мнение нерядко казва
истината, недостъпна за инерционното мислене.

Хаджийски е между малцината публицисти, които
успяват в онази тежка политическа атмосфера, назована
от Христо Радевски «въздух не достигаше», да намерят
достъп до печата и да кажат в прикрита, но ясна форма
своето мнение.

През 1940 година Хаджийски отпечатва фрагмент от

почти готовия том I на «Бит и душевност на нашия народ»—«Възстановяване душевността на първобитния български човек», — както и две крайно интересни есета: «Психология на военната дисциплина» и «Психология на нашето иманярство». В тях борбата между терминологизъм, стремеж към точност, от една страна, и метафоричен изказ, разказвателност, често придружена от откровено хумористична нагласа, от друга, довежда до изграждането на стилистика, в която равноправно участвуват и логика, и картинност, убеждение и внушение. Изследвачите оценяват високо тези творби: «От позициите на един войнствуващ хуманизъм Хаджийски издава присъда над пошлостта в царската казарма» (Драганов, Минчо. Социалната психология в България. С., 1971, с. 175). Друг критик изтъква, че авторът е успял «да улови най-характерното в милитаризма като психологически механизъм» (Сапарев, Огнян. Смисълът на едно преоткриване. — Септември, 1967, № 6, с. 185).

В края на 1940 името на Хаджийски се появява в списание «Изкуство и критика» под обемиста студия — «Психология на Априлското въстание». Социологът винаги успява да улови невралгичния момент и да въздействува по свой начин върху мисленето и настроенията на своите съвременници. В почти всички предишни свои творби той не пропуска да се позове на Възраждането, да направи съпоставка с българина от онази епоха. Но сега предусеща наближаването на нов период на въоръжена борба и решава, че трябва да посочи примера на героите от Априлското въстание, като същевременно разкрие в съвременен аспект социално психологическите пружини в поведението на масите при подобни кризисни събития. През следващата 1941 той доразвива своите идеи, като написва студията «Априлското въстание и Бенковски». Тези две есета образуват книгата «Психология на Априлското въстание», отпечатана през 1943. За нея собственикът на издателството твърди, че е била «единственото по време на войната марксистко научно издание, разпространено между революционно настроените читатели» (Стоименов, Стоян. Страници из техния живот. С., 1970, с. 150).

През 1941 се появяват и последните публикации на Хаджийски във «Философски преглед» и «Изкуство и критика»: «Интуиция и предчувствия», «Психология на изневярата», «Появата на индивидуализма у нас» (откъс

от подготвяния втори том на «Бит и душевност»). Под тежкия цензурен натиск темите на социолога се отдалечават от запретените политически зони. Но и в тези текстове той успява да прокара своите убеждения, да продължи своята полемика с неприемливи идеи и теории.

При условията на засилена фашизация на страната ни, когато се правят опити да се посегне на народните традиции, да се фалшифицира миналото ни, да се насочи младежта към обучение в разни неподвластни на българското учителство «Дойче шуле» и «Санкта Мария», Хаджийски отново хваща перото на публициста. Войната в Европа е започнала, хитлеристите са във Варшава и в Париж. Тъкмо в този нажежен период социалният психолог се сближава особено тясно с Никола Вапцаров. В редактирания от поета вестник «Литературен критик» на 5 юни 1941, само две седмици преди нахлуването в СССР, се появява статията «Култура, нация и патриотизъм».

Хаджийски изяснява установяването на нашата нация, напомня за усилията на Паисий, Каравелов, Ботев и Левски за събуждане на националното съзнание, за създаване на български училища, напомня за борбите срещу опитите за претопяване на нашия народ през изтеклите векове. Статията завършва с недвусмислен призив:

«Ние ще имаме независима национална държава, независима нация и собствена национална култура не само като ги създадем, но и като ги браним.»

Скоро обстановката в страната рязко се променя и вече не е възможно да се публикува никакво мнение извън официозното. Подписът Хаджийски, както и имената на всички прогресивни автори, изчезва от страниците на вестниците и списанията за дълго.

Две години минават под гнета на безпощадна цензура, която не допуска в печата никакъв проблясък на свободно мислене. Към края на 1943 обстановката започва да се променя заедно с обратния ход на хитлеристката армия. Хаджийски не пропуска първата възможност да каже своята дума. След продължително принудително мълчание най-после във вестник «Дъга» от 27 септември 1943 се появява есе с многозначителен наслов — «Силният и слабият». Тук, обратно на ранните статии, социалната психология е впрегната в служба на журналистическото внушение. След хитроумни, уж неутрално научни, чисто психологически анализи и примери, които обаче водят

все към една насъщна цел — активизиране на народа за борба, — иде финалът, който вдъхва самоувереност, предсказва близки бурни събития:

«Слабият, стъпил леко и предпазливо, с всички резерви на своята изтънко пресмятаща душа, на края на чертата на борбата, бива подет от нея и увлечен, въодушевен, поставен в положение на необходима самоотбрана, накървавен, поел отговорности, с изгорени мостове за отстъпление, често върши чудеса и геройства, които изненадват и самия него.»

Проучил масовата психология през Априлското въстание, той прилага изводите си към настоящето и към близкото бъдеще, което напълно оправдава предсказанието му.

Публикациите на Хаджийски във вестниците «Дъга» и «Заря» от 1943 и началото на 1944 се включват в съпротивата на нашия народ срещу фашизма със своеобразно въздействие. Някои от тях са откъси или чернови към том III на «Бит и душевност на нашия народ», създаван тъкмо в този най-неблагоприятен за творчество период. И с основание след години Ефрем Каранфилов ще назове тази творба «подвиг на българския творчески гений» (Българи. Трета книга. С., 1975, с. 274).

Статиите «Новогодишни мисли за изкуството», «Размишления върху честността», «Закон за приспособяването» още веднъж показват умението на Хаджийски да долови мигновено социалните явления още при появата им, да ги посочи с публицистична острота и по този начин да бъде винаги в дейно социално функциониране, а, от друга страна, в същите текстове е постигнато обобщение с дълготрайност, защото мисленето на автора не остава при мимолетното, а е насочено към характерното в обществените отношения.

Било е съдено последните авторски прояви на Хаджийски да бъдат чисто вестникарски. Само две седмици след победата, на 26 септември 1944, той заминава по своя воля като военен кореспондент към фронтовете на Отечествената война, още неустановени и неочертани. Никой друг писател или журналист не е потеглил натам, освен него и Матвей Вълев. Новите редакции едва се организират, а първите писателски групи ще се отправят към фронта след месеци. Експедитивността и предприемчивостта на 37-годишния доброволец-вестникар се проявяват веднага. Още на 30 септември 1944 в «Работническо

дело» се появява негова кореспонденция — интервю с югославски партизански ръководител, боен другар на Славчо Трънски. В «Народна войска» също са отпечатани негови дописки.

Само няколко дни след изпращането на тези ръкописи Хаджийски пада убит.

Започнал своето творчество като публицист, убеден и активен борец за коренно преобразяване на обществото, той загива като самообрекъл се на дълга журналист и така фигурата му се извисява още повече. В него няма раздвоение, думите и делата са в осъзната и ведра хармония.

Публицистиката на Хаджийски представя личност, сраснала с най-острите проблеми на своето време и със съдбоносни въпроси за бъдещето на българския народ. Решенията, които дава при обстановка сложна, неясна и трудна, поразяват с прозорливост и напомнят още веднъж, че талантът е многостранен, крие широки възможности за социално участие, особено когато е съчетан с характер. През 1940 година професор Михалчев нарече Хаджийски «най-талантлив, да не кажа, единствен досега български социолог». А той оставя своя диря и в историята на българската есеистика и публицистика. И което е по-важно — оставя живи текстове.

1983

СЛОВОТО НА БЕШКОВ

«Човек трябва да има, за да може да дава» — казва Бешков. Ако не беше излязла тази книга, Бешков пак щеше да си бъде това, което е. А сами по себе си мислите, записани в нея, могат да оправдаят съществуването на един творец. Който много има, много може да даде. Но това противопоставяне между художника и майстора на словото дойде неволно, под действието на магията, заключена в думите на Бешков, а всъщност то е неоснователно. Няма друг Бешков в словото. Това е само друго излъчване на голямата личност, на интересния човек.

Силата и значението на тази книга, струва ми се, не е в това, че ни представя Бешков в моменти от неговото всекидневие през очите на неколцина приятели и познати или че ни казва чрез словото повече, показва ни го по-отчетливо, отколкото го виждаме в карикатурите и рисунките. Наистина, полезни са записаните схващания на художника за илюстрацията, изображението на телата и т. н. Но това е информация и тя има по-тясно предназначение. Богатството на тази книга е преди всичко в стила на мисленето, в което се отразяват разбиранията на Бешков за жизнено поведение.

Словото на Бешков, записано от неговата или от чужда ръка, ни напомня отново за безкрайните дълбочини на мисълта, за постоянните големи тревоги на създаващата личност. Понятието «диалектика» като че ли придоби един школски, твърде лесен за възприемане смисъл и мнозина си въобразиха, че щом споменават думата, мислят наистина диалектически. А това не става, изглежда, само с четене на учебници. Мисълта на Бешков не знае точните пътища на философската школовка, тя има природната усложненост, подвижност и широта, тя познава мъдростта на живота и не познава ограниченията. Съществуването на художника е непрестанна борба с тленността, стремеж към нравственост, към мярка. Своеобразната диалектика

на неговата мисъл е най-често плод на това постоянно домогване до съвършенство на мярката. При рисунките му този стремеж се проявява в композицията, а в словото — като разпъване между двете остриета на всяка истина, като търсене на многобройните координати на тази истина. Съзнанието за тяхното съществуване не оставя неговия дух на спокойствие.

У Бешков няма склонност към систематично мислене, към големи и общовалидни обобщения, към изграждане на теория. Но всеки миг той е готов да освободи вихрите на своето въображение, на богатата асоциативност, за да стигне до някакво откритие. И той не иска повече от това — да получи една върховна мярка за този миг, само за момента. Речта му изобилствува с афоризми, целият неин поток се движи с парадокси, с неочаквани контрасти. Така Бешков често изрича изключителни обобщения, характеристики, които избликват като че ли между другото, без усилие и без подготовка на съзнанието. Всъщност големите открития на духа се утаяват в мисълта дълго време, те не се раждат в мига. В една своя статия Томас Ман пише: «а фрази, подобни на тези, не могат да бъдат импровизация; страстта ги ражда и формира в самотата, докато ленивата, безразлична посредственост спокойно спи; страстта не познава покой, тя ги шлифова и им придава този блясък, острота и достойнство, пред които насилието, макар и за миг, не може да не сведе поглед».

Целият живот на Бешков преминава под сянката на смъртта. Той инстинктивно я усеща около себе си, този безплътен призрак го безпокои, тревожи го. Творецът се стреми да го победи с мисълта си, да го преодолее. Защото художникът иска да бъде жизнен, води голяма борба — с хитлеризма, с насилието, с тъмните инстинкти на Бай Ганьо у българина. И една приятна, друга борба — с линиите, формите, обемите. От своите открития за живота, които изрича или рядко записва, Бешков не изгради теория и не се стреми към това. Той изгради една личност и подари дните ѝ на България. На тази личност той позволява да бъде и отчаяна, и жестока, и припряна в словото си, защото там се изгражда. В карикатурите и рисунките това ѝ бе забранено. Големият хуманист винаги влагаше нещо добро и опрощаващо в движението на ръката над белия лист. И ако в стимулите на това опрощаване и нежност се намесва някакво чувство за религиозност,

то в художествените резултати реализмът на Бешков не страда. Всъщност дори в най-тъжните думи на Бешков за живота и смъртта, там, където той говори, че тя е страшна, защото е ненужна, дори и там прозрението на неговия ум стига до оптимизма и хуманистичното разрешение на ужасния за всекиго въпрос: «Да се родиш е жестоко, а да умреш, това е благодарно дело — отстъпваш своето място на тия, дето идат подир теб.» Животът, свободата, истината — това не са философски категории. За него те имат съвсем реален, струва ми се, почти веществен смисъл, който винаги се докосва до творчеството. Той казва: «Свобода има само в изкуството, а в живота — само ограничения.» На друго място отбелязва: «Това общуване със смъртта дава отражение и в живота — то ражда у хората подчинението.» Артистичната личност търси стабилност за своето жизнено поведение и за него всички пътища водят към изкуството — там намира той и свободата, и освобождението от това досадно усещане за смъртта.

Тя е един от големите врагове на Бешков. Към нея той изпитва ненавист. Защото не може да я преодолее. С карикатурата си той се издига над монарха, над узурпатора, над насилието и човешкото престъпление, той дарява всекиму по нещо хубаво и добро от себе си и тъй ги подчинява. Смъртта остава по-силна, защото иска всичко. Но той не изпуска случай да се уверява, че човекът има власт над нея с мисълта си. В бележките за своя приятел, писателя Константин Петканов, той има сили да изрече пред безжизненото тяло «Коста оживя». При един от честите случаи, когато говори за българина, Бешков раздразнено сочи — «Ние имаме този лош навик да превръщаме всяка кауза в стремеж към смърт: «Братя, да умрем, другари, да умрем!», а това е схващане за смъртта като някакъв всеобщ еквивалент. «Аз пък исках българите да живеят и затова рисувах» — добавя той. Бешков има право да каже това. Малцина са познавачите на нашия български характер и той безспорно е един от тях. Не са много и тези, които са искали и са имали какво да дадат на България, и той е един от тях.

Цялата сложна личност на Бешков е подчинена на стремежа за осъществяване в изкуството — «рисувайте, рисувайте, докато се превърнете в рисунка. . .». Но и в този порив няма егоизъм, той е неотделим от постоянната мисъл за целите на това изкуство, за родината, за живота.

В тази книга, която положително не е пълно и точно представяне на Бешков (във всеки случай инициативата на съставителите и на издателството ни предлага българска книга, каквато не излиза всяка година, и ще бъде редно да я видим по-пълна и в приличен тираж)[1], най-много са бележките и записите на размисли за отношенията между действителността и изкуството, за съвременните проблеми, атмосферата на живот и творчество. Очевидно това са въпроси, които най-често са занимавали художника.

Като говори за живота, той не си позволява никакви заблуди и утешения, въпреки всякакви обстоятелства. В тежката атмосфера на 1953 г., когато негови колеги рисуваха огромни платна по зададена тема, той пише в дневника си: «Да, ние сме отделни като камъните, безответни от тях и като тях тежко и дълбоко обидени.» По-късно говори в едно интервю: «Мнителността трябва да отпадне от всички страни и среди и да се стигне до доверието. Мнителността е киселина, която разяжда всичко. . . Без това (свобода на мисленето — б. м.) може да има някакъв живот, но изкуство — не.»

Бешков е безкомпромисен, прям и рязък с всичко, дори и със себе си, със своите схващания. Не става дума за самоиронията или за шегите, които непрестанно изсипва на главата си. В разговори за пътищата на изкуството той няколко пъти се спира на Дон Кихот и Санчо, на Бай Ганьо и винаги прибавя нещо ново за тези свои любими обекти на наблюдение и разбиране на човешката природа. Те му хармонират. Но той се връща също няколко пъти към творчеството на Пикасо. За него това е художник, който е извън законите на изкуството. Един път той го вини за достигане на крайна абстракция, после отбелязва, че има особен дар да прояви по най-непосредствен начин свободата си, нарича го гений. На друго място говори, че той прави каквото си иска, той няма морал, той е само интелект, а това води до авантюризъм, до разврат на мисълта. И отведнъж асоциациите на художника тръгват в друга посока, започват да дирят доводи против себе си, против собствените си схващания, най-страшното — против собственото си творчество! Това обикновените смъртни

[1] Изданието от 1965 г. е отпечатано в 3500 ека. В разширен и променен вид книгата претърпя нови издания в 1973 и 1981.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

не могат да си позволят. Само големият дух може да изравни себе си с това, което остава назад, и да изрече тези думи: «Ами ако този разврат роди нещо като «Танцьорките» на Дега? Ами ако вече се е родило и ние не знаем? Слушай, аз не мисля, че Пикасо е в тази линия, в която са абстракционистите. Той е нещо друго. Той е извън нас, но той е извън тях. Той е начало.»

Не случайно се спирам на тези привидни противоречия у Бешков. Когато в началото споменах за неговото мислене, аз имах предвид тези важни за нас качества, които показват, че дълбокият ум може да не се съобразява с диалектиката на живота, не се бои от изводите и страшните мисли, до които стига, а смело следва логиката на нещата, търси скритите и дори емоционално неприемливи посоки на мисълта. Голямата личност, която има постоянна грижа за своето осъществяване в името на нещо повече от себе си, носи винаги зърното на откритието и изключителния хуманизъм. Бешков е от тези щастливци, които природата е надарила със сили да изричат тези мисли не само в художествени изображения, лица и фигури, но и в словото.

1966

ПРАЗНИЦИ НА ДУХА

(Константин Константинов)

«Път през годините» беше житейската равносметка на Константин Константинов, а до голяма степен и на цялото негово поколение, на един кръг от интелектуалци, които имаха свой път в изкуството и оставиха у нас традиция на преклонение пред духовните ценности. Тясната близост между тези хора, оставили очарованието на своите личности в още ненаписаната история на българската интелигенция, ги прави близки по интелектуална чистота, макар да са съвсем различни като художници. Никой от тях не остави мемоари: Дебелянов загина млад на фронта, Подвързачов почина рано преди мемоарната възраст, Георги Райчев и Лилиев било от скромност, било по други причини също не написаха спомени. Константин Константинов остана последен жив представител на това аристократично поколение творци, които посветиха на изкуството всичко, като се отказаха от обикновените радости на живота, а към неговата материалистична страна се отнасяха с пълно пренебрежение, стигащо до отврата.

Последната книга на Константинов «Празници» (1969) синтезира усилията на писателя в есеистиката. Малките творби, събрани в нея, нямат богатата информативност на мемоарите, нито обхватността на изисканите му разкази, но тук са съчетани най-добрите качества на неговата проза. Чудесните късове в «Празници», посветени на българската природа или на срещите с паметници на изкуството, с изключителни представители на творческия дух, са невъзможни без дълга мисловна подготовка и самоотречение, без дълголетно общуване с прекрасното, докато усетът за него се сраснe органично със сетигата.

Тази тънка книжка предлага на читателя неподозирани наслади. Тя го изправя занемял пред прелестите на Рила и Пирин, пред праха на руините в Гърция, където играят ветровете на историята, пред грандиозната катедрала в Шартр. И навсякъде Константинов гледа и вижда не за

да описва, а за да опита с преживяването да се приближи до същността и величието на природните и човешките създания.

Срещите с Еренбург, Иво Андрич, с дома на Толстой и гроба на Ахматова показват еволюцията в стила на автора, но същевременно те са плод на натрупаната огромна осведоменост за изкуството и за живота. Когато знаеш много и съзираш безброй скрити подробности в явленията, тогава да умееш да бъдеш пестелив и сдържан — това е признак на мъдростта. Когато владееш законите на художественото слово, познаваш чудесно принципите на композицията, да си позволиш небрежното съчетание на фрагментите без видима връзка между тях — това е майсторство, освобождение от робството на каноните и от литературната суета.

Книгите, които е издал Константин Константинов, образуват дълъг списък. Между разказите и пътеписите малката книжка «Празници» заема особено място. Тя извлича от всички тях един екстракт на духовност, за да можем да погледнем на изкуството и живота с по-разбиращи очи. Предишните книги на писателя, дори и «Път през годините», очертават неговия развой на творец. «Празници» го показва най-добре като личност.

1969

РАВНОСМЕТКА НА ЕДИН ЖИВОТ

(Тодор Боров)

Дълголетието е една равносметка. Съществуваш заедно със създадените от тебе неща — добри и лоши. Можеш да преценяваш последиците от делата си, заблудите си. Ако можеш да преценяваш. Тодор Боров е между тези избраници на съдбата, дарени с години и с ум, който вижда.

През 1920 година учениците и почитателите на Иван Д. Шишманов приготвят сборник в чест на големия учен. Със спомени и статии участвуват видни писатели и професори — Вазов, Кирил Христов, Михаил Арнаудов, Стилиян Чилингиров, М. Г. Попруженко, Стефан Младенов и др. На 19-годишния студент Тодор Цв. Тодоров, вече проявил качества, възлагат да състави библиографски преглед за книжовните трудове на юбиляря. Редакторите на сборника сметнали, че някак си не приляга фамилията му да стои наред с имената на останалите участници — първенци на българската литература и наука, и отпечатват материала на студента без подпис, а в бележка под линия му изказват благодарност. Анонимният дебют като че ли дава отпечатък върху последвалата литературна съдба на младия Тодор Тодоров. Неизменно тя се свързва с библиографията и в продължение на шест десетилетия преминава без авторска настойчивост. Но не и без следа.

Още студент, той става близък участник в литературния лист «Развигор» и в този редакционен купел получава от ръката на професор Балабанов и Елин Пелин своето кръщение, превръщайки се в Т. Боров. Може да звучи като парадокс, но чак сега, навършвайки осмо десетилетие, този автор прави истинския си дебют в литературата. Той се реши най-сетне да събере и издаде част от своите студии, статии и есета, писани на младини и в зрелост, пръснати в различни периодични издания или оставени в ръкопис. Не че той не е издавал книги. Отпечатал е «Книги, библиотеки, библиография» (1941), «Пътят към книгите» (1942), през 1973 излезе «Живот с книги» и бе

посрещната с голям интерес. Но както личи от заглавията, това са трудове, насочени предимно към библиографията и библиотечното дело. Освен тях е издал и редица брошури.

Новата творба — «Книга и литература» (1981), — която излезе по повод годишнината на Тодор Боров, отведнъж категорично напомни за широтата на неговите познания и за истинския влог на нейния автор в духовния живот на нашата страна. В нея се съчетават културология, литература, история. Споени с критически и публицистичен нерв, те отразяват постоянната ангажираност на една личност със съдбата на родната култура. В отзив от 1929 г. той споменава за «приемствената връзка», сочи я като необходимост. През 1957 г. настоява отново: «. . . да се приобщи българинът към своята история». Този откъслечен, но неслучаен пример подсказва колко трайни са принципите, върху които се облягат неговото мислене и дейността му.

Томът, с който 80-годишният автор се представи, е белязан със значителност. Тя иде от няколко източника: интереси в различни области, синтезиран, на места афористичен изказ. Но над всичко — Боров предлага на своя читател изчерпателни и автентични данни, наблюдения, преценки не за второстепенни или случайни, а за основополагащи явления, проблеми, личности.

Той разглежда с компетентност речника на Найден Геров, при това не от рецензентски подтик при появата му, а след десетилетия (1923), за да го включи в кръвообращението на българската култура. Извлича от дневника на Иречек нишки за смисъла на българската история (1930). Заема се с пръв критичен опит за био-библиографски преглед върху извори за Димитър Благоев (1956). Спира се на делото и фигурите на Ботев, Вазов, Шишманов, Никола Михов, Елин Пелин, Александър Балабанов, Смирненски, Борис Ангелушев, Тодор Владигеров — все личности, които са положили някакво начало в своята област.

Очерците за основаването на Българския библиографски институт (1970) и за енциклопедия «България» (1979) също засягат крупни явления от съществуването на родната култура. Особено внушително е представена одисеята около построяването на Народната библиотека (1976). Като пръв неин директор след Девети септември,

върху плещите на Тодор Боров ляга непосилна задача — да осъществи при следвоенните условия възстановяването и доизграждането на националния книжовен храм, сринат от бомби. И не само това — да набави хилядите изгорели, похабени или разпилени томове. Иска се възрожденска енергия и непреклонна настойчивост, за да се извърши това в ония години, когато строителните материали бяха нужни като хляба, за да се заличат разрушенията в столицата. Сега сградата на библиотеката краси София и само малцина знаят, че един човек е вградил почти десетилетие от живота си в нейните основи.

Подробният разказ за това трудно дело би заприличал на инвентарен опис, ако не бе пронизан от самоиронична дистанция на автора. А така потокът на изложението увлича с живост, водейки ни из кабинетите на тогавашни министри и администратори. Не само тук, но и навсякъде в книгата личи вкус към езика, към някои думи и изрази, прогонвани с високомерие от стерилни стилисти. Боров никак не се свени да посяга към разговорни частици, народни обрати или към новоизковани слова. По страниците на книгата ще срещнете думи като «хич», «хал», «дип», «ищах», «закриватели», «празнувачи», «изнасят на мегдан», «зер», «дянат», «коджа», «ачик», «додявах», «будала», «занесен», «сдушихме се» и много други думи и изрази със специфичен стилистичен товар. Така речта му става доверително ирониична, самородна, активна.

В хода на изложението авторът умело вмята практически препоръки, предлага насоки и идеи — какво още да се изследва, как да се подходи към някоя бегло засегната тема, кои книги трябва да се издадат и преиздадат, къде има залеж за научни издирвания и т. н. През 1930 г. например той сочи имената на писатели, които българската публика не е чувала почти, а трябва да познава творбите им: Томас Ман, Джойс, Кафка. Не може да му се отрече прозорливост. Дори в напълно небиблиографски статии Боров винаги предлага изобилни съпоставки, насочва читателя си към интересни източници, при това не по педантски начин, а неусетно и увлекателно, като в дружеска беседа.

От включените в «Книга и литература» статии, както и от занимливите бележки в края, може да се получи представа за разнообразната дейност на автора в продължение на десетилетия.

Увлечен да съзижда реални общественополезни дела, този човек не е проявил инициатива за налагане на своето име в литературата или според сегашния критически жаргон — за изява. И може би това е най-обаятелната черта на неговата фигура. Чувал съм го да казва: — Погледни колко умни книги са написани, какво ли мога да прибавя аз към тях! Винаги съм предпочитал дачета. Надникни във «Was bleibt» от Едуард Енгел или да речем в спомените на Карл Цукмайер «Als wär's ein Stück von mir».

На младини той се втурва в журналистическа и обществено-политическа дейност. Освен редактирането на «Развигор» (1922 — 1924), той поема уреждането на сп. «Пролом», участвува в подготвянето на «Бюлетин на Общия помощен комитет за пострадалите през септемврийските събития» (9 февр. 1924), става отговорен редактор на списанието на прогресивните български студенти в Берлин «Нарстуд» (1925 — 1926), заради което след завръщането си в България през 1927 г. е арестуван и интерниран в Лом за повече от година.

Пристигнал в София през 1929 г., той веднага започва сътрудничество във вестниците «РЛФ», «Фронт на трудово-борческите писатели», «Мир», «Литературен глас», «ЛИК», «Кормило», «Дъга» и др., свободен от каквато и да е сектантска предубеденост към подбора на трибуните, щом редакторите проявяват толерантност към неговите идеи.

Връх в дейността му от този период е създаването на сп. «Българска книга» (1930), едно ненадминато в областта си издание, редактирано с вещина, оформяно с вкус, посрещнато възторжено у нас и в чужбина. От 1935 г. Тодор Боров поема сп. «Подслон», привлича към него сътрудници като Елин Пелин, Симеон Радев, Христо Радевски, Сирак Скитник и др. и превръща органа на строителната кооперация в културно издание. През тези години, а и после той пише това, което му изглежда съществено, и после го забравя, оставя го зад себе си. Няма грижа да издаде многобройните си критически и публицистични статии, нито да търси писателско признание. А тези негови творби имат своето въздействие и днес, защото са белязани от проницателност.

Получил солидна подготовка при специализацията си в Германия, през 30-те години Тодор Боров се

залавя с организаторска дейност. Превръща библиотеката на Българската земеделска банка, където е назначен, в първокласно уредено учреждение, годно за образец. Успява да преодолее инертността и апатията на тогавашното общество към културни начинания и основава Българския библиографски институт (1941 — 1964). Поемайки традициите на своите предшественици Александър Теодоров-Балан, Йордан Иванов, д-р Никола Михов, той издига българската библиография като научна дисциплина, постига включването ѝ в университетската програма.

Едва ли читателят обръща внимание на редакторското име, потулено на гърба на титула или на последната страница, когато поема в ръцете си том от съчиненията на любим писател или пък тежката подвързия на някой справочник. А благодарение на самоотвержения издирвачески труд на Тодор Боров (с помощта на Тома Измирлиев) се появяват за първи път произведенията на Смирненски (3 тома, 1931 — 1932), в голямата си част пръснати дотогава из страниците на безброй списания и вестници. През 1938 г. подготвя заедно със своя приятел Елин Пелин неговите съчинения в 5 тома. След това редактира съчиненията на Ботев (1948), на Александър Балабанов, другия негов настойник и приятел (т. I, 1973, т. II, 1979) и др.

По инициатива на Тодор Боров и под негово ръководство се осъществяват няколко издания с изключително значение: «Български периодичен печат 1844 — 1944», анотиран библиографски указател (3 тома, 1962 — 1969), репертоар на българската книга 1878 — 1944, започнат в Българския библиографски институт и завършен от Народната библиотека. Тези две издания са истински паметници на българската книжнина. Сборникът «Мъдростта на вековете» (1970), многократно преиздаван, е истински наръчник за хора с различни професии и интереси. И той е съставен под ръководството на Тодор Боров.

А наред с всичките тези ценни вложения в родната култура, като професор в Университета той е събудил любов към книгата и към науката у поколения студенти, привлечени в неговата аудитория от обаянието му на сказчик-сладкодумец.

Колкото и да се изброява, трудно може да се постигне истинското измерение на толкова разностранна личност, а още по-малко — да се внуши нейното излъчване в об-

ществената или в приятелска среда. При своята дан в българската култура, Тодор Боров има и голям дълг: той трябва да представи в мемоарен разказ фигурите на свои интересни съвременници, атмосферата на културните кръгове и средища през 20-те, 30-те години и покъсно. Публикуваните фрагменти за Бешков, Александър Балабанов, Христо Ясенов, Тодор Владигеров, за построяването на Народната библиотека и др. подсказват колко много има той да каже и как внушително и увлекателно може да го направи. Това ще бъде венец и рамка на неговото голямо дело в българската култура, в която той присъствува с непохабен дух и оптимистична енергия.

1981

СПОМЕНИ И ПРЕЦЕНКИ

(Христо Радевски)

Да се заемеш с писане на спомени за колеги-писатели — за това се иска самоотречение, съзнание за отговорността пред бъдещето. На мемоаристите понякога подхвърлят, че търсели средство за самоизтъкване. Според мен, напротив — трябва да преодолееш егоистичната в основата си амбиция за изява, нагонът на всеки автор да измисля, «да сътворява», и да се задоволиш с действителен образ, при това на «конкурент». Твоята роля да бъде подобна на реставраторската — да запазиш за поколенията чуждото име, не своето. Писането на спомени, особено за лица, е проява на характер и на чувство за дълг към своя народ. Изправяш се пред рискове — несполучливо пресъздаване на някой добре познат за съвременниците си профил, увлечение от симпатия или от ненавист, пропуск на съществени факти поради недостатъчна информираност или слаба памет и др. Дългогодишният дипломат, автор на два тома «Спомени на съветския посланик», Иван Майски се опитва да определи: «Мемоарите са капризен запис на паметта за хора и събития от миналото, запис пъстър и откъслечен, субективен и многостранен» (том 1, 1965, с. 8).

Мемоарите на политиците понякога имат по-друга цел и затова не бих търсил в тях непременно патриотични подбуди. Записките, в които някоя овластена личност проследява политическата история, успоредно със своята обществена дейност, триумфите, компромисите и комбинациите в своята кариера, припомня позициите си в международни преговори или оценките си за събития, забулени в тайнственост, поведението си при резки политически преходи в страната или в колониите ѝ (преврати, смазване на протест, политически съдебни процеси и др.) много често изпълват с подозрителност. Не толкова към тълкуванията на фактите, които са проверими или към непроверимите доказателства, колкото към стимулите за написването на книгата. След залеза на политическата

звезда може би идват мигове, когато психиката търси начини да се разтовари от поетите исторически отговорности. Когато притежава власт, политикът действува по интерес — личен, групов, класов, — а когато вече нищо не може да промени, на старини, у него се пробужда страх. Не е трудно да се посочат прототиповете, които вдъхновяват за подобни мисли. Молтке е откровен в препоръката си: «Истината, но не цялата истина. . .» Интересни за българския читател биха били обясненията на Бисмарк около съставянето на Берлинския договор от 1878 г. или опитите на Поанкаре след време да разсее обвиненията към него като виновник за Първата световна война, както и мемоарите на други държавници — Уинстън Чърчил, Конрад Аденауер, ръководители на големи държави при различни политически завои и напрежения в Европа и света. Има един поразителен пример от недалечната българска история. Попадна ми в книга факсимиле от писмо на все още известния професор Александър Цанков, назован след 1923 г. «кръволока Цанков». Няколко години преди своята смърт, вече изгнаник, избягал от мъстта за делата си, той се кълне, че няма никаква вина за жертвите при събитията през 1923 — 1925 г. Четири десетилетия след престъплението кръвта силно го пари. И той усеща нужда да лъже пред историята.

А най-хитрите политически въжеиграчи не записват ни ред дори в дълбока старост — не се оплитат в противоречия. Най-тежко затъналите — също. Не са ми известни записки на диктатор — от древността до нашия XX век. Не оставиха никакви мемоари не само спешно побягналият от света Хитлер, но и доживелите «спокойни старини» Сталин, Франко, Салазар, Мао Цзе Дун, Чан Кай Ши.

За литературните грешници има едно особено плашило — библиографията. Тя е по-страшна и от изобличителна статия, и от памфлет, защото е безстрастна и педантична. Пред съда на собствените си заглавия, коментирани прилежно и незаличимо от библиографията и напомняни от мемоаристите, писателят понякога изпада в ролята на обезверен, пропаднал политик.

Наводнението от мемоарни книги откъм средата на 60-те години изглежда застрашително. Но дори публиката да се пресити в даден момент, тяхната поява е признак на засилване на чувството за дълг пред потомците у мнозина писатели, културни дейци, революционери и др. През

1884 г. Захари Стоянов призовава: «Каква драгоценност, какъв богат материал и за историци, и за поети, драматурзи и повествуватели щеше да се открие, ако нашите стари обществени деятели Славейков, Михайловски, Кръстевич, Чомаков, дядо Богоров, Геров, А. Екзарх, Данов, Груев и др. биха описали просто кръга на своята деятелност било по черковния въпрос, било по възраждането на книжнината ни и училищното ни дело. Какво богатство! Не говоря за покойните ни вече хора: Раковски, Макариополски, Княжески, Каравелов и др. Заедно с техните кости е погребана историята на българския народ за няколко години!» (Предговор към «Записки по българските въстания».) Колцина от подканените са чули този навременен призив? Не един от тях е бил зает тогава с боричкания около властта или пък е бил потънал в трудове, за които и науката, и читателите мъчно си спомнят.

Става традиция периодически да се вайкаме за загубените, пропаднали в небитието свидетелства, документи, архиви. Учудваща е липсата на вкус към мемоари и документалистика у мнозина български критици и писатели в миналото, а дори и днес. Грижите на държавата сега са големи, но усилията на учрежденията не могат да заменят активността на писателя. Нашата интелигенция, отзивчива в обществените борби, в това отношение не проявява достатъчно отговорност пред бъдещето, като че ли не осъзнава в пълнота призванието си — не само дейност в настоящия момент, но и търпеливо поддържане на историческата памет у нацията.

Последното десетилетие промени до известна степен това състояние на нещата, благодарение на усилията на голяма част от партийните дейци да предадат на поколенията спомена за борбите срещу фашизма от 1923 г. насам. Между многобройните книги със спомени се открояват трите тома на Цола Драгойчева «Повеля на дълга» (1974), «Щурмът» (1975) и «Победата» (1980).

Мемоарите, посветени на литературния живот, бяха твърде оскъдни у нас. Да не говорим за тази тяхна разновидност, която има задача да представи обща картина, да разкрие кипежа и борбите на школи или на отделни литературни кръгове, групи. Дори книгите, които са образувани от очерци, са малко. Единственото поколение, на което са посветени повече спомени, е Дебеляновото.

Заслуга за това имат неколцина автори — Людмил Стоянов, Владимир Русалиев, Тихомир Геров, Мария Дебелянова, Георги Константинов с различни публикации и особено с книгите «Едно необикновено приятелство» (1966) и «Николай Лилиев всред своите приятели» (1971). От всичко написано за кръга около Подвързачов—Дебелянов се отделя изключителната творба на Константин Константинов «Път през годините» (1959, 1962), най-значителният принос на писателя в нашата литература. Трябва да е наистина много млада новата българска култура, щом се броят на пръсти подобни книги в нея.

Може би сравнително по-богата е мемоарната литература за Яворов. Дори за него обаче трудно може да се получи плътна представа, защото темата на хилядите страници, пръснати из печата, в разни сборници или книги, е все една и съща — трагедията му, отношенията му с Минка Тодорова и главно с Лора. «Романът на Яворов» (1959) от Михаил Кремен, макар да е в същата линия, дава представа за отрязък от литературния живот през първото десетилетие на века. Но цялостни книги като «Път през годините» за тази епоха няма. Кирил Христов остави своя дневник «Време и съвременници», той е действително богат извор, но повече за психоанализа на самия записвач, отколкото с данни за времето. При това от томовете на дневника са отпечатани само фрагменти в най-новото издание на съчиненията на Кирил Христов. У него има живо чувство за историчност, но то е съпроводено с пристъпи на злост и завист към събратята по перо. Присъщата на жанра субективност получава по такъв начин крайна деформация.

Нашата мемоаристика, засягаща литературното минало, се създаде едва ли не през 60-те години на XX век. Излязоха няколко дузини книги, изградени от частични впечатления, от мемоарни скици за отделни писатели или дори от второстепенни, незначителни случки из живота на артистичния свят. Интересни и в различна степен полезни спомени публикуваха Петър Нейков, Стилиян Чилингиров, Александър Божинов, Малчо Николов, Симеон Радев Стефан Попвасилев, Иван Мешеков, Димитър Добрев, Богомил Райнов, Владимир Полянов и др. Иван Пауновски издаде странната книга «И пак да си спомниш» (1967), която е нещо като спомени от настоящото в съчетание с критически анализи, които имат публицистична, пряко

актуална задача, но все пак си остават и историческо свидетелство.

Мнозина писатели се отнасят с недоверие към мемоарите, към възможностите на този жанр. Може би това е, освен другото, и липса на философско примирение пред биологическия закон, пред неизбежността на смъртта. Ние не искаме никога да повярваме, че този закон се отнася и до нас. Но у някои липсва и нещо друго, по-важно: съзнание за безсмъртието чрез битието на нацията. Нашата демократична интелигенция, преживяла няколко пъти сътресения и кризи — още от 1903 г. след погрома на Илинденското въстание и на надеждите, свързани с него, след това повтарящи се с неизменна периодичност всяко десетилетие, не можеше лесно да се освободи от своя индивидуализъм, нерядко стигащ до егоизъм. А да седнеш да пишеш спомени — това до известна степен значи да забравиш себе си и да мислиш за другите, да се усещаш социално същество, органично споен с народа си. Има и случаи, когато под маската на мемоари някои литератори си съчиняват политическа биография, която да подпомага кариерата им. Към тази не нова мемоарна разновидност на фантастиката ми се струва принадлежат редица книги.

В представите на голяма част от българските писатели творческото осъществяване се свързва с написването на повече романи или стихове, а амбицията им не прехвърля критичната точка на земното битие. Те жадуват да берат сами плодовете на постигнатото. Забравя се, че в някои отношения мемоарната литература дава също големи възможности за осъществяване и сумиране на житейския опит и на натрупана мъдрост, защото представлява самооценка на интелигенцията и показва съзнание за колективното начало във всяко творчество.

Мемоарите не са само извор на факти за литературния историк. Те са и поглед към света на трайното — на миналото, — фиксиран и носещ богатството и ограничеността на личността, отразяващ нейната критична способност. Защото спомените са една форма на критична преценка. За потомците такива текстове са интересни и с първото, и с второто. Именно тук се крие вероятно една от причините за «нехайството» на някои суетници — те не искат да се видят в такова достоверно огледало несъвършенствата на характера им, на духа им, на изминатия им житейски път. И затова истински героизъм проявяват ония летопис-

ци, които посягат към хартията не толкова за да се самоизразят и осъществят, колкото да запечатат в паметта на народа някое събитие или някой образ. Така се раждат книги като «Житие и страдание грешнаго Софрония», «Записки по българските въстания» и немного още от този род, ако не от този мащаб.

Липсата на отговорност пред идващите поколения е показател за незрелостта на една интелигенция и на един народ. С немногобройни изключения, нашата интелигенция бе именно такава. Пенчо Славейков, Иван Шишманов, Любомир Милетич, Боян Пенев, марксистите Димитър Благоев, Иван Хаджийски и др. разбираха това и му се противопоставяха, всеки при условията на своето време и по свой начин.

Погледнете назад. Няма почти никакви спомени, които да представят що-годе цялостно духовния живот в кръга «Мисъл». Съществуват само отделни фрагменти, свързани с определени събития. Един от последните живи свидетели за дейността в този интелектуален кръг — Владимир Василев — си отиде, без да си даде труд да напише спомени, освен няколко страници за Яворов. Той нямаше вкус към подобно занимание и през целия си дълъг живот не отдели време, за да остави документ за преживяното от него — за контактите му с духовни първенци на нашия народ. Причината може би е и в характера на Владимир Василев — прекалено зает със себе си, обърнат навътре. Но това също насочва към типични за интелигенцията от определена формация черти.

Ето и Михаил Арнаудов, свидетел на развитието на българската култура през ново време, доживял до патриаршеската възраст на 99-те години, със запазени умствени сили, виждаше своята задача само в осъществяване на научните си планове и нямаше усещането, че пред него стои още едно задължение — да систематизира богатата си документация и дневника си, запазените писма, архивни материали и като осветли всичко това и го съчетае с личните си наблюдения, проверени от дълголетието, да направи неоценим принос в литературата и в науката, като даде преценки за големи личности в нашия културен живот през последните седем десетилетия. Вероятно би се получила книга от няколко тома и не по-малко ценна от неговите изследвания. Представете

си, ако бихме имали възможност да прочетем също и спомени от Дора Габе, Людмил Стоянов, Тодор Боров, Тодор Павлов, Ана Каменова, Атанас Далчев, Петър Динеков, Орлин Василев, Фани Попова-Мутафова, Радой Ралин, Валери Петров и др. Какво богатство би било това. Някои от тях често са се озовавали в центъра на борби, стълкновения, свидетели са на преображения на хора и на отношения, самите са интересни личности с богат и сложен път в живота и в изкуството. Съвременникът би могъл да открие в спомените им не само изненадващи страни от познати образи на писатели, но и неизвестни, почти забравени лица, да навлиза в търсенията на литературни кръгове или компании, всяка със своя духовна проблематика.

През 1970, когато този текст се появи в списание, Людмил Стоянов, Тодор Павлов, Атанас Далчев, Орлин Василев, Фани Попова-Мутафова бяха още живи. Сега подканата към тях звучи тъжно и безсмислено. Но междувременно се появиха «Книга за Дора Габе» (1974) от Иван Сарандев, «Среща с миналото» (1977) от Георги Цанев.

Няма мемоарна възраст. Книги като «Пътуване в делника» (1945) от Богомил Райнов, «Как търсих бъдещето си» (1970) от Камен Калчев, «Объркани записки» (1971) от Ивайло Петров и др. доказват това убедително.

Българските буржоазни политици в миналото си отиваха, без да оставят разяснения за важни събития от историята ни. Тяхното поведение е обяснимо. В много случаи те имаха интерес не да се напомня, а да бъдат забравени определени обстоятелства от дейността на партията им. Голяма част от тези държавници влагаха всички свои усилия за израстване в кариерата, за лично преуспяване. Макар в предизборните си речи да говореха само за интересите на населението, за благоденствието на народа като първа своя грижа, за него и за бъдещето те не мислеха. Пък и когато седнат да пишат мемоари, политиците и дипломатите вършат това по-скоро за да прикрият фактите, отколкото за да ги правят обществено достояние. Защото политиката е задължена да се ползува от похвати, от които историята често пъти се срамува.

Очевидно за хората от тази категория мемоарите не могат да бъдат привлекателно занимание, макар че биха

им позволили да обяснят някои събития и с това донякъде да се оправдаят пред потомците. Но как да се примирим и как да си обясним това, че не оставиха спомени такива литературни фигури като д-р Кръстев, Александър Балабанов (като се изключат записките за младостта му в книгата «И аз на тоя свят»), Чудомир, Бакалов, Страшимиров, Елин Пелин, Николай Райнов, Лилиев, Иван Радославов, Ран Босилек, Димитър Талев, Фурнаджиев, Светослав Минков и мнозина още.

Мемоарният жанр завладява все по-широк терен в световната литература, макар интерес към него да не е липсвал никога. Най-популярен писател във Франция през последните месеци на 1970 г. според листата на бестселърите бе генерал Де Гол, който започва обнародването на нова серия от своите мемоари.

Случва се една постъпка рязко да промени представите ни за някой човек, без сам той да подозира това. Всяка нова книга изправя своя автор пред подобен риск. Наистина, книгите си имат своя съдба, но с появата си на бял свят те често пъти придобиват власт върху съдбата на създателя си. Родена от неговото и от общото човешко познание за битието в миналото, понякога книгата влияе върху бъдещето на писателя.

Под името на Христо Радевски се нареждат десетки заглавия. Мисля, че след книгата му «Към партията» (1932), изградила самочувствието и вкоренила осанката на поета в българската действителност за близо четири десетилетия, появата на «Живи като живите» (том I, 1970) изненада не само читателите, критиците, но и своя автор. Развитието на поета, самопознанието на поетическата личност внезапно намира израз не в стихове, а в текст от документалистиката. Мисля, че това не е нито парадоксално, нито изключително събитие. Изискванията на друг жанр, на друг род литература изобщо, раздвижват спящи сили, неизползувани впечатления, хрумвания, наблюдения — всякакви суровини за литературата, оставали преди това встрани от обсега на творческото съсредоточаване. И още нещо — разновидностите на документалистиката в определени периоди от развитието на културата предлагат повече възможности за непосредствено обхващане на житейския

опит, отколкото «високите», «художествените» жанрове. Между другото, това е вероятно един от признаците за близка промяна в естетическия вкус на обществото, за обръщане на критериите, на понятието за литература и за художественост.

В развитието на Радевски «Живи като живите» може би не е нещо много повече от неговата силна книга «Въздух не достигаше» (1945). Не бих искал непременно да раздувам качествата на нова книга за сметка на предишните, както често се случва. Изненадващото при тази книга обаче не може да не се види и трябва да се изтъкне. Първо, тя показва нов образ на познат вече писател. Образ неподозиран за мнозина, защото дълго време не се е проявявал в произведения, а чертите му са се оформяли неусетно, без да се отразяват отчетливо в публикуваните стихове. Оценките и мислите за някои наши класици, изказани при различни случаи, като например докладът за Пенчо Славейков, подсказваха повече за преображението на Радевски. Преображение като резултат на психическо и духовно обогатяване на личността, а не като пригаждане към конюнктурни удобства. Второ, «Живи като живите» изненадва с богатствата, скрити в паметта на поета, който дълго време не намираше за нужно да ги използува. Тази творба придобива и друга стойност. Тя предлага сполучливи характеристики на видни фигури, оставили следа в историята на родната култура и на обществения живот. Нарисуваните от Радевски мемоарни портрети на Полянов, Бакалов, Жендов, Вапцаров, Светослав Минков и др. прибавят нови и често пъти изненадващи белези към оформените в съзнанието на поколенията техни образи или пък опровергават — кога частично, кога изцяло — сътворени митове.

Статиите в книгата «Слово за поетите» (1970) са в резонанс със спомените от «Живи като живите». Стремежът на Радевски е да намери съвременно тълкуване на класическото наследство, да открие нишките, които свързват днешния човек с вълненията на духовните първенци от миналото и в много случаи — да поправи стари или по-нови погрешни оценки. Като четеш тези книги, имаш чувството, че техният автор ги е писал, подтикван от чувството за дълг и за справедливост, а съвсем не от желание за литературна изява. След някол-

ко години на сравнително по-рядко участие в културния живот писателят се появява изненадващо променен.

Периодите на голяма писателска продуктивност не винаги са отражение на най-интензивно духовно разгръщане. Не бих казал, че сега поетът е настигнат от мъдростта на годините, на възрастта и че усеща умора от живота. Напротив, авторът на «Слово за поетите» и «Живи като живите» е млад, пълен с енергия и оптимизъм. Никъде по техните страници не долових следа от униние. Без да загуби нещо от познатите вече черти на своята твърда идейна позиция, Радевски се показва обогатен — струва ми се — колкото от събитията и преживяванията, които не липсваха в този период от живота му, толкова и от вътрешно търсене, от преценяване на изминатия път, от самоанализ. Може би неделикатно е да си задавам въпроса — дали извънредното интелектуално и психическо напрежение, дали стимулираният от разни фактори душевен процес на активизиране на отношенията със света са насочили поета към мемоарния жанр, или обратно — заниманията със спомените, изравянето на скрити впечатления от миналото, спящи под кората на всекидневните вълнения, са довели до ново разгръщане на личността. Творческата дейност на Радевски за известно време се прехвърли в документалистиката. Заел се с такава задача, поетът проявява високо съзнание за своята отговорност. През 1972 бе отпечатана втората книга от «Живи като живите» — мемоарни очерци за писатели, художници, актьори. В послесловна бележка авторът споделя своето разбиране за смисъла на този род книги:

«И понеже се увлякох, реших да разправя и за ония културни дейци — главно писатели, — които не бяха комунисти, но бяха прогресивни и интересни хора и от които имам трайни впечатления. Мнозина биха казали за тях нещо по-важно и по-интересно от това, което аз казвам. Но има неща, които никой друг освен даден човек — в случая аз — не може да каже. Защото са ставали на четири очи и пред други хора не са повтарян и. И това разширява гражданския и творчески облик на покойните. И допълва картината на обществената атмосфера на времето, за което се говори.

Това е смисълът на личните спомени. Разбира се, когато са истински, а не измислени» (с. 194).

Не толкова художествена внушителност, не усърдно издирвани подробности. Истината — това е според Радевски повелята пред мемоариста.

Чувството за дълг, което е било двигател или поне катализатор на творческия процес при създаването на «Живи като живите», има един определен нюанс. За разлика от някои наши интелектуалци в миналото, пък и в настоящето Радевски се усеща здраво свързан с бъдещето на своя народ и не е безразличен към натрупванията в резервоара от самопознание на този народ. Писателят, изживял период на сектантска младост, на догматични ограничения в години на зрелост, сега трезво преценява и времето, и колегите си, и себе си. В това е особената цена на «Живи като живите».

«Слово за поетите» разкрива естетическите и обществените позиции на Радевски, като същевременно повдига и други въпроси — за оценката на някои имена от литературното наследство, за възприемането на отделни произведения, за особености в мисленето и в поведението на съвременния интелектуалец и др. Стойността на тази книга, както и на «Живи като живите» се определя от мястото им в творчеството на писателя, но и в динамиката на идейния живот през 70-те години на XX век.

«Живи като живите» е между най-добрите мемоарни книги, появили се през последните години. Без да бъде откритие като постройка и стил, тя е нова дума като оценка на духовните търсения и борбите на цяло поколение. Радевски се доближава до типологичната характеристика на една част от българската интелигенция в последното десетилетие преди Втората световна война. Авторът натрупва обилен материал за социално-психологическо обобщение и наблюденията му са особено ценни, защото проследяват развитието на някои от героите при променените обществени условия след 1944 г. Радевски има голямата заслуга, че се стреми да разкрие и запази за бъдещето чертите на интелигентите комунисти от 20-те и 30-те години, възпитани в строги принципи, в последователност и идейна непоколебимост, със силна политизация на мисленето, с пълна отдаденост на обществения дълг, стигаща до себеотрицание в прекия смисъл на думата. Той разказва за хора, които пренебрегват всичко лично и по този начин се превръщат в личности.

Самият Радевски е един от ярките представители на тази партийна фаланга. Той остава непоклатим в своите принципи, неразколебан във вярата си в силите на комунистическата партия и в нейното призвание, незасегнат от властния магнит на материалното, нито от тайните нашепвания на компромиса. Поетът остава докрай рицар на идеята си. Последните години показаха, че принципността може да съжителствува с еволюцията, дори с противоречивостта на схващанията.

«Живи като живите» и «Слово за поетите» са едновременно продължение на поетичното творчество на Радевски и коментар към него. Те са характеристика на изминалото време, на хората, каквито са били тогава — живи или мъртви днес — и затова до голяма степен текстът носи отпечатък на дистанциране от увлеченията на онази епоха. Същевременно не може да не се види, че цялото творчество на поета и публициста — като се почне от края на 20-те години, от «Наковалня» и «РЛФ», та до наши дни — е подчинено на неговата представа за дълг, за служба на класата. Той винаги се е чувствувал войник на комунистическата партия. В своето стихотворение, което й посвети в годините на младостта си, той се поставяше между хилядите безименни нейни редници, намираше щастие и единствено призвание в нейната борба. Епохата след победата постави други, по-усложнени задачи дори от чисто психологическо гледище. Създадоха се по-многостранни и нюансирани отношения между хората. Исторически погледнато — без сантименталност, — борбата е свързана със самоограничение, а то не познава много разцветки. Мирният живот, освободен от изключителност, е същевременно по-пъстър, по-разнообразен, с повече възможности за избор на поведение, макар и той също да носи своите ограничения. Безименният редник, обобщен герой на цяла категория лица, се изправи тогава пред тази неочаквана сложност.

Радевски не се задоволява да съобщи факти. Той прави съпоставки, дава ни възможност да проследим развитието на определен тип човешко поведение при рязко променени обстоятелства. Защото някои от неговите герои са формирани през 20-те и 30-те години, но живеят, проявяват се, страдат и през 50-те години. Между тях е и самият разказвач. Зад сдържаните редове може да се долови ненакърнимото чувство за достойн-

ство на художника и комуниста у Жендов. Но то не е изолирано, чисто индивидуално качество, а по-скоро общ признак, характеризира част от това поколение интелигенти-комунисти. Скромността, стигаща до свенливост, прави тези хора непригодни за време, което иска по-голяма пробивна сила, повече самоувереност и показ на самочувствие. Допирът до отделни макар детайли от житейския опит на едно поколение помага да проникнем в загадките на голямата променливост, широта, сложност на човешкия дух, погълнат от отговорността на велика борба, помага да видим житейския триумф на тези хора, превърнал се твърде скоро в бреме. Защото животът не търпи дълги празници. За всичко това допринася и дискретното присъствие на авторската личност с една усмивка, която най-често има оттенък на самоирония.

Най-зрелите редове в спомените на поета са възникнали от чувството за присъствие в днешния свят, за отговорност, за някаква вина. Тази дума крие многозначност. Нямам предвид тук нейния смисъл на виновност, осъдителност на постъпките, а по-скоро усещането за органична връзка с всичко, което е извършено, докато си живял, с неща, в които може да не си имал дори никакво пряко участие. Става дума за това мъчително щастие — да се усещаш син на своята епоха — с подемите, паденията, с кървавите й ужаси, на които би могъл да бъдеш и жертва, но си останал само съвременник. Става дума за това бавно, но постоянно наслоение на чувство за безпричинна вина, отличаващо истинския гражданин на своята страна от безличния консуматор или от суетния позьор, който се идентифицира с постиженията на родината, а всичко погрешно и укоримо прехвърля за нечия чужда сметка.

Някъде в тази нравствено-психическа сфера може би трябва да се търсят и причините за критическата активност на Радевски през десетилетието след 1960 г. (А и мемоаристиката често е своеобразна форма на критика.) Възпитанието в дух на отговорност пред народа и пред бъдещето задължава сега писателя, кръвно свързан с делото на комунистическата партия, да се включи в общия процес за преоценка на културното наследство от миналото, да се противопостави на ограниченото възприемане на големи творци, на късогледото отрицателство, на

чиновническото плахо премълчаване на сложни и противоречиви творчески фигури. След 40-годишно забвение той възвърна на читателите поета и сатирика Димитър Подвързачов с том избрани негови произведения, към които написа предговор. Грешките, допуснати в миналото, той приема като лични грешки. Чувството за дълг го заставя сега да не преповтаря стари впечатления от произведенията на някой класик, а да даде съвременна характеристика за него, да ликвидира окончателно почвата за заблуди и да отстрани всяка следа от лекомислени отрицания. Така се проявява единението със своята организация — да поемеш сам своите увлечения и срама от неверните стъпки, щом си ги извършил някога, а не да се стараеш да ги деперсонифицираш, като ги стовариш върху гърба на партията си.

За да пишеш поезия, трябва да се вълнуваш, да преживяваш случки, мисли, съдби. За да пишеш критика, трябва да бъдеш личност. Това влияе не само на писателите, но и на публиката. Тя не вярва на оценките, ако зад тях не усеща авторитет и трайна позиция. Радевски притежава още едно качество, задължително за критика, за ценителя — осведоменост. Той познава добре развитието на българската литература, становищата на големите критици, достиженията на историците. Още от 30-те години следи съветската култура, а също и хода на световната прогресивна литература. Той е от писателите, които се стремят да имат постоянна информация и широк кръгозор.

Съпоставката между «Слово за поетите» и първата книга на «Живи като живите» показва, че авторът разделя критичното си отношение към културното наследство от своите привързаности, човешки страсти, близост, обич. Нагърбил се с отговорната роля на съдник, той не може да пренебрегне значителните дарования на автори, които нямат нищо общо със социалистическото движение, дори са го иронизирали. Той пише с уважение и признание статии за Стоян Михайловски и Димитър Подвързачов, без да се прави, че не знае за някои реакционни страни от техните убеждения. За Подвързачов той пише ясно и недвусмислено: «Не обичаше комунистите и социализма — боеше се от тях. Не за собствената си кожа. Боеше се за България, чието щастие горещо желаеше, но не го виждаше чрез комунистите и социализма» (с. 76). За същия

този свой политически противник Радевски пише по-нататък в статията, че басните му «представляват блестящ калейдоскоп на политическия и културен живот на официална България от онова време», нарича го «изключителен майстор на стиха», способен «да включи в тоя стих обикновената разговорна реч» (с. 82).

Премине ли в зоната на спомените, Радевски си позволява субективни предпочитания. Ще ми се възрази — човек може да пише спомени само за хора, с които е общувал, а статиите се изграждат от съвсем друг материал. Не съвсем далечни примери показаха, че писателите могат да сътворяват (в прекия смисъл на думата) спомени и за лица, с които не са имали никаква близост, го не е там работата. За своя автор книгата «Живи като живите» очевидно не е само мемсари. Тя е осъзнаване, оценка и дори преодоляване на едно минало. В тази творба не се срещат никъде сантиментални нотки, които често са спътници на мемоарите. Причината е не само в характера на автора. Документалистиката е не само памет, тя е концепция за миналото с оглед настоящето и бъдещето. Именно затова Радевски включва в отделните томове на «Живи като живите» познайници от различни категории. В първия том са представени само дейци от кръга на комунистическата интелигенция. Това е неговият свят. Разбира се, Радевски е общувал с многина — писатели, художници, артисти, книгоиздатели и др. Той може би е прекарвал с тях дълги часове, но едва ли е имал този интимен досег, както със своите съидейници. Усещал се е професионално, делово, колегиално свързан, а не цялостно обвързан — идейно и нравствено. Този първи том от спомените е за него, изглежда, освен всичко друго и възстановяване на една епоха от живота — собствения и на партията. Вторият том представя познайници, «прогресивни и интересни хора».

В образите, създадени от Радевски, се преплитат признаците на няколко категории от социалната типология. У някои герои белезите на артистичната личност и на политическия функционер са в съперничество, у други те са разграничени и имат ясно изразен облик. Но тъкмо преплитането на традиционните качества и постъпки на интелектуалеца с проявите на общественика и борека, струва ми се, категорично изразява типа, формиран от времето, за което разказва авторът.

Не мисля, че термините герой и образ прилягат на документалистиката само условно. Мемоаристът също гради образи като всеки друг писател, но неговият стремеж е не да се отдалечи, а максимално да се приближи до прототипа си. Документалистиката и белетристиката се разграничават рязко при средните или посредствените творби, където няма релефни образи. Лошият роман няма никаква стойност. Най-скучно, фактологически или дори наивно написаните спомени имат някакво значение, защото те са свидетелство.

Намеренията на Радевски очевидно са били да постави себе си извън разказа, да въвежда лика си само при крайна необходимост. Но за читателя и малкото загатнати черти са достатъчни, за да си изгради образ, който се крие зад своята скромност, забелязана още от Бакалов. Може би това твърдение ще се стори неточно за мнозина, които носят в себе си само представата за Радевски като администратор — строг, взискателен, настойчив, не без самочувствие. Нека се надяваме, че времето вече е дало достатъчно възможности да се направи трезва преценка за тази негова дейност. Не бива да се забравя многократно проявяваната от него като председател на писателския съюз търпимост към критиката — и на уреждане постоянно творчески обсъждания, годишни събрания и прегледи на издателската продукция, достъпни дори за студенти, и върху страниците на вестник «Литературен фронт». Но не това е сега предмет на разглеждане.

Понякога текстът на романите, повестите, разказите, стиховете разкрива само малка част от обществената или личната драма на човека. А мнозина писатели са интересни със самоизграждането си, останало извън обхвата на творчеството им. Всъщност самоизграждането също е елемент от осъществяването в изкуството, но то остава скрито от очите на публиката. Трябва да разполагаш с допълнителни данни, да се вглеждаш в незначителни детайли на произведенията, да се ровиш в биографични подробности, в странични свидетелства, за да си изградиш образа на личността, потулила своята оригиналност. Силата на документалните и на биографичните произведения се крие може би в това възстановяване на правата — неосъщественият докрай в произведенията си писател заема своето място в изкуството чрез своята личност. Радевски участвува в тази благородна реставраторска работа, като

подхваща темата за душевната драма на неколцина автори с характерен профил. Заедно с това имаме възможност да се доберем до загатвания за неговата собствена драма.

Можеш да приемаш или да отхвърляш творбите на Радевски, да одобряваш или да укоряваш негови постъпки, но сериозната му и строга осанка, стилната му фигура те заставят да запазиш почтителност. По своята формация поколението, към което принадлежи Радевски и на което той до голяма степен даде облик, носи белези от годините на подем и вяра, а също и на ограниченост, на прекален рационализъм. Не само интересно, но и точно Тончо Жечев разкри някои страни от явлението «30-те години» в своята статия за Радевски, написана повече с психологически и културно-исторически, отколкото с критически подход, и по този начин успешно навлизаща в съществени и незабелязани ферменти от онова време. В тази статия критикът спомена за «драмата на вярващите» («Критически погледи», 1971, с. 155). Очерците в първата книга на «Живи като живите» превеждат тази драма на езика на реалността, на преживяното от пролетарските писатели, художници, композитори: Полянов, Бакалов, Димитър Найденов, Жендов, Кюлявков, Ангелушев, Вапцаров, Светослав Минков, Гео Милев, Порфирий Велков, Крум Велков, Кърпачев, Светослав Обретенов.

Спомените на Радевски предлагат многобройни примери, за да се види, че поставена от историята при трудни обстоятелства, творческата личност запазва стабилност само при наличие на характер. Авторът на «Слово за поетите» и на «Живи като живите» подбира и изобразява силни, твърди характери, всеки със свои установени черти. Без да ще, той е оставил отпечатък и от своя нрав. За разлика от някои мемоаристи, поетът не се опитва да преиначава отделни неудобни за него факти, да прескача обяснения или моменти, където той самият има непривлекателна роля, изпада в комично положение. Той не се срамува от познанства в миналото — далечно или поблизко, — които биха изглеждали за читателя компрометиращи. У Радевски има остро чувство за стойността на поведението във всеки миг. За него публикацията на дадена творба е освен всичко друго и документ за гражданска доблест. За да разберем доколко силно е у него

това схващане, трябва да си припомним послеписа към третия том от неговите «Избрани произведения» (1957). В него той подчертава: «Смятам за неморално, когато се издават стари, писани при други условия и с други възгледи произведения, да се поправят така, като че авторът и тогава е имал сегашните си възгледи. Тоест да се фалшифицира творческата биография.»

Характерът на мемоариста и критика се е проявил най-силно според мен във волята да преодолее сантименталната връзка с миналото, със своята младост, с най-скъпи увлечения и по този начин да стигне до критичен поглед към идейния свят на «Наковалня», «РЛФ» навремето преди и след войната, като едновременно руши илюзорните представи за някои дейци от онова време, дистанцира се от него значително повече, отколкото някои съвременни изследвачи с ограничен кръгозор и заедно с това се стреми да създаде единство, връзка, да възстанови пръснатите зърна на времето. Ведно с това Радевски е твърд, внимателен, бих казал — дипломатичен, умерен в отношението си към всички свои герои без разлика. Неговата рязкост на оценки и изказ в статиите е смекчена значително в мемоарите, без да се посегне на яснотата и увереността. У него няма колебания, уговорки, догадки.

Радевски не се спира върху отделен факт, за да разкрие неговата многозначност, да разгледа връзките му с плетеницата от събития, които формират духа на времето. Авторът на «Живи като живите» не обича да се занимава с детайлите, да ги осветлява така богато, че да създаде илюзия за житейска пълнота, да се приближи до белетристичния маниер на изграждане. Достатъчно е да се сравнят очерците за Полянов и за Светослав Минков на Борис Делчев с тези на Радевски, за да се разбере за какво става дума. В своите спомени «Познавах тези хора» (том I — 1968, том 2 — 1975) Борис Делчев прибягва към повествователна композиция и се обляга на критическия си опит. Той гради портрети, които разкриват епохата на писателя, неговия характер, неговото дело и въздействието му върху определена читателска аудитория през годините на творческа активност, надниква в пожълтели страници на стари периодични издания. Понякога един факт, дори само косвено свързан с мемоарния герой, е достатъчен, за да се извлече от него определено настроение и да се създаде атмосфера на достоверност.

Радевски не постъпва така. Той разказва пестеливо, дори скъпернически и се ограничава само в рамките на своите лични впечатления, срещи, разговори. Той не се стреми към образа на своя герой, какъвто е бил, с цялата му многостранност и пълнота, а само към фиксиране на своите спомени за него. Понякога мемоаристът със замах нахвърля свое заключение или характеристика, без да ги е подготвил «художествено», без да изрежда предпоставки и да изброява доказателства. Това е специфично качество на тези спомени, без да бъде техен недостатък. В статиите от книгата «Слово за поетите» откриваме същия похват. В рамките на друга жанрова организация той отведнъж придобива различни функции и макар да е рискован, дава тласък за верига от асоциации у читателя.

Въвеждането на термина «мемоарен герой» може би трябва все пак да се защити. Като заместител на теоретичната разработка, ще прибягна към съпоставка между три спомена за Жендов — в книгите на Радевски, на Стоян Стоименов «Страници из техния живот» (1970) и на Георги Караславов «Близки и познати» (2 изд., 1971). Стоян Стоименов е имал сравнително често срещи с Жендов от 1932 г. насам, Но двамата комунисти са поддържали предимно делови контакт и това се е отразило върху обема от впечатления у мемоариста. Стоименов добросъвестно изброява с какво е сътрудничил Жендов на партийното издателство «Нов свят», напомня за съвестната работа на художника, за изключителното му трудолюбие. Краткият спомен завършва с лаконични данни за тежкото настроение на Жендов, когато започват «безпринципни разправии». Стоименов не създава образ и не си поставя изобщо такава задача. Той съобщава данни за някой бъдещ биограф. Подходът на Караславов към образа на неговия другар е типичен за писателското отношение към спомените. Той никак не се помирява с фактите и впечатленията, които му предлагат те. Мемоарната документалност и нейните гаранции — «това съм го видял и чул самият аз» — не му изглеждат задължителни. Той се стреми да изгради биографичен очерк, като включва в него не само своите срещи и разговори, но и странични впечатления, данни получени от трети лица, изобщо ползува всеки факт, който би допринесъл за обогатяването на образа и за приближаването му към представата на писателя за неговия познайник. Този маниер увеличава

възможностите за неточности и субективни заключения, но и за разширяване на разказа, в който мемоарният елемент вече става само една от съставките, а не единствена суровина. В своята работа Караславов е по-близък до похватите на изследването, макар да придава на текста си външните белези на мемоаристика. Ето например той съобщава такъв факт: Жендов е изработвал стотици фалшиви лични карти за нелегалните. Мемоаристът е узнал това чак след Девети септември, не е бил свидетел, очевидец. Но дали трябваше да пропусне тази важна подробност и да не я съобщи? Тя разкрива художника вече от друга страна, говори за човешките му качества, като го свързва с представите ни за революционера с рисковете на всекидневието му, независимо от достойнствата на Жендов като художник. В края на очерка, след дълга публицистична част, която не толкова предава лични впечатления, колкото иска да обясни трагичната съдба на Жендов, иде изненадващ финал, в който личи ръката на опитен белетрист. С уверен рисунък е дадена едрата фигура на мъж, приседнал до пирамидката над гроба на покойния приятел с кутийка боя в ръка — Борис Ангелушев.

Радевски не прибягва към белетристични средства, за да постигне образа на Жендов. В очерка от «Живи като живите» преобладава чисто мемоарното начало, съпроводено от силно изразен изповеден тон. Цялата история на запознанството, на съвместната дейност на поета и на художника в различни партийни издания до войната, на приятелството им, на съжителството им е предадена спокойно, с равен тон. От време на време разказът се прекъсва от мигновени характеристики като напр. «въпреки цялата си артистичност, духовно той беше устроен философски». Но при уравновесено-спокойната интонация ми се струва, че авторът се е задъхвал, защото се е приближавал до тежкия момент, когато е трябвало да напише: «Уви, случи се така, че дори некролог не можах да му съчиня. И никой не му съчини. Стояхме внушителна група негови близки приятели, другари и почитатели пред зиналия му гроб и пред успокоеното му тяло. Стояхме като вцепенени. Сякаш чакахме нещо, защото усещахме, че така не може. По едно време излезе напред върху прясната пръст един младеж и каза нещо подобно: «Не е ли срамота, че за такъв човек няма кой дума да каже?

А тука стоят неговите приятели. . .» А ние — неговите приятели — стояхме гузно и мълчахме. . .» (с. 108). Тези редове не са ни белетристика, ни спомен. Те са изповед за сторен грях. След като не е спестил своята вина пред очите на читателя, Радевски вече има право да зададе на следващата страница един въпрос, който би трябвало да засегне преките виновници за гибелта на Жендов, ако словото изобщо има сила да засяга такъв вид представители на човешкия род: «И може ли това следсмъртно признание да изличи макар отчасти чудовищната несправедливост, извършена прижѝве към художника?» (с. 109). Но преди да стигне до тези мисли, авторът се е постарал да покаже чрез своите лични възпоменания какъв е бил този човек, да възстанови не само събития, факти, но и изказвания на Жендов и по такъв начин да ни приближи до мащаба на неговата фигура, да напомни за човешката и обществената вина на всички, които докараха Жендов до гроба на 52-годишна възраст, а след това великодушно го реабилитираха и се заловиха да поучават, укоряват и задушават други творци.

През тежките години на фашизма, когато сам участвува в борбата на комунистическата партия, Жендов не губи представа за многоизмерността на живота, за неговата сложност и в един разговор споделя: «Да, ние от всичко революция искаме да правим. Но животът е по-широк от нашето понятие за неговото развитие» (с. 102).

В спомените за своите съвременници Радевски умее да види точно качествата на личността, да я отдалечи от шаблонните определения. Той не зографисва икони, а си позволява да бъде ироничен, дори злъчен, щом има основание за това. Образът на Жендов е изпълнен в гама на затаена скръб и безсилна обич.

Кой от тези три образа на Жендов — при Стоян Стоименов, при Караславов или при Радевски — е по-близък до прототипа? Не това е същественото. Трите автори не си противоречат, не дават различни оценки. Всеки от тях ни показва различен, свой Жендов. И с това прибавя нещо към представите на читателя за героя и за мемоариста. Стойността на спомените зависи не само от богатствата на паметта, но до известна степен и от тяхната емоционална гама. Защото този жанр има толкова разновидности, колкото и животът. Мемоарите могат да бъдат само документална справка, могат да бъдат и близки

до изкуството, и публицистика. Това не се решава от фактическия материал, а от личността на споменописеца.

Понякога мемоарите могат да запълнят празнини в литературното развитие. Това, което би било смешно да се изживява със закъснение от лириката, би могло да бъде обхванато и включено в идейния свят на една култура чрез усилията на този вид документалистика.

Съпоставката между трите мемоарни книги може да продължи на базата на други образи — Полянов, Бакалов, Димитър Найденов. Едва ли ще може да се прибави нещо ново към характеристиката на трите подхода за пресъздаването на спомена. Но още по-ярко ще изпъкне усилието на Радевски да спази принципа си — само личното впечатление, само факти, за чиято истинност гарантира. А от друга страна — стремежът да организира тези факти тъй, че те да не наподобяват повествование, белетризация, а да внушават чрез безкомпромисни анализи и оценки желание за скъсване с това минало, което е спирачка за настоящето, и преклонение пред личностите, които принадлежат на бъдещето. В това се проявява неговата остра публицистичност и недвусмислена критична преценка.

За българската култура 60-те години бяха време на равносметки. Този порив обхвана и бивши революционери, които започнаха да се взират с повече разбиране в своята дейност, и писатели, и политици. Книгите на Радевски «Живи като живите» не са единично или случайно явление, а звено от невъзвратим обществен процес, който за дълго ще бъде подхранван от размисъл над изминали събития. Спрях се на тази творба, защото тя съчетава в себе си едновременно спомените и на партийния функционер, и на писателя, при това записани не от несръчна ръка, а от обиграно перо на дългогодишен публицист, който има усет за акцентите, за доминантата в културния климат.

Със своя изповеден устрем «Живи като живите» напомнят за една знаменита творба от същия период в съветската литература. Сходните обстоятелства за културен живот у нас и в другите социалистически страни породиха близки търсения и насоки. Едно от най-представителните явления от началото на 60-те години в литературата на СССР бе серията «Хора—години—живот» от Иля Еренбург. Появата на всеки откъс от тази книга в списание «Новый мир» предизвикваше небивал интерес,

граничещ със сензацията. Трите тома на това нашумяло мемоарно произведение излязоха в Москва и сравнително скоро след това бяха преведени на български (т. 1 — 1966, т. 2 — 1967, т. 3 — 1968).

Появата на първия том у нас съвпадна с превеждането на «Хроника на моя живот» от Игор Стравински, чието име дотогава бе почти непознато за българската концертна публика. Съвпадението бе привидно формално — спомените на композитора са издадени за пръв път през 1935 г. на френски в Париж. Но тяхното публикуване в родината на Стравински през 1966 г. в София означаваше не просто закъсняло запознанство с биографията на един знаменит музикант, а частица от цялостното преобръщане на представите за изкуство, на отношението към големи творци, само допреди няколко години заклеймявани с какви не епитети, продиктувани от невежество или предумишлена враждебност към културата и изкуството.

Мемоарите на Еренбург и на Стравински, двама големи творци, родени от руската земя, говорят много на съвременника. Казват, че стойността на такива книги е преди всичко в богатството от автентични данни за велики техни съратници, колеги, съперници, в богатството от големи имена, пръснати из страниците. Струва ми се, че е достатъчна и срещата само с едно име, когато то е Стравински. Но тези две книги предлагат несравнимо по-щедра възможност от общуване с вълненията на автора. Иля Еренбург разказва в първия том от «Хора—години—живот» за Брюсов, Балмонт, Модилияни, Диего Ривера, Алексей Толстой, Жан Ришар Блок, Фернан Леже, Пикасо, Пол Елюар, Марина Цветаева, Маяковски, Пастернак, Майерхолд, Есенин и за колцина още големи или по-малки имена в историята на изкуството. Във втория том, който представя Берлин през 1921 г., се споменават или изобразяват подробно Николай Мински (популярен и в България по-рано поет-символист, чиято творба бе използувал Кирил Христов, та Яворов го упреква, че съчинението му не е никакво «Стълпотворение», ами е едно «Грехотворение»), Юлиан Тувим, Андрей Бели, Алексей Ремизов, Роман Якобсон, Витезслав Незвал, Исак Бабел, българо-френският художник Паскин, Ернст Толер, Андре Малро, Илф и Петров, Андре Жид, Хемингуей, Майерхолд, Антонио Мачадо, Фьодор Разколников (през последните месеци от живота му, след като напуска своя пост на пълномощен

министър в София и емигрира, за да се спаси от грозящата го като всички стари болшевики участ), Алберт Марке, Анна Ахматова. Томът завършва с впечатленията на Еренбург от немското навлизане в Париж през юни 1940 г. и с първите минути на фашисткото нахлуване в СССР през юни 1941 г., когато «радио Москва предаваше весели, безгрижни песни, които най-малко отговаряха на настроението на хората. Не бяха приготвили нито речи, нито статии, свиреха песни. . .» (с. 526).

Третият том разказва за годините на Втората световна война, по чиито фронтове Еренбург се застоява дълго като военен кореспондент. Между напрегнатите и тежки събития се мярка и някое ярко име на интересен човек: Александра Колонтай, Юрий Тинянов, който умира в края на 1943 г., политици като Антони Идън и др. Еренбург споделя и впечатление от обществената атмосфера в България през 1945 г., споменава фамилиите на писатели и политици, с които се е срещал: Васил Коларов, който го посетил в Москва, Димо Казасов, Людмил Стоянов, когото познава от Парижкия конгрес в 1935 г., Илия Бешков, Елин Пелин, Багряна. Особена симпатия проявява към Константин Константинов, тогава председател на писателския съюз: «Въпреки своя пост, той говореше с мен откровено, страхуваше се от опростяването, от нивелировката в изкуството» (с. 227). Опасения основателни, но безсилни да променят общата заблуда. Константинов скоро схваща това и като човек с достойнство и отговорност пред изкуството, си подава оставката.

Втората половина на тома навлиза в следвоенния период, изпълнен с трудности и трагедии. Не стигат опустошенията от хитлеристката войска, милионите жертви на фашистите, когато започва нова вълна от култовски произвол. Еренбург разказва как «след един доклад на А. А. Жданов Анна Ахматова и Зошченко били изключени от Съюза на писателите (с. 244). А и до днес, 1978 г., една от най-многолюдните софийски улици носи името на този администратор в изкуството, който при това едва ли е стъпвал някога върху паважа ѝ.

Публицистичното умение на автора се проявява между другото и в лекотата, с която той преминава от тягостно настроение в бодра шеговитост. Сцените и лицата се редуват в пъстрина, която малко замайва. За миг нитопащията превключва от сърдечна доверителност на раз-

говор с приятели от артистичния кръг в хладна въздържаност на беседа с дипломати от Запада. Не е трудно да се забележи, че Еренбург е приет като свой в толкова различни среди, компании, слоеве, народности. Той е гъвкав, съобразителен, направо — конформист, според модния напоследък термин. Ако би трябвало да посоча една основна черта в неговото житейско поведение, тя ще бъде — невъзразител. Към Еренбург са отправяни много упреци от различни хора. Изминалите години показват, че неговото творчество — стиховете и романите му — не може да се нареди между най-високите постижения на съветската литература. За жалост той проявява своето съобразяване с политическите поветрия на момента не само в поведението си, но и в литературата си. Но след прочита на трите тома «Хора—години—живот» се изпречва още един въпрос — възможно ли би било за човек с по-малка гъвкавост да се сближи, да другарува, да споделя и да изслушва събеседници от толкова различни категории, мащаби и с толкова разнообразни убеждения за изкуството и за политиката? Недостатъкът в случая се превръща в изключително качество на мемоариста. Само в последната половина на третия том той разказва за свои срещи и разговори със знаменития архитект Льо Корбюзие, Джон Стайнбек, Луи Арагон, описва как е позирал на Анри Матис, след това се прехвърля в Чехословакия, за да скицира образа на писателя и общественика Владимир Клементис, осъден през 1949 г. по лъжливо обвинение за шпионаж и екзекутиран, отново се връща в Москва, за да разпръщи, докъдето счита за уместно, драмата на Александър Фадеев, пише за Карло Леви, писател, художник, сенатор в Италия и автор на интересната книга «Христос се спря в Еболи», за Алберто Моравия, Фредерик Жолио-Кюри, Артур Лунквист, Жан Пол Сартр, Пабло Неруда, Назъм Хикмет, Пол Елюар, за големия дипломат Максим Литвинов, няколко пъти изтиган и преследван от Сталин, за да завърши тома и цялата си мемоарна поредица със смъртта на самия Сталин в 1953 г. Еренбург добре знае, че читателят ще има да си задава много въпроси, подбудени от неговото повествование — от внимателно измерени бегли споменавания, от недомлъвки, от напомняния и съпоставки. Времето, обществениият климат на 60-те години в СССР, а и у нас, и в редица други европейски страни не допускаше пренебрегване на

парещите тайни и проблеми от близкото минало. И авторът на «Хора — години — живот» се стараеда бъде ако не в талвега на това течение, поне да не допусне да заседне на пясък. Той предпазливо гмята предположение: «Сега, когато знаем едно-друго, ми се струва, че Сталин е умеел да замаскира много неща» (с. 331). Малко по-нататък поясняга: «Според мълвата, за произвола бяха виновни изпълнителите, а Сталин уж го спираше.»

Лишеният от логика подбор на жертвите, една от загадките на култа към личността и неговите «принципи», също вълнува Еренбург: «Защо Сталин не посегна на Пастернак, който се държеше независимо, а унищожи Колцов, който добросъвестно изпълняваше всичко възложено му? Защо погуби Н. И. Вавилов, а пощади П. Л. Капица? Защо, след като уби почти всички помощници на Литвинов, не разстреля опърничавия Максим Максимович? За мене всичко това остава загадка. А и самият Литвинов очакваше друга развръзка. От 1937 г. до момента на своята последна болест слагаше на нощната си масичка револвер — ако позвънят през нощта, няма да чака онова, което ще последва. . .» (с. 475).

Една мемоарна книга наистина крие богатства в разказа за срещи с велики умове и таланти, в умението да се възпроизведе атмосферата на времето, да се направи точна характеристика на човек или събитие, понякога само с един жест или детайл. Но колко по-богата е книгата със спомени, когато тя предлага нещо повече от факти, дори майсторски подредени факти или живо изобразени хора, когато авторът съумее да ни внуши респект към движението на живота, да извади пред очите ни такива постъпки или мисли на личност от миналото, които имат своето продължение или подобие днес, а вероятно ще имат и утре, и когато без свян ни говори за своите заблуди, за заблудите на своето време, за да покаже безсмислието на суетата, инерцията на увлеченията и как тя се отразява върху възприемането на истината за важното в човешкото съществуване.

Без релефната картина на бедните, прекарани в нищета младежки години в Париж, без многобройните приятелства и познанства, за които пише, мемоарите на Еренбург вероятно щяха да бъдат по-малко интересни, но тяхната мъдрост нямаше да загуби. И сигурно затова най-много се дразним, когато забелязваме, че авторът крие тази

мъдрост под булото на прекалена въздържаност, дипломатичност, недоизказване по някои болезнени проблеми. От това фактите не страдат. Страда историческото внушение.

Дали съществува то в мемоарите на Игор Стравински? Той е музикант, а не публицист. Стравински говори за срещите си или за съвместната си работа с Дебюси, Равел, Дягилев, Пикасо, Кокто, Мийо, Хиндемит, Де Файя, с диригенти като Тосканини, Фуртвенглер, Стоковски, Клемперер, Ансерме. Но най-често той се спира върху своите творби — на впечатленията си от интерпретацията им. В неговата хроника липсва майсторски пресъздадената атмосфера на живота в страните, където е живял. Защото неговото битие е изцяло в музиката. Ние почти не разбираме кога той е в САЩ и кога — в Швейцария. Но за сметка на това ще срещнем бисерни мисли за големи музиканти от миналото и съвременността, ще открием, че Стравински, върху когото заслепени от догматизъм и невежество критици сипеха какви не упреци, пише за Бетховен такива думи: «Музиката на Бетховен е тясно свързана с неговия инструментален език и именно в този сдържан език тя е намерила своя най-верен и съвършен израз» (с. 117).

Стравински цял живот се вълнува само от съдбата на музиката, Еренбург — от съдбите на хората, на изкуството и на обществото. Той цял е потънал в компромисите на политиката. Единият създаде гениална музика и написа интересна хроника на своите усилия. Другият написа много книги, но струва ми се, чак с «Хора—години—живот» оставя диря в културата на своята страна и на света. Книгата на Стравински ще се прочете може би от малцина, публиката ще слуша музиката му. В творбата на Еренбург е вградена цялата фигура на публициста, залутан в лабиринта на своята епоха. Тя вероятно и за в бъдеще ще привлича със своите изстрадани и недоизказани истини.

Какво решително значение за мемоарите има подходът, гледната точка на автора, може да се види от пръв поглед при съпоставка между две произведения, които имат един и същ обект за изображение. Много страници от «Хора—години—живот» са отделени за преживелиците и отношенията в един кръг интелектуалци, попаднали в Париж през 20-те години. Сред хора от същата компания и по същото

време попада и Хемингуей и посвещава след десетилетия на този период от живота си книга, която издателите назоваха след смъртта му «Безкраен празник» («A Moveable Feast». 1964. Българско издание на «Хр. Г. Данов» — Пловдив, 1967). Както за повечето хубави книги, и за тази всяко жанрово определение е неточно. Наистина, по-голямата част от фактите, случките, хората в книгата са истински и почти достоверни. В нея се разказва за Джойс, Езра Паунд, Пикасо, Елиът, Скот Фицджералд, Гертруд Стайн, Паскин (името му транскрибирано като Пасен, но това не променя нещата) и др. Хемингуей не проявява особено старание да запознае читателя с техните образи от онова време, той не напряга паметта си, за да възстанови характерни или дори само интересни случки от живота им тогава. В началото на книгата е поставен откъс от писмото на Хемингуей до негов приятел, от което лъха носталгия по младостта: «Ако си имал щастието да живееш в Париж на младини, където и да отидеш след това, той остава в теб за цял живот, защото Париж е един безкраен празник.» Тези думи обясняват заглавието на книгата, но те са същевременно и опит да се прикрият интимните подбуди за написването ѝ. Когато работи през 1958, 1959 и 1960 г. върху тези страници, писателят усеща вече настъпването на старостта и търси някакви илюзии, за да я преодолее. Това не е книга със спомени за Париж, за хората, които са стъпвали тогава по неговите улици или са разговаряли и пили в «Ротонд», «Купол» или «Клозери де Лила». Това е опит за живот в щастливите години на младостта: «Но ние бяхме млади, а Париж беше много стар град и нищо в него не беше просто.» Тази книга на Ърнест Хемингуей, изпълнена с духовитост и афоризми, излети без усилие, поднесени с лекота, но като че без радост от писателската находка, дава мъдрост не литературна, а житейска. Това е може би предчувствие за трагичния стремеж към голямото изкуство, все недоосъществен, когато животът всеки ден предлага големи неща: въздух, вятър и пролет.

Еренбург е вкоренен в обществото, в неговите устреми, повели, гърчове, надежди. В мемоарите си той остава непоправим публицист. Хемингуей се опитва чрез книгата със спомени да вмести себе си в битието. Дори в мемоарите той е фабулист, който търси да се изрази чрез събеседниците си. Трусовете на епохата остават за него встрани,

С десетилетно отстояние, след дълга издателска одисея, видя бял свят и третата книга от поредицата «Живи като живите», назована от Радевски «Личности» (1981).

Макар очерците в трилогията да са подчинени на единна жанрова организация, всяка част носи отпечатък на особена авторска нагласа. Първият том възкресява образите на културни дейци комунисти. Това са най-близките съратници на поета. Не е само приятелската топлина, която въздига техните фигури. В очите на Радевски именно това са хората с най-активно участие в социалната динамика. В неговата ценностна йерархия за интелигенцията от 30-те години и от по-късно време без съмнение те стоят най-високо. Във втория том са поместени очерци, както сам мемоаристът определя, за «прогресивни и интересни хора».

Третата книга — «Личности» — може да се приеме донякъде като допълнение към първите две, защото в нея е включен спомен за Любомир Пипков, чието естествено място би било в първата част, въведени са очерци за Иван Шишманов, Антон Страшимиров, Ангел Каралийчев, които биха прилягали към втория дял на трилогията. Но този трети том побира и възпоминания за дейци, които са били съвсем далеч от идейния кръг на левите писатели — Рачо Стоянов, Александър Балабанов, Георги Михайлов, Владимир Василев. Тази пъстрота подсказва, че в своите всекидневни общувания авторът на спомените съвсем не е бил пленник на сектантски предубеждения, на фанатична изолираност и студенина, дори в период, когато възгледите му са били обхванати от тази болест на неговото обкръжение.

Половината от последния том заемат мемоарни очерци за чужди писатели, предимно съветски, с които Радевски е имал познанство. Повечето от тях присъствуват в неговото духовно битие трайно чрез книгите си и затова в текста на спомените нерядко се преплита и впечатление от прочит, критическо наблюдение, разсъждение за преводаческото майсторство. Няколко фрагмента дават внушение за образите на колоритни фигури като Еренбург, Твардовски, Маршак, Ахматова, Фадеев. С пестеливи щрихи се представя и портретът, и характерът. От един или няколко разговора изпъкват същностни черти и гледища на тези крупни писатели. Не убягва от погледа на читателя известно еднообразие — особено при встъпле-

нията и финалите на отделните очерци. Причината за това според мен не е толкова в ограниченията обем от впечатления у мемоариста, нито в кратките или несистемни срещи. Когато представя своите познайници българи, Радевски винаги включва отделната личност в пулсацията на социалната среда. В потока на словото остават следи от нетърсена морална преценка, всмукана при дълголетно съпричастие във всекидневната плетеница от събития и отношения, наричана обикновено литературен процес.

Към чуждите писатели, за които разказва, поетът проявява и уважение, и интерес. Но за него те остават монади, островчета, изолирани от течението, докато и най-беглото познанство с някой събрат в родината магнетизира натрупани отпреди асоциации и чрез описанието на няколко срещи личността на събеседника се откроява сред подвижното множество от физиономии.

Заглавието на новопоявилия се трети том може да служи като ключ за историческата преценка на Радевски спрямо неговите действителни герои. За да се съхрани за бъдещето образът на даден участник в културното строителство на страната, очевидно според него преди всичко е нужно той да бъде ярка личност. Мястото му и ролята му могат да получат различни интерпретации, но липсва ли признакът на своеобразието и релефността, той не заслужава словесно възкресяване, не заслужава изобщо да остане в паметта на поколенията. Дали Радевски не е изневерил на трайните си принципи, на своя непоколебим мироглед, дали не се е повел по съблазните на индивидуализма? Тъкмо напротив. В проявите на неговите «Личности» той открива и изтъква своеобразието на характера като показател на активна обществена позиция, на цялостно включване в стремежа на епохата за културно извисяване и напредък. Така Иван Шишманов изпъква не само с широтата на своите познания, впрегнати в университетско самораздаване, но и с осъзнато социално чувство. Антон Страшимиров присъствува с пренесената през десетилетия обич към младите и настойчивост да ги тласка към гребена на идейната вълна, както, разбира се, той схваща това. Александър Балабанов е представен не толкова с легендата за неговата анекдотичност и зашеметяващия, колкото с осеняването му на езикотворец, с неотлъчното му чувство за свобода: «той не робуваше на никакви канони.»

...Безсъмнено постижение на Радевски е образът на Любомир Пипков, пресъздаден многостранно — с бликащата «изобретателност на творческия порив», с припомняне за необикновената му дарба на импровизатор и имитатор, но над всичко с ненакърнимото чувство за човешко достойнство, с твърдата гражданска позиция, с нетърпимостта му към «всезнаещото, а отгоре на това активно невежество», с незаслужената мъка при откъсването му от младите в консерваторията. . . Вероятно мнозина музиканти и писатели ще се връщат към лика на Пипков, но очеркът на Радевски ще остане незаменимо свидетелство и проникновено изображение.

Всичко това е лесно обяснимо — между композитора и поета съществува дълга и непомрачена дружба и съвместна работа, но що ще между героите на Радевски фигура като Владимир Василев? Сам поетът е почувствувал предварително напиращия въпрос и затова започва спомена с дълго обяснение. Мотивите му са не по-малко интересни от последвалите лични впечатления, разкриващи взаимоотношенията между двама непримирими идейни противници, постигнали въпреки това човешкия контакт. В тези мотиви се съдържат преценки с историческа справедливост, каквито и досега не сме чули от професионални литературни историци. А самият редактор на «Златорог» е обрисуван обективно — без да се скрива неговата обвързаност с официалната културна политика през 20-те и 30-те години, но и без да се отминават постиженията му като автор и редактор, без да се нивелира личността му. Отново мемоаристът се опира на нравствени качества: толерантност, «някакви скрупули у този човек», който приживяне е издал ни една книга, въпреки лесната възможност да отпечата томове.

Струва ми се, че фокусът, в който се съсредоточава вниманието на Радевски при размисъла върху неговите познайници, е степента на социалност в тяхното поведение. Не прибягвам към обикнатата от публицистите в последно време дума «социализация», защото в мои очи тя има по-друг пълнеж — напомня ми за търсене място под слънцето с помощта на лактите. Индивидът в такъв случай възприема обществото като пасивна маса, поле за собствена изява (друга патрапчива дума, заредена с егоистична самовлюбеност), като че множеството е само консуматор за

творческите продукти на единицата, а съвсем не смисъл на нейното съществуване.

Първостепенни личности за Радевски без съмнение са достойните представители на революционната интелигенция, които са отдали живота си на ясна социална мисия, обрекли са себе си на обществото било като публицисти — Димитър Найденов, Георги Бакалов,—било чрез изкуството като Борис Ангелушев, Александър Жендов, Вапцаров, Любомир Пипков, но винаги включени в авангарда на борбата и на ангажираната мисловност, търсейки излаз към по-добро за хората, а не място за себе си. Това е определена нагласа на съзнанието, отразяваща хуманизма на времето.

От сходна, макар и различна категория са личностите, вдадени в упорито и непрестанно усилие на културно подвижничество, всеки по свой начин, често преминавайки през увлечения, страдания и заблуди, но във всеки момент честно служейки на социален принцип. Само като се изброят имената на Илия Бешков и Кирил Цонев, на Георги П. Стаматов и Антон Страшимиров, на Стоян Загорчинов и Константин Константинов, на Александър Балабанов и Иван Шишманов, на Елин Пелин и Николай Лилиев, на Никола Фурнаджиев и Ангел Каралийчев, е достатъчно, за да се види как пристрастието на Радевски към личности с релефно очертан профил не го е подвело към едностранчивост.

Мемоаристът подсказва своите принципи още с подбора на хората, за които ще говори. Радевски се насочва винаги към цялостни характери, към фигури с обосновано обществено поведение, със свое отношение към света. Не е трудно да се забележи, че от трите тома със спомени отсъствуват имената на неколцина от най-близките му сратници. . .

Не бих искал да пропусна една форма на социална отговорност, проявена от самия автор на спомените: той успява да преодолее лични огорчения, да надмогне субективността на привързаности или неприязън и представя без преднамереност не само фигури от своя кръг, с които е имал недоразумения, като Георги Бакалов и Димитър Полянов, но и такъв противник като Владимир Василев.

Поредицата от едри личности, активни строители на родната култура през близкото минало, изобразени от Радевски, показва широтата на неговото понятие за

социалната роля на интелигента. Тя в никакъв случай не се покрива с политическата обвързаност, с мирогледната настройка, а е отражение на цялостния отпечатък на характера в изкуството и в житейската дейност.

Специално отбелязване заслужава езикът на мемоариста, защото чрез него се проявява стремежът към достоверност, естественост и неподправеност. Радевски търси приближаване до всекидневната реч, без предубеждение посяга към думи и изрази, причислявани към «ниски» езикови пластове или действуващи с потулена ирония. Подобни съставки динамизират разказа и едновременно с това го приближават до дружеската беседа. В «Личности» няма и помен от надутата самомнителност, напираща в стилистиката на някои мемоаристи.

Чрез метафорични характеристики Радевски постига лаконична изразителност, особено пригодна за този вид литературни произведения. У Страшимиров той сочи «грапава противоречивост», говорът на Владимир Василев е представен като «сипкав и спънат», настроението на автора в дните пред победата напира зад думите «нещо ми свирукаше отвътре» и т. н.

Жанрът на спомените, избран от Христо Радевски, създава удобство да се покажат в неподправен вид лица със свое място в историята, а същевременно образът на мемоариста да остане максимално потулен. Това бягство от самоизтъкването обаче има и недостатъци. Като се отказва от последователния разказ за случки и хора, където личната му биография неизбежно ще трябва да бъде канава, авторът се лишава от възможността да възстанови по-подробно картината на миналото — атмосферата в кръга на прогресивните писатели, взаимоотношенията между тях и различните идейно-естетически групировки, да се спре на събития и преживелици, несвързани пряко с никой от героите му сега и поради това пропуснати, както и да сподели впечатления от хора с епизодични или негативни прояви и т. н.

От друга страна обаче, в този си вид очерците решително подчертават авторската позиция: без проява на характер няма личност, няма социална тежест, нито участие в градежа на бъдещето.

Трите тома със спомени на Христо Радевски не само възстановяват внушителни образи от изтеклите десети-

летия, те носят полъх от поривността на оптимистична епоха. И колкото да се крие авторът, неговите свидетелства и преценки, неговите виждания за отминалото време неусетно изправят пред нас и собствената му фигура — със сдържано достойнство, монолитна, вградена в родната култура заедно с най-добрите представители на поколението, белязано от знака на себеотрицание.

1971 — 1982

ПЪТЯТ НА КРИТИКА

(Борис Делчев)

През 1948 Борис Делчев написа статия за повестта «Земя» и постави заглавие «Мъките на реалиста». Без може би да подозира доколко това е валидно за самия него, критикът тогава подчерта: «Майсторите на изящни творби трябва понякога да се борят със собствените си увлечения, със собствените си предпочитания и схващания за света, за да постигнат художествена убедителност. Тези спотаени вътрешни мъки на твореца, много пъти недостъпни за окото на обикновения ценител, са неписаната творческа драма на повечето от големите писатели на миналото.» Статията завършва с думите: «Ето защо, може да се каже, че повестта «Земя» е ключ за проникване към идейната и творческа същност на Елин Пелин.» Дали има подобна книга и от самия Борис Делчев? Всяка негова творба разкрива черти от личността му. Още със своя дебют «Литературни въпроси» (1941, издание на книжарница «Нов свят») той изяви своето политическо верую, а с голяма част от статиите в книгата «Мъките на реалиста» (1954) показа, че твърдо следва линията на своите убеждения. Заглавието на една друга книга, «С любов и ненавист» (1958), напомня за темперамента на критика. А може би двата сборника — избраните произведения «Творци и книги» (1960) и «Литература — изкуство — критика» (1966), където са включени изказвания по въпросите на литературата, изобразителното изкуство и критиката — представят Борис Делчев най-добре, най-ясно очертават неговия творчески профил? Мисля, че най-характерната книга на този критик е «Познавах тези хора» (том 1 — 1968, том 2 — 1975). Тя поне най-добре би могла да помогне за разбиране на целия му път в литературата, тя е ключът, за който споменава Делчев в статията, посветена на Елин Пелин. Тази книга има точно жанрово определение — мемоарни очерци, но тя е родена от самопознанието на едно поколение комунисти. Въпреки стараннето на

автора да се постави в сянка, наред с образите на Поляков, Елин Пелин, Александър Балабанов, Георги Райчев, Владимир Василев, Николай Лилиев, Хрелков, Гьончо Белев, Константин Петканов, Пол Елюар се промъкват болезните на неговата интелектуална съдба и всички очерци съдържат едва долозими нейни отражения.

В този разнороден букет от имена съжителствуват представители на противоположни направления, стилове, идейни течения. Но най-интересните страници са посветени на хора и проблеми от развитието на марксическата мисъл у нас от средата на 30-те години насам. В проследяването и анализирането на поведението, нрава, възгледите на неговите «герои» се проявява и еволюцията в позициите и разбиранията на самия автор, на човек склонен към толерантност, а в началото на формирането си попаднал в плен на сектантството.

С тази своя книга Борис Делчев поставя пред себе си и пред читателите си въпроси, които бавно са назрявали в съзнанието му, и по този начин дава възможност да се погледне от нов ъгъл към цялото му творчество, към пътя на един интелектуалец, свързан кръвно с развитието на марксическата обществена мисъл у нас през последните четири десетилетия. Всъщност това са въпроси, които отдавна дирят отговор. Формирането на българската интелигенция — социални резервоари, източници на хуманизма, образци за житейско поведение, контакти със световната култура, канали за влияние и връзки с народа и т. н. — е феномен със съществено значение за разгадаването на някои национални качества. Създаването, нарастването и въздействието на марксическата интелигенция в обществения живот, отношенията и с другите прослойки, преливанията, нюансите в характеристиката на групи дейци или на отделни личности имат своя история, почти неизследвана досега. А това са важни фактори — не толкова за оценка на миналото, колкото заради настоящето и бъдещето.

Изповедният дух, атмосферата на ирония и преди всичко на самоирония — това са обединяващите звена, които отделят стила на книгата от мемоарната описателност, а същевременно са и мост към проникване в скритата драма на критика, към неговите мъки за освобождаване от сковаността в разбиранията му за изкуството. Тази творба на Борис Делчев, струва ми се, разкрива много повече

неговите качества на критик, показва личността му по-ясно, отколкото който и да е от досегашните му сборници със статии, макар че привидно там има по-голям простор за проява на артистичност и на предпочитания. Много страници от тази книга ни връщат назад, напомнят за годините, когато той е правел първите си стъпки в литературата. И си спомних един куриоз, който ми попадна в страниците на «РЛФ» при запознаването ми с цялото течение на този стар войник на лявата книжнина. Някъде във втората годишнина прочетох следното категорично заключение: «В бр. 31 в една бележка за книгите на А. Далчев и Л. Станчев др. В. В. пише «те са талантливо написани», като че ли задачата на марксическата критика е да открива талантливо написаните книги.» Тази фраза сега ни изглежда като куриоз, но тя представя естетическите понятия на средата, в която са се формирали Борис Делчев и още редица негови колеги съидейници. В тези случайно срещнати думи е възелът на драмата, на мъките на цяло поколение писатели и критици.

В цялата своя дългогодишна дейност Борис Делчев е защитник на марксическите принципи и когато в даден момент се е налагало да спори със свои другари, които също са ги изповядвали, това е пораждало силно вътрешно напрежение.

Тъкмо в среда със сектантски предразсъдъци започва литературната си дейност Борис Делчев. Източниците на сектантството у нас все още не са достатъчно осветлени. Струва ми се, че освен посочваните общи за комунистическото движение в онзи период причини, има и някои социално-психологически фактори, които са специфични. У някои среди сектантството се яви като реакция на еснафската стихия на българина, на склонността му към материалното, към притежанието, към буржоазното средно съществуване в дребните цели. Но то е неусетно нейно превъплъщение, промяна на знаци, но не на стойности и на същности. Така би могло да се обясни самозатварянето в кръга на тесния интерес, без да се проникне в широтата на класовите и на общонародните задачи, склонността към нравствена ограниченост, към преклонение пред догмата и т. н. Разбира се, сектантството притежава много други качества, които имат съвсем друга основа. Достатъчно е да се спомене за жертвоготовността, така далечна за еснафа. Но не може да не се забележи, че

ограничеността лежи в основата на двете явления.

Творчеството на Борис Делчев отразява между другото и процеса на преодоляване на сектантството. Достатъчно е да се сравни неговото развитие с пътя на друг активен критик от същата формация, Иван Руж, който и до днес участвува в пресата със статии, запазили непроменен неговия стил и начин на мислене отпреди десетилетия.

Борис Делчев бързо се приближи до реалната стойност на човешките дела и до многостранно марксистко разбиране за изкуство. Особено забележим стана този обновителен порив у него, както и в цялата наша култура след 1956 г. Но за разлика от други натурата на критика бе започнала своето саморазвитие отдавна и получи само нов тласък от обществените условия. Извървял самият той дълъг път на мъчително преодоляване на схематизма и опростените представи за изкуството, Борис Делчев предложи на читателите книгата «Познавах тези хора» не само като мемоари, а и като изповед. Стремейки се да открие фермента на личността, когато пише за другите, за себе си той запазва повече укори и самокритични бележки. Той често съпоставя амбициите и надеждите с техните резултати, сравнява младостта със зрелите години на творците и се стреми да види в исторически план заблудите на поколението върху терена на своята съдба. В критическите си очерци, статии, рецензии преди той невинаги успяваше да обхване така многостранно личността на писателя. Често пъти това не беше и неговата задача. Но в «Познавах тези хора» са разрушени всякакви схематични рамки, в тази книга се откриват усмихнати или тъжни лица на живи хора. Фанатизмът слага черни очила, познанието все пак води към хуманизма.

Една от основните черти в дейността на Борис Делчев е обществената ангажираност. По своя път в литературата критикът неведнъж е грешил, но никога не е бил обществено равнодушен, всеки негов жест е искрена проява на участие. Струва ми се, че без да се възприеме така неговата дейност, трудно може да се прецени нейната същина и стойност. Концепцията на критика за изкуството търпи дълго и мъчително развитие, защото още при своето формиране тя влиза в противоречие с неговия възторг от художествената творба, с темперамента и вкуса му.

Сборникът «Творци и книги» (1960) бе равносметка на критика. Като включи някои от ранните си статии,

писани преди войната, той отбелязва началото на своя път, без да крие следите на младежка наивност. Тогава всички писатели извън кръга на партийните автори са били смятани за представители на официалната, буржоазна линия в изкуството. В края на 30-те години и Борис Делчев като другите критици-марксисти пишеше за «литературата, която си отива», причислявайки към нея и Й. Йордан Йовков. Тази лекомислена фраза е изгадена от рецензия за романа «Чифликът край границата». В сборника «Творци и книги» Делчев помести някои от своите най-сполучливи статии от различни години. В отчета пред читателите критикът показа с достойнство заблудите си и непрестанните си усилия да се освободи от тях. Всеки, който е запознат с развитието на нашата марксическа критика от 30-те години насам, не може да не забележи, че Борис Делчев е между авторите с подчертано уважение към изкуството и едновременно с това има неразколебано съзнание за неговите обществени функции. Той непрестанно се стреми към яснота на мисълта и към елегантност на стила. Той е един от първите, които решително се изтръгнаха от догматичната мъгла и схоластичното тесногръдие. При това той не загуби своя критически нерв, интереса си към живия поток на литературното всекидневие. За разлика от критици като Георги Цанев, Пантелей Зарев, Петър Динеков, с които почти едновременно навлезе в литературните битки, той не прояви особен интерес към проучвания с исторически характер. В книгите му няма да намерите много статии за писатели от миналото. Неговият предговор към стихотворенията на Димитър Бояджиев има повече критически и полемичен характер, той не е литературна история. Борис Делчев не прояви и никаква склонност към теоретични наблюдения, към обобщения за хода на литературния процес. Неговата сила е в конкретното наблюдение, в анализа, в артистично хвърлената лаконична характеристика. Може би в това се проявява влиянието на неговото юридическо образование, което създава усет за конкретното, точното, ясното.

Присъствието на Делчев в литературния живот винаги е било плод на обществени вълнения и на желанието активно да участвува при формирането на общественото мнение. Затова той никога не прояви високомерие към рецензията и бе един от нейните най-добри майстори у

БАН
БИБЛИОТЕКА

нас в продължение на години, докато не загуби възможност за критическо участие в печата. Той не се отказва и от други жанрове, които могат да бъдат отнесени към чистата публицистика. През 1953 г. той издаде книгата «Франция — окупирана и не», а три години по-късно — «Зад шест морета», която определи като «хроника на едно пътуване». За да се доближим до неговата характерна фигура в нашия интелектуален живот, трябва да си припомним още толкова разнообразни негови прояви, с които той участвува в изграждането на нашата социалистическа култура: съставител на антологията «Български революционни поети» (1945), редактор на стихотворенията на Вапцаров през 1950 г., на първото по-пълно издание на съчиненията на Пенчо Славейков след Девети септември в шест тома през 1958 г., автор на статии за художниците Иван Милев, Найден Петков, Пабло Пикасо, Ренато Гутузо и др. в години, когато общоприето бе наложено отрицателно и дори присмехулно отношение към Пикасо. Делчев е един от инициаторите и редакторите на изключително интересната и полезна поредица «В спомените на съвременниците си», от която са излезли вече десетки томове с издирени и събрани сведения за големи наши писатели.

През 1966 г. излезе книгата «Литература—изкуство—критика». С нея Борис Делчев като че ли искаше да даде отчет пред читателите си за своето гражданско поведение. В сборника са поместени и някои статии, които привидно нямат особени литературни достойнства, за да се изваждат от страниците на стари списания и вестници и да се напомня за тях. Те наистина са документи за миналото, но въздействуват пряко и в съвременния литературен процес. С тях активният общественик напомня, че паметта ни за невинаги безкористни грешки в миналото не трябва да бъде къса и че снизходителността на обществото нерядко има тежки последици. През 1956 г. критикът задаваше въпроса защо не са включени в антология на българската поезия автори като Михайловски, Лилиев, Траянов, Далчев. Сега вече всеки от тях получи заслуженото внимание и признание от критиката и писателския кръг, подобно късогледство ни изглежда непоетаряемо. А ако се вгледаме наоколо, дали няма да съзрем подобно непростимо незачитане към живи наши съвременници?

Като допълнение към този своеобразен отчет пред

публиката могат да се приемат и пестеливите загатвания на автора за неговата служебна кариера, направени в «Познавах тези хора». Непосредствено след Девети септември 1944 г. Борис Делчев е редактор във вестник «Литературен фронт», след това — заместник-завеждащ отдел в Централния комитет на БКП, културен аташе в Париж, главен редактор на издателство «Български писател», а после — редактор в отдела за критика на същото издателство и пенсионер.

Когато се пише за Борис Делчев, често се налага да се споменава за читателите. Той е от тези автори, които се стремят към близост със своята публика, държат сметка за адресата на творбите си. В това се проявява още веднъж школата, през която критикът минава на младини — закалката на партийния печат. В много от рецензиите си той направо говори от името на читателя и предявява изисквания към писателите. Борис Делчев не се разграничава от публиката, не отвръща с презрение поглед от актуалните задачи. Той е от критиците, които се чувствуват най-добре в непрестанните сблъсквания на идейната борба на мнения, в потока на литературния живот.

Особен афинитет има Делчев към проявите на младата ни поезия. Почти няма по-интересна поява на ново име, която да не е отбелязана и приветствувана от него. Той написа рецензии за първите книги на Иван Радоев, Първан Стефанов, Усин Керим, Анастас Стоянов, Владимир Башев, Любомир Левчев, Марко Ганчев, Андрей Германов, Петър Караангов, Дамян Дамянов, в прегледи за 1958 — 1961 г. изтъкна качествата на тогавашни млади автори, които отдавна са заели свое място в съвременната българска поезия — Константин Павлов, Михаил Берберов, Никола Инджов, Александър Миланов, Слав Хр. Караславов, Иван Динков и др. Близкото участие в литературния процес, интересът към младите творци е белег на родения критик, който жадува да открие кълновете на бъдещите големи постижения, който бърза да се намеси и да отстрани посредствеността от литературното поле, онези плевели, които винаги са готови с многобройността си и леснонагодимостта си да задушат крехките артистични стебла.

След двете представителни книги, а по-точно откъм 1963 г., продуктивността и активността на Борис Делчев, един от най-дейните критици от 1935 г. насам, започна

рязко да спада. Освен другите причини за неговото отсъствие от всекидневието на печата, може би се намеси и усложняването на погледа му за изкуството, повишаването на изискванията му към съвременната литературна продукция и към собствените му творби. Така или иначе, това стана пауза на съсредоточаване, на преоценки. Двата сборника «Творци и книги» и «Литература — изкуство — критика» започват да придобиват след продължителното мълчание на критика все по-многозначителен смисъл за неговото развитие. Те показаха, че е завършен един етап от духовната биография на цяло поколение. То се прощаваше с илюзните.

Книгата «Познавах тези хора» затвърдява това впечатление. Макар разделена на отделни очерци, тя е твърде цялостна. С нея личността на критика намира своето изясняване и се стреми към изясняване на литературния свят, в който е преминала дейността на няколко писателски формации. Борис Делчев сега се насочва към синтетичен критико-мемоарен жанр, който му дава възможност със средствата на критиката и на белетристиката, на спомените и на документите да постави важни проблеми, да разгледа миналото с оглед настоящето и бъдещето.

Изпод критическото перо на Делчев в продължение на четвърт век излязоха редица статии и литературни портрети за интересни поети и писатели. Книгата «Родени между две войни» (1963), една от най-цялостните негови творби, включва очерци за Цветан Спасов, Веселин Ханчев, Божидар Божилов, Александър Геров, Иван Радоев и Александър Вутимски. Това поколение му е близко и той написа за други негови представители проникновени статии — «Трима от едно поколение», «Един поет търси брод към реализма» и др., където направи характеристики на Богомил Райнов, Валери Петров, Божидар Божилов, Иван Пейчев. Но за Борис Делчев трудно може да се приложи определението «критик с тясно амплоа». Той посвети внимание на творци с различен натюрел, израснали и проявили се при съвсем различни условия, от Елин Пелин и Радевски до Радой Ралин, Симеон Султанов и Георги Джагаров.

Последните пет десетилетия обогатиха нашата литература повече с имена, отколкото с произведения. Условията в нашата нация като че ли стимулират акумулацията, натрупванията и все с нещо пречат на осъще-

ствяването докрай в изкуството. За да се получи представа за истинския мащаб на някои от писателите, трябва да се познават не само загатнатите им възможности в словото, а и цялата им дейност, незаписаните им мисли, неизвършените им подвизи, за които те са били готови. Да се види драмата на ярки хора, да се проникне в нейната същност може би е предпоставка за раждането на нови големи личности, които вече ще преодолеят ограничеността и ограниченията на времето си. Не само стремежът към преоценка на критически заблуди от миналото е породил книгата «Познавах тези хора». Борис Делчев сочи обективните обстоятелства, но се вглежда и в противоречивите сили, скрити вътре в самия човек. Същевременно характеристиките, които предлага, носят белезите на игривия и ясен френски маниер, те не са нито наивни, нито злобни, почти всякога са точни и всякога са далеч от компромиса.

Във всички книги на Борис Делчев се усеща духът на литературна треска, бацилът на изкуството, интензивно участие в културните домогвания на нацията. Този темпераментен критик и активен общественик, който посвети четири десетилетия от живота си на литературата и изкуството, е между най-ревностните борци за високи изисквания.

Чувал съм от любителите на бързата преценка в кафенето (ето че и аз се поддадох на мемоарната съблазън) подхвърляния по повод първия том на «Познавах тези хора», че Борис Делчев пишел спомени за хора, с които се бил срещал 2 — 3 пъти, че изложението на една случка в мемоарите му обемало повече страници, отколкото минути е бил действителният разговор, че вниманието на автора се спира за дълго върху не съвсем съществени детайли и т. н. Дори да е така. Забравя се, че житейското и литературното време не съвпадат, че оценката за значимост е твърде относителна и променчива. Преминал върху хартията, фактът се преобразява, започва свое съществование в друга реалност, зависи от сетивата на епохата. Мнозина се подвеждат от определението «мемоарни очерци». Жанрът не е подвластен на авторска самохарактеристика и критикът не бива да я приема на доверие. По-скоро обратното — жанрът характеризира автора си.

Абсолютната жанрова чистота е непостижима. Колкото по-обемна е вътрешно творбата, толкова повече «чужди» жанрови похвати е попила. Струва ми се, че жанровата педантичност е предусловие за епигонство. Все пак това най-малко се отнася за мемоарите, за документалната книжнина изобщо. Ето например мемоарите на артиста Иван Димов «Ако имах два живота» (1967) са написани съвсем непретенциозно в класическия вид — като че са разказани на приятел в почивка между репетициите. Композицията им не е подчинена на някакъв литературен замисъл — всичко е изразено спонтанно, както е бликнало в паметта, характеристиките се появяват рядко, изреждат се случки. Тази книга без претенции за художественост възкресява тежкото детство, упоритият изтощителен труд на големия актьор из провинциалните сцени в продължение на осем години, напрегнатата работа в Народния театър. Макар и да се мярват само за миг, картините от София през първото и второто десетилетие на XX век внушават атмосферата на онези години. А трябва ли да говорим за театралната треска, за артистите, техния тежък и весел живот, братските отношения помежду им.

Многобройни снимки, подробен списък на ролите му в театъра и в киното, приятелски думи за неколцина от големите ни артисти — всичко това прави книгата полезна. Но с какво ни грабва този на места несръчен слог? Той ни приближава до голямата душа на един човек и артист. Той не умее да ни въведе в сложните преживявания, няма ръката на художника, за да ни разкрие своя свят. А може би нямаше вече сили, беше се раздал от сцената целия и сега оставя само последните искри от своя темперамент, оставя своята доброта и спомена за тежкия път в изкуството. Зад скромно подредените факти от неговия живот прозират важните неща, които той внушаваше от сцената приживе.

Опитът на Борис Делчев с двата тома «Познавах тези хора» заслужава внимание не само със своя стремеж към историчност, но и като жанров експеримент.

Свойство на «чистите» мемоари и тяхно най-голямо ограничение представлява статичността на авторската позиция — можеш да разказваш само за случки, на които си присъствувал. Борис Делчев често не се съобразява с тази догма. Но той не тръгва към белетристиката, не

се заема с описание на сцени, които са вероятни, но в които той не е вземал участие, т. е. с измислици, нито използува биографични факти от други източници, макар че това би уплътнило неговите очерци. Като ефикасно оръжие му служи психологическата характеристика. Въз основа на не много богати лични впечатления от някое лице той постига разгърнат образ. Подобна особеност се забелязва и в спомените на Веселин Андреев «Не мога без вас» (1974).

Очерците на Делчев за Илия Бешков, Константин Константинов, Светослав Минков и Димитър Димов са донякъде психографски портрети. Борис Делчев е успял да долови и представи не само основните черти на писатели със сложен, напрегнат с мъчен характер, а и нюансите, противоречията, не се е побоял да изобрази и да тълкува нелогичности в поведението на героите си — изобилни в живота, но избягвани от летописците, които се стремят към привидната логическа обвързаност. Авторът на «Познавах тези хора» поставя като скелет на някои от очерците доминанта в характера на своя герой, без да се придържа догматично към нейното непрестанно доказване. К. Константинов например е представен предимно като «предупредителен човек», Светослав Минков е странният любител на редки предмети, Асен Разцветников е обладаният от страх и мания за преследване. Обаче тяхното изобразяване не се ограничава в един белег, нито в рамките на дружеските отношения с мемоариста.

Константин Константинов се «изявява» в разговори и постъпки, но авторът не остава при факта, при фрагмента, той внушава своя преценка: «Предупредителен човек с подчертан стремеж към мисловно и естетическо извисяване, който проявява нервна тръпка и при най-малкия опит за принизяване към бита. В усилията си да се задържи на тази плоскост — да не бъде засегнат или да не засегне някого, той е винаги нащрек и се старае не само да пести, а просто да мери думите си» (с. 27). По-нататък характеристиките се посипват щедро: «авторското му честолюбие не отиваше оттатък разумната самоохрана» (с. 28), «неговият естетически максимализъм, който беше еклектичен и клонеше малко към камерност, не можеше да се примири с някои крайни социологически изисквания, обременени с категоричността и неизбежния догматизъм на времето» (с. 32), «възпитан в дух на парламента-

рен либерализъм» (с. 33), «не само излязъл от света, а и малко разсърден на него» (с. 34), «неочаквано раздразнителен. И както всички хора, на които не достига хумор, репликата му биваше обикновено несдържана, остра и дори жлъчна, макар и всякога изискано изящна по форма. Интелигентен човек обаче, със съзнателно култивирано чувство за такт, той имаше ясно съзнание за своята слабост и се стараеше колкото може да обуздава тази друга страна на своята природа» (с. 40) и още много други. В стремежа си да не остане при случайното впечатление и еднолинейността на изображението, да не бъде субективен мемоарист, Борис Делчев дори пренасища текста си с характеристики, малко се пристрастява при този лов на попадения в интимната същност на своя герой. Но амбицията да синтезира психологическа формула е дала на много места добри резултати. Достатъчна е една съпоставка, да речем, със спомените на Христо Радевски («Живи като живите», кн. 2, с. 125 — 137), за да се види, че характерът на Константин Константинов и тук се определя от сходни белези. На различни места в своя спомен Радевски споменава за него: «горд човек», «изискан писател», «покоряваше с човешкото си достойнство».

Увлечен във фокусиране на индивидуалното при всеки от своите герои, Делчев не обръща достатъчно внимание на друга страна от анализа на техните прояви и на мястото им в суетнята на човешкото общество. Образите са прекалено затворени в себе си или в тесен кръг на колеги и приятели. Ако това засяга документалната страна — така е имал възможност да ги види мемоаристът, — но вникването в тяхното поведение би могло да получи посложна социална интерпретация, да изтъкне обвързаността им в повече посоки. Недостатъчен е, струва ми се, стремежът на Делчев да синтезира от действителните си герои социологичен типаж. Очеркът за Димитър Полянов например подсказва, че авторът умее да представи чрез него един тип на мислене и на поведение в културната ни история, дори когато пред него не блести значителен писателски профил. Но в други случаи обобщението е заменено с богато фактическо документиране на личности, които едва ли ще интересуват бъдещето. Тогава и обемът на очерка става неадекватен, и изложението — мудно и усложнено.

Книгата на Недялко Месечков «Завръщане към ми-

налото» (спомени за български писатели, 1978) е уместен пример за ролята на критическото чувство при мемоарите. То се проявява не само при подбора на имената, но и в подхода към всяко от тях. Авторът споделя свои впечатления от приятелства или от бегли запознанства в някоя кръчма, кафене с 52 писатели и разказва за всички тях като за еднакво значителни фигури. Никъде няма желание да се разграничат големите творци от по-скромните по влога си в литературата, макар и самоуверени по салтаната си дейци. Книгата на Месечков увлича на много места с искреното си уважение и приятелство към колегите, със старанието да изтъкне достойното поведение и независимото мислене у редица негови приятели или събеседници. «Завръщане към миналото» има своята стойност като документ, който фиксира изказвания и отношения, които показват решителната позиция на своеобразни личности. Освен това в тази книга се напомня за симпатични и ярки лица, които от десетилетия се премълчават или недооценяват, какъвто е напр. Георги Шейтанов — темпераментен публицист, революционер, другар на Гео Милев от «Пламък», погубен през 1925 г. Защо ли трябва неговата привлекателна фигура и статиите му да стоят в сянка? Това, че идеите му носят отпечатъка на анархизма, едва ли е основание.

Без да се впускам подробно в трънливия проблем за личността и текста, разискван много пъти през последните десетилетия в литературната наука, ще трябва да го засегна във връзка със създателя на «Път през годините». Според мен това е книгата, с която Константин Константинов остава в българската литература. Тя запълва като явление една празнина в периода след романите на Димитър Димов и на Димитър Талев. Но спецификата на тази творба поставя в друг план модния въпрос за ненужността от биографични (респ. и мемоарни) подробности за писателя. Самата книга «Път през годините» разкрива цяла епоха в нашата култура заедно с някои от строителите ѝ. Но дали тя не разкрива достатъчно и личността на своя автор, за да направи безпредметни всички допълнителни и фрагментарни впечатления?

Все повече ми се струва, че отрицателното отношение на някои литературоведски школи към извънтекстовите

съставки на литературната творба — в случая към нейния създател — е неоснователно. А и нещо друго — ако приемем, че един писател не е дотам значителен в своето дело, дали той след време няма да се окаже обаятелен като фигура в културното битие на народа ни, да бъде достатъчно самостоен като личност с цялостното си поведение и реагиране към действителността. Ако не е успял да я прикове в книгите си, той може би я представя с живота си.

И тук вече се изправя въпросът за детайла в мемоарите. Бегла, мимолетна случка на улично кръстовище, при която нищо важно не е казано, нито е узната парлива новост за някой пишещ събрат, нито за редакционни патила, може да бъде наистина значителна за бъдещето с някаква «дребнава» подробност. Защото представя обществения климат или защото ще подскаже скрита черта от характера на събеседника-писател, или ще насочи към спотаявана страна от неговата същност, може би решителна за осъществяването му и затова ревниво прикривана.

Подобни наглед малоценни фрагменти не са редки в «Познавах тези хора», но особено убедителна ми се струва тяхната роля при щрихирането на Светослав Минков. Към него в последните години се прояви забележим интерес и това е малко странно. Цели десетилетия критиците и особено колегите му белетристи го смятаха за периферен автор, чужд на българската разказна традиция, че и на българския живот изобщо. А ето че за кратко време се появиха: обширна студия в книгата на Милена Цанева «Профили и етюди» (1968), спомен в «Близки и познати» (1969) от Георги Караславов и в «Живи като живите» (1970) от Христо Радевски, цяло изследване «Насаме със Светослав Минков» (1972) от Симеон Султанов, Ивайло Петров го включи в своите « Объркани записки» (1971), очеркът в «Познавах тези хора» (1975), 250 страници спомени от различни лица в сборника от серията «В спомените на съвременниците си» (1974), няколко страници в «Завръщане към миналото» (1978) от Недялко Месечков и др. статии и спомени.

Изглежда, стремежът на Светослав Минков да посочи опасността от стандартизация и обезличаване на човека през века на научно-техническата революция става все

по-актуален. Желанието на писателя да предпази съ-народниците си от тази неизбежна напаст, преди още да се е появила у нас, сега се осъзнава. И целият му живот, съпътствуван от безсилие да внуши на другите това и едновременно от почти болезнена страст към изделията на индустрията, от безчувственост към природата, се превръща в мъчително пригаждане към действителността и към хората. Той привиква да търси към тях винаги заобиколни пътища. Така Минков оставя образ на мълчаливец, на затворен, недостъпен събеседник, на отчужден човек.

Към познатия профил на Минков очеркът на Борис Делчев прибавя същностни белези. Не толкова чрез преките характеристики, които са точни, но не подсказват скрити страни: «не обичаше да прави впечатление със своето присъствие и не посещаваше литературни сборища», «изискан, сдържан и солиден човек, с овладян и хармоничен рефлекс», «изпадаше в паника и при най-малката нередовност» и др. Преди всичко Борис Делчев умее да подскаже чрез незначително на пръв поглед вмятане психологическото или социалното положение на героя си в определен момент, както и да фиксира промените в него. На едно място той ще спомене, че Минков е бил коректор във всекидневник, без да напомня, че зад гърба му има половин дузина книги, на друго обаче ще разкаже подробно и с обилен авторски коментар за дреболия, като например за опровержението през 1946 г. — с. 235—238. Тази случка, съпоставена с явяването на Минков пред съда в защита на Вапцаров при първия процес срещу него, както и другите му служебни истории — постъпването и напускането във в. «Отечествен фронт», в сп. «Български воин», в издателство «Български писател» чрез «мълчаливи маневри за отскубване, за които обладаваше умение и такт, както никой друг», постепенно формират у читателя образ на личност с твърди понятия за достойнство, съчетано с житейски практицизъм. Последният се проявява и по съвсем друга линия, пунктирана от мемоариста неприкрито и назована: «царят на авансите», «некоронован първенец на заемите». Така Делчев се стреми към релефен и достоверен образ, който да бъде значително по-обемен от фрагментарността на мемоарните записки.

При сравнително богатото обрисуване на Светослав Минков трябва да се каже, че образът на сатирика е все пак изместен към последните две десетилетия от неговия живот — към времето, когато Делчев е имал възможност да го среща и наблюдава. Желанието да се добере до духовен портрет при сътрудничеството на лични впечатления и разговори е поставило и центъра на тежестта върху житейски интересен период — когато писателят осъзнава извършеното, когато прави инвентаризация на постиженията. Но, от друга страна, същият отрязък е значително по-беден творчески в сравнение с десетилетието 1930 — 1940 г., когато Минков написва «Автомати», «Дамата с рентгеновите очи», «Разкази в таралежова кожа».

Подборът на изразителни, говорещи детайли и акцентуването върху тях създава атмосферата на «Познавах тези хора», носи авторския почерк. Някои от очерците се приближават до биографичната последователност и плътност, особено във втората книга, защото проследяват главните етапи от живота и творчеството на мемоарния герой. Това личи ясно при съпоставката със споменатите вече публикации за Минков. В студията на Милена Цанева изобщо не се използува биографичният елемент. Авторката работи само с текстовете и е успяла да създаде най-проницателния досега критически портрет на сатирика. Христо Радевски се придържа към своите впечатления, не нарушава принципа си за абсолютна достоверност, нито класическия жанров обхват на спомена. Книгата на Симеон Султанов «Насаме със Светослав Минков» е всъщност повече аналитична и оценъчна. Въпреки заглавието си тя минимално застъпва изповедния момент. Очеркът на Делчев не постига литературоведската изчерпателност на Милена Цанева, но за сметка на това предлага един жив образ, който представя и писателя, и човека Светослав Минков. Макар да отсъствува хронологичното проследяване на биографията и на творческия развой, каквото има у Симеон Султанов, добиваме усещането за релефност на изображението. Дори неохотата за саморазкриване на Минков е показана без ретуш и по този начин негласно се напомня за стената, която сатирикът изправя между себе си и събеседника. Тази преграда е налице и в цялата книга «Насаме със Светослав Минков», където най-често се описват разходки и гостувания,

изпълнени с мълчание, а след време писателят предлага само листче с отговори на някои поставени въпроси. Изглежда, той не познава радостта и опиянението от дружеския откровен разговор, а всичко премерва строго на стилизираща везна. Недоверителност, стигаща до тайнственост, проявява той и по повод на такова събитие в живота му като неговото лекуване в съветска болница през 1943 — 1944 г. в ролята му на български дипломат на връщане от Япония. Да попаднеш в това изключително време в Съветския съюз и да не споменеш пред никого от събеседниците си, да не разкажеш с подробности. . . И това е една от странностите на Минков, които в последно време, изглежда, допринасят за нарасналия интерес към неговата личност.

В тъканта на книгата «Познавах тези хора» мемоаристът е неотделим от критика. Делчев не е хроникьор, макар грижливо да колекционира суровини за бъдещата история на литературните нрави у нас. Това е проява на чувството за дълг у човек с обществен ангажимент, желание да се документира колкото се може по-разностранно литературната действителност, която е нещо повече и от текстовете, и от книгите, и от личностите, защото е постоянно променяща се картина на взаимни връзки, човешки отношения, припламващи страсти, социален императив — външен и вътрешен. Критическият нерв на автора личи в целия ход на мисълта, а още преди това — в подбора на мемоарните герои, в съзнанието за различното място на всекиго от тях в йерархията на националните културни ценности.

Рискът при подобна жанрова кръстовка иде от два взаимно изключващи се елемента — документалност на факта и субективност на критическата преценка за произведение и за писател. Защото при критико-мемоарната симбиоза оценката получава категоричност и внушение, че иде от стабилното гледище на неутрална дистанция. А кога ли критиката ще намери тази точка, за да се повдигне планетата на литературните пристрастия?

Още в началото на своя очерк за Константин Константинов авторът на «Познавах тези хора» предлага характеристика за книгата с пътеписи «По земята», като споменава, че те не са подчинени на установената традиция на пътеписа, че при тях няма събитие, че съществено в тях е «не самото пътуване, а предизвиканите от него прежи-

вявания — не пейзажът и емпиричеките случки, а атмосферата, която носят», че това е «леко елегично пътуване» и т. н. Тези определения са изречени от днешна позиция на зрял критик, а същевременно възприемането на книгата се представя през психическия филтър на юношата от 1926 г. Две възрасти и две времена се наслагват едно върху друго и дават внушение за особен стил. Документалното и критическото начало се сплитат неразличимо.

Допълнителна възможност за фиксиране на времето и неговите вкусове се открива чрез, общо взето, пестеливото саморазкритие на автора. Когато неговата личност влиза в кадър, той умее почти да се отчужди от себе си, за да описва преживелиците на юношата или на младия журналист и литератор, та по този начин да изобрази понагледно и по-откровено заблудите си и чрез тях — лутаниците на цял литературен кръг или увлеченията на времето. Така книгата на Борис Делчев става и фрагмент от ненаписаната психология и история на сектантството у нас, а заедно с това и принос за разкриване корените на догматизма. С подобна склонност към искрени преоценки се отличават споменатата вече книга на Христо Радевски, спомените на Веселин Андреев «Не мога без вас» и др. Поколението на комунистите, навлязло в обществения живот през 30-те години, дава сега урок по доблест. А за някои съвременници, изглежда, това е неприемливо, недостъпно — или не могат да се дистанцират от младостта си, или умишлено я идеализират.

Като напомня за някои не твърде симпатични постъпки на критиката или литературната администрация, Делчев неведнъж насочва жилото и към себе си. Но той е далеч от мисълта за някакво закъсняло разкаяние. Той живее в настоящето и се бори със свои средства за правата на историческата истина, която е нравствена база на бъдещето. Напомняйки, да речем, редакторското си своеволие спрямо Константин Константинов, мемоаристът иска да внуши понятия за етика, за право на оценка и на лично мнение чрез словото в литературния печат. Одисеята на Кирил Цонев, отричан, преследван, унизяван, разкрита с енергия и съучастие, е друга страна от актуалната гражданственост в «Познавах тези хора».

На места авторът не е избягнал излишни самохарактеристики — «ако се познавам добре», «моят лош навик да. . .», «и го включих в кръга на моите автори» и др.

Те дразнят ухото на съвременния читател. А фрази като «получавах ново потвърждение на моята преценка за Константинов», «ако се доверя на моята несигурна памет» и др. звучат малко кокетливо.

Отношението автор — герой има различни преображения в книгата на Борис Делчев и те се определят от нейния жанр. Категорията «автор» играе особена роля в текста. Личността на разказвача има разнообразни специфични функции в отделните очерци, дори в рамките на един и същ очерк. Споменът за възприемането на някои произведения на литературата преди години през очилата на тогавашната идейна нагласа превръща самия автор в обект за наблюдение и чрез това в свидетел за културния и политическия климат на дадено десетилетие. Текстът получава нюанс на изповед, изплават два образа — на разглеждания писател и на читател от левите кръгове. Но тези лица от един фрагмент не съвпадат с окончателния образ, оформен като резултат от целия очерк. Като че ли ни се поднася серия от стари снимки, които задържат вниманието при различни възрасти. Възрасти не биологически, а степени на културно и идейно израстване. Жанровата свобода, която си позволява Борис Делчев, е отдалечаване от мемоарите, разбирани само като записване на факти. Той въвежда и критическо съждение. Симбиозата от мемоарен и критически подход е дала неочаквано нов резултат. «Познавах тези хора» не е механична смес от преживяно и преценки на автора. Заглавието би могло да се развие с още добавки: познавах тази епоха, прешлифоване на критическата леща, сбогом на младежките увлечения и т. н. Макар че никой автор не може да даде гаранции дали не е заменил старите заблуди с нови...

Една особеност на сектантството е, че то не се поучава от своите грешки. Самият факт, че критикът напомня за отдавнашни, а също и за скорошни прегрешения, вече е противоотрова — и индивидуална, и социална. Борис Делчев изважда от прашните библиографски чекмеджета и от спомена си отзиви за романа «Кръв» на Константин Константинов, посрещнат през 1934 г. от М. Андонов, Г. Караславов и Дим. Панов с неприязненост, стигаща до определението «полицейско-фашистки роман». След три десетилетия, през 1961 г., друг представител на същото поколение, Владимир Топенчаров, се опита да заличи от нашата култура «Път през годините», приписвайки

на тази книга непоправими идейни пороци. Но духът на времето носеше вече други стремежи и общественото опровержение към този рецидив на сектантството дойде много скоро — второто издание на книгата се появи през 1966 г. и бе разграбено. Моралният принос на Борис Делчев като литературен историограф в случая е не само свидетелството за състоянието на Константин Константинов — вече възрастен, прекарал преди това цяло десетилетие в незаслужена и вредна за българската култура изолация — «мъчително безсилен», «несподелими възражения», — но и опит да предпази по-младите от подобно късогледство с тежки последици, невинаги забравяни от потомството.

Наблюдението над своите бъдещи герои авторът на «Познавах тези хора» е извършвал при всякакви обстоятелства — не непременно в пряко общуване и в разговори, а при прояви на героя в неговата естествена среда. Мемоаристът може да е бил в такива случаи безмълвен свидетел и по-късно вече се превръща в летописец за времето и за човешките дела. Интересни са например неговите впечатления от обстоятелствата през 1946 г., при които Константин Константинов в разстояние на половин година два пъти си подава оставката — първо като председател на Съюза на писателите и после като главен редактор на списание «Изкуство». Днес по-трудно би ни било да си обясним тези негови жестове, ако не бихме узнали за рязката оценка в култовски стил от устата на Кюлявков: «гнил либерализъм», «провал» и т. н. Сега може би не изглеждат съществени някои бегли споменавания за литературните средища от 50-те години, но това, че Димитър Димов е бил редовен посетител на ресторант «Крим» и на Клуба на журналистите може би след полувек ще има такова очарование, каквото е за по-младите днес името на сладкарница «Цар Освободител», чиято атмосфера отпреди десетилетия изглежда неповторимо артистична, особено след припряното събаряне на запазената до 1977 г. сграда. И много по-съществено свидетелство на Борис Делчев пак за Димитър Димов като председател на писателския съюз: «Той направи всичко, което беше по силите му, за да въведе в средата на писателите един стил на етика и вежливост» (с. 372).

При разширителното тълкуване на мемоарния жанр Борис Делчев открива простор за разтягане границите на

времето в своя текст. Понеже разказва за писатели, той измества точката на първата си среща с тях от мига на личното запознанство назад към докосването до първото им произведение. Така започват спомените му за Полянов, Лилиев, Петканов (том 1), за Светослав Минков (том 2).

При жанра на «Познавах тези хора» понятието «автор» е всъщност събирателна от няколко аспекта. В някои случаи «авторът» има ролята на рецептор в отрязък от миналото, т. е. той е изобразен като читател и днешният мемоарист «го» разкрива с тогавашните му впечатления, с тогавашната му естетическа подготовка, с вкусовете и идейните му багажи, най-често иронизирани. В очерка за Константинов става дума за началото на 30-те години: «В нашите среди националният нихилизъм минаваше едва ли не за идейна добродетел», «тласкаха ме към подозрение дори и невинните патриотически порив на автора», «макар да отхвърлях в себе си крайните квалификации на левия печат, бях обладан от непреодолима скрита резерва към Константинов» и др. След тези наблюдения върху социологията на вкуса в началото на 30-те години, макар и представен във форма на изповед, рязко встъпва гласът на поучилия се от житейския си опит литературен критик вначалото на 70-те години: «Не искахме да си спомним — човек може да не мисли като нас, без да е наш идеен противник.» Подобни моменти има в очерците за Димитър Полянов, Георги Райчев, Николай Лилиев, Константин Петканов, Николай Хрелков от том 1.

Това не е само литературен похват, целящ убедителност. Чрез наслагване на различни пластове време се постига по-точно попадение, преоценката става динамична като развитието на човешкото познание. В категорията «автор» при произведения от този вид се застъпват тежките следи на епохата и затова личността на разказвача е не по-малко интересна от героите. С тази особеност очерците на Борис Делчев навлизат в зоната на художествената проза, запазвайки си всички права на критическа дистанция.

Манерът на работа върху най-добрите очерци в книгата е строго подчинен на критическите навици, отличава се с научна добросъвестност. С това може би авторът охлажда съучастието, пристяга полета на спомените, предпочитайки издирването пред артистичната асоциация, библиографската находка — пред хрумването. Заел се с

очерка за Константин Константинов, той не остава при впечатленията от прочетените навремето негови книги, а се връща към непрочетените, за да свери предишните си общи преценки. Надниква дори в страниците на забравени списания като «Демократически преглед» и «Смях» от 1911 — 1912, за да се запознае с някои от ранните прояви на писателя, после невключени никога в книга. Преди да пише за Светослав Минков, също разравя прощъпулниците му — преводи и първи опити в разказа, всичко онова, което е «пръснато тук и там, известно само на библиографите». Препрочита роман от Бласко Ибанес във връзка със спомена за Димитър Димов.

Авторът на «Познавах тези хора» има съзнание за своята отговорност пред читателя. Той не разчита единствено на паметта, не се осланя само на личните впечатления, а издирва важни детайли и дори забравени публикации. Това приближава образа на писателя до самия оригинал. Борис Делчев се стреми да постигне пълнота и завършеност, той има амбицията да създаде портрети, а не мемоарни щрихи. Тази тенденция е забележима при съпоставяне на първия том от книгата с втория. Увеличава се изчерпателността на наблюдението, обемът на очерците нараства значително, достига до 80 — 100 страници, докато в том 1 се движеше между 20 и 40 страници. Психографският и критическият елемент се изравняват с мемоарния и на места дори преобладават.

Бегли загатвания в текста изтъкват методичната подготовка преди неговото записване и подсказват, че някои от очерците би трябвало да бъдат назовани не само мемоарни, но и критически. Наистина, Делчев не се стреми към литературно-историческа изчерпателност и привидната мемоарна ограничителност му доставя удобство да засяга едни произведения или прояви на своя герой, а други да пропуска. Намерената жанрова еластичност му дава свобода, без да му налага строги изисквания.

Мемоари от този вид, със своя критически елемент, са не само свидетелство, функция на епохата, а и нейно преодоляване.

1970 — 1978

ЧИТАТЕЛ И КРИТИК

(Стоян Каролев)

Има една вицова формула, според която хората се разделят на две категории: читатели и писатели. Това безпрекословно разграничение, като всяка шега, съдържа доза истина, но поне към критиците то е неприложимо. Тяхното призвание-професия ги задължава да бъдат едновременно и читатели, и писатели. Може да има и критици, които малко четат, а повече пишат. За Стоян Каролев това не важи. Не знам дали са мнозина колегите, които могат да се мерят с неговата добросъвестност като читател. Ако се поддам на модното увлечение по хороскопите, бих казал, че той е обречен на читателство, със силно и неотделимо влияние от планетата на нравствеността и дълга.

За да вляза в неговата стилистика, ще трябва да прибягна до подробни и изчерпателни доказателства, иначе той няма да ми повярва, а току-виж се заловил и да ме опровергава.

Отрано студентските години го изправят пред необходимостта да поглъща — като всички филолози — огромни купчини романи, монографии, изследвания и т. н. от български и от всякакви чуждестранни автори, щедро застъпени в университетската програма. Но за разлика от някои филолози, които след напускането на аудиториите четат вече само собствените си произведения, Каролев тръгва по път, белязан от нови словесни стълпотворения. Добре си е започнал той със стихове (печатани през 1941 — 1943 г. в «Литературен живот», «Вестник на жената» и другаде), но скоро скрива от читателите поезията си. Чак в последно време осъзна тази своя грешка и се опита отново да огласи поетичната си муза («Пламък», 1981, № 2), но от читателската съдба вече измъкване няма.

Още първите житейски стъпки на Каролев са в издателското поприще и те го сблъскват с потока от ръкописи, които трябва да се отсяват и после да се редактират. И веднъж така орисан. . . След четиригодишно труженичест-

во в издателството на БКП иде кратък отдих като асистент и — отново в редакция. През 1949 г. е назначен в сп. «Септември», а скоро след това 28-годишният младеж става главен редактор. И приятно, и авторитетно. Но Стоян Каролев не е от породата на главните редактори, които четат предимно плановете на поредния брой и се задоволяват с ръководене на заседания. През ръцете му, а по-точно през очите му минават по неколкостотин машинописни страници всеки месец. Вероятно не са малко авторите, които биха се явили като свидетели за неговото вникване в ръкописа им преди години, за грижата му към точност в изказа и т. н.

От 1952 г., след шумната история около романа «Тютюн», в която той има ролята едновременно на виновник и на жертва, се явява двегодишен период на отдих от читателството, за да поеме отново той своя кръст през 1954 г. като редактор на отдела за критика в «Литературен фронт». И пак познатите мъки над многобройни ръкописи и познатите главоболия най-вече с тия от тях, които няма да стигнат до печатницата — отхвърлените трябва да се изчитат най-прилежно, за да не падне и сянка от съмнение в пренебрежителност. При човек мекосърдечен и стремящ се към справедливост като Каролев това е недопустимо.

За непосветените следващият етап, когато напуска вестника — работата в Института за литература при БАН — сигурно изглежда като спасение от читателската тегоба. Нищо подобно. Едва ли има сътрудник в института, който да не е търсил и изслушвал неговото мнение, препоръка или изказване за ръкописа на своя статия, студия, монография, дисертация, литературна анкета. Като завеждащ секцията за съвременна литература Стоян Каролев търпеливо и пак добросъвестно поглъща нашите тегави и само в редки случаи кратки съчинения, поставя по полетата своите стенографски подсещания и после още по-търпеливо разяснява, убеждава. Все внимателен, деликатен, кротък. Покрай този невидим за публиката труд той вършеше съвестно и редакторските си задължения в сп. «Литературна мисъл». Заедно бяхме там седем години (че и заедно ни освободиха в 1975) и той бе един от най-активните членове на колектива.

Изброявам, изброявам, а още не съм дори споменал баш главното: ами той прочита почти всички книги на

съвременните писатели! Е, може напоследък издателският потоп да го е вече стъписал, но статиите му докъм 1970 г. показват, че неизменно следи развитието на проза, поезия, критика. За да приключа с тази първа доказателствена част, ще посоча и върха на неговото читателско паломничество: той намери сили да повтори стъпките на един голям свой предшественик в поглъщането на книги, като в продължение на години се зарови в библиотеката на Пенчо Славейков и иззоба не само томовете на немски и български, ами и бележките по полетата, и подчертаванията с една или няколко черти. . .

След като смятам вече читателските му заслуги убедително доказани, преминавам към другата страна на неговата двуединна същност. Впрочем за Каролев комай това никак не върви: ни раздвоения, ни колебания, ни лутания и люшкания не крие неговата стабилна натура. Напротив — уравновесен, трезв (вкл. трезвеник), съсредоточен и работлив, работлив до припадък. Неподатлив е за страсти и увлечения, когато анализира и пише, но изследователското му вдълбочаване говори, че то може да се породи само от вътрешна страст, която ражда творческата воля.

В своите критически статии Стоян Каролев е сериозен, но внезапната нотка на ирония, хумор, лека закачка показва, че той има сложна нагласа. А разговаряш ли с него, особено в многолюдие, той е сърдечен, засмива се от дълбоко, с вътрешната освободеност на откритите души.

Изглежда, че противоположностите се привличат. Той, последователният и колективистът, се зае да изследва личността, идеите и творчеството на автор като Пенчо Славейков, прочут със своята непоследователност и противоречивост (разкрита прекрасно от Каролев), издигнал индивидуализма в религия. От това капитално произведение — «Жрецът воин» (1976) — могат да се направят почти всички съществени изводи за постиженията и за характера на автора му. Преди всичко — трайност на интересите. През 1943 г. студентът Каролев дебютира във «Философски преглед» със статия за Пенчо Славейков. След това на няколко пъти се спира на идеологията на поета, за да се залови след три десетилетия с цялостно многотомно изследване. Критици и историци тактично заобикалят чепатата и сложна фигура на Славейков, но Каролев не се побоя и резултатите са налице — първата

изчерпателна монография за автора на «Кървава песен» се появи. Началният том разкрива психологическите и социалните корени на идеите на поета-критик чрез вникване в многобройни фактори. Вторият том е истинска енциклопедия на духовните повстрия у нас в края на XIX и началото на XX век. Изследователят е успял да открие и представи систематично и убедително подводните течения, които тласкат мисълта на Славейков и чрез него — насоката на цяло поколение български интелигенти. А тези влияния и взаимодействия не са шега работа — наред с Гьоте и Хайне в тях се вмесват и Шопенхауер, Ницше и Киркегард; Фолкелт, Ланге и Льобон съжителствуват с Толстой, Тургенев, Чехов, но и Хамсун. . .

И не само този случай е показателен за трайността на интересите му. Първата книга на Каролев е «Димитър Благоев — литературен теоретик и критик» (1951). След време той уточнява своите оценки, за да изгради нов портрет на основоположника на марксическата критика у нас, и той се появи в 1972 г. От една рецензия за «Крадецът на праскови» (1948) се поражда неизменното внимание впоследствие към всяка книга на Емилиян Станев, към стила и поетиката на писателя, за да се стигне пак до цялостно изследване на неговото творчество — «Неутолимият» (1982). Подобно продължително «проследяване» с обич Каролев проявява и към редица още писатели: Павел Вежинов, Никола Фурнаджиев, Димитър Талев, Йордан Радичков. Тук не ме сдържа да си кажа: с тълкуванията, оценките и теоретичните му заключения за повестта «Неделя» и за разказите от «Свирепо настроение» не ми се ще да се съглася.

При постоянното възвръщане към теми и автори в дейността на Каролев се проявява и друга негова черта на човек и литератор, която бих назовал нравствена доминанта. Чувството му за справедливост го кара не само внимателно да формулира и обосновава оценките си, когато се изказва за книги или автори (напр. за Андрей Гуляшки, Божидар Божилов, Любомир Левчев, Стефан Цанев, Александър Геров, Антон Дончев, «Самуил» на Д. Талев и др.), но го подтиква и към ревизия на свои предишни изказвания. Явно Каролев зачита дълга си на критик пред историята и за разлика от някои свои колеги, които благопристойно премълчават греховете си, той

сочи своите и след това преминава към разработка на окончателно становище. Характерна е еволюцията му в оценките за Валери Петров и Димитър Димов. В книгата си «Въпроси на художественото майсторство» (1963) той се спира на поемата «Край синьото море» и напомня: «Върху нея в миналото тежаха «стотонни» подозрения в безидейност, формализъм и пр. заради отделни стихове. . . Такива стихове и аз съм цитирал с пресилено обобщаващи цели.»

Сам стремящ се към обективност, той до голяма степен получава в ответ справедливи оценки за своите произведения. Не че му липсват отрицания и огорчения, но библиографията сочи недвусмислено: за книгите му са се изказвали мнозина автори от всички поколения. А признанието на младите критици не може да не носи удовлетворение дори на освободен от суета автор.

1981

ФИЛОСОФСКИ ЛИТЕРАТУРНИ ЕТЮДИ

(Исак Паси)

Преди години Илия Бешков изрази категорично своето убеждение: «Свобода има в изкуството, а в живота — само ограничения.» Ако тази мисъл се свали от нейната философска сфера и не се прецени като израз на страст и опит едновременно, тя би изглеждала само неприемлив парадокс. Когато четях книгата на Исак Паси, много често си спомнях за тъжното и същевременно оптимистично признание на Бешков. Трагично, защото напомня за сложната плетеница на живота, където необходимостта се налага над човешката воля, и оптимистично с вярата си във възможностите на изкуството. Тези асоциации с размислите на големия наш художник неочаквано ми показаха колко специфична рожба на българската култура е «Философски литературни етюди» от Исак Паси. Може би странно изглежда такова твърдение за книга, в която не се споменава нито едно име на наш писател. Усилията да се открият тайните на миналите векове и тяхното отражение върху нашето време, а заедно с това — осъзната необходимост от информация, от просветителство, от разораване на духовни целини — всичко ни напомня за характеристиката на българската култура и не само на новата българска култура, формирана в подема на възраждането, но и от далечните времена, когато сме били жадни за богатствата на византийската книжнина и живопис, а същевременно сме искали да бъдем не само ученици, епигони, но създатели на нещо свое, да бъдем върху гребена на вълната.

Не са ли тези въпроси далеч от проблематиката на етюдите, посветени на Бокачо, Сервантес, Шекспир, Волтер, Шилер, Балзак и Томас Ман? Ако трябва да се определи само с една дума книгата на Исак Паси, бих казал, че тя е сериозна. Сериозна в подбора на автори и произведения, сериозна в проучването на тези автори и творчеството им, на обширната книжнина във връзка с

тях, сериозна в целите и амбициите на нейния автор — просветителски и изследователски едновременно. Ето затова есетата на Паси са органично свързани с най-добрите традиции на българската книжнина. В тях се вижда усилието да се асимилира натрупаният художествен опит, да се проникне в тайните на свободата, която дарява творчеството и която винаги е била притегателна сила за народите и за гениите. Вижда се също и желанието да се укрепи самочувствието на нация, която не е изминала този дълъг път не по своя вина, но сега със свои сили и от свое гледище преценява този опит на миналото.

За някои хора може би ще остане скрит смисълът на появяването на тази книга: безброй изследвания са посветени на авторите, които тя разглежда. Същевременно има толкова много заплетени проблеми на съвременното творчество. Нека не се забравя, че от Освобождението насам почти винаги със завидна бързина са се превеждали, популяризирали и са станали предмет на подражание почти всички модни книги, автори, школи. Така Пшибишевски, Тетмайер и Леонид Андреев се явиха за българската публика като че ли преди Пушкин и Мицкевич, поне придобиха грамадна популярност навремето си. Тази традиция продължи, макар и равнището да се повиши: последователно премина любовта към Ремарк, Стефан Цвайг, след това изгря звездата на Хемингуей, Стайнбек, Селинджър, яви се Евтушенко и само издателската инертност стана причина неговата популярност да секне, преди да се е създала, въздействието му да остане в книжките на неговите български подражатели.

Със своите етюди Исак Паси внимателно се опитва да включи своя читател в системата на развитието на мисленето през миналите векове. Неговата творба показва грижливия подбор на познавач, който има своя ориентация в привидния хаос на литературното развитие. Паси се спира върху възлови, характерни произведения, във всеки свой етюд той се опитва да даде представа за атмосферата на определена епоха и без да предлага подробна картина, спазва по-важната, вътрешна последователност. Не случайно той започва с Бокачо. В «Декамерон» може да се види едно начало, а същевременно Паси подчертава, че това е «категорична полемика в защита на правата на новия човек, на неговата свобода срещу средновековния обскурантизъм». И след като про-

следява разума в безумието на печалния рицар, «естетическата утопия» на Шекспир в «Буря», иронията над оптимизма в «Кандид», усилията на човека да постави свободата си над необходимостта във «Валенщайн», авторът на есетата стига до момента, когато изкуството започва да губи илюзиите си и започва да се самонаблюдава и самоиронизира. «Неизвестният шедьовър» от Балзак и «Доктор Фаустус» на Томас Ман завършват панорамата на едно дълго развитие.

Исак Паси се стреми към точното и лаконично определение. Неговите анализи и примери, многобройните му позовавания, съпоставки, асоциативни връзки разширяват извънредно много кръга на разглежданите явления, но същевременно са изцяло подчинени на задачите, които авторът си е поставил. И неговият стил няма излишества, претрупаност, украси. Паси има страстта на философа да стигне до истинския и точен смисъл на всяко понятие, обуздава желанието си да бъде артист. Той предпочита да бъде разбран точно, отколкото да накара читателя да му вярва и да го поведе по пътеките на свое настроение. Паси иска да подчини всичко на закономерностите, но понякога забравя, че в изкуството законът съжителствува само с безбройните изключения и отклонения. Когато разглеждаш еволюцията с едрия мащаб на вековете, тя е понятна и ясна, но доближиш ли се до гения, до неговата творба, намесват се съвсем други сили, често противоположни на общия закон. Така авторът на места стига до едностранчивост. В тези случаи при разглеждането духа на епохата и отражението му в дадена творба Паси отделя малко внимание на особеностите на таланта, а проследява предимно произхода и съдбата на някоя идея или схващане, принцип.

Не бих споменавал за слаби страни в книгата на Исак Паси, ако тя беше някакъв дебют в литературата. «Философски литературни етюди» поставя Паси между най-сериозните автори на нашата съвременна есеистика и заставя да се видят чертите на неговия стил, важността на постигнатото. Като сочи имената на велики творци от миналото и разглежда със съвременни акценти творчеството им, есеистът участвува в литературния живот активно, поставя истинските високи измерения на световната култура, издига идеал за културата на своя народ, раз-

граничава усилията на големите художници от амбициите на средните дарования.

«Философски литературни етюди» не е книга, която ще остане без отзвук в нашата култура, защото запълва голяма празнина и защото се докосва до жизнения въпрос за хуманитарното възпитание, което предполага систематичност при запознаването с изкуството. А това много ни липсва. Възгледите по-малко влияят на вкуса, той се оформя във възпитанието.

1968

КРИТИКЪТ В СВОЕТО ТВОРЧЕСТВО

(Минко Николов)

През пролетта на 1967 година бяхме с Минко Шейтанов на един от хълмовете край града. Разговаряхме надълго за двама негови ученици — Иван Хаджийски и Минко Николов. Този възрастен човек, запазил бистра мисъл и изразителност в мимика и говор, е бил учител по български език в прогимназията на Троян от 1915 до 1948 година непрекъснато. Той помни добре как се е променял градът, запазил е у себе си, дори записал спомени за нравите на старите троянчани, за бита и обичаите. В неговата преданост към родния град, типична проява за този край, голямо място заема и гордостта от делото на двамата ученици.

За другите Минко Николов е големият критик, авторът на книги за Страшимиров, Брехт, Смирненски, на статии, които винаги са правили впечатление — с искреността на оценките, с културата и прецизността в аргументацията, но за побелелия човек, застанал над покривите на града, където е преминал целият му живот, Минко Николов е рожба на родния край, изключителното дете и ученик. Шейтанов се връща назад в годините, когато критикът е бил още Минчо — любимец на другари и учители. Той добре си спомня това междучасие, когато ученикът се приближава до своя учител и тихо му казва, че в зададения на дъската текст има грешка. «Трябваше да покажа учебника, за да се оправдая пред него за допуснатата грешка», разказва старецът. Всеки час, когато се четеше откъс от творба на някой писател, учителят запознавал децата с неговия живот и творчество. В класа на Минко учителят изпитвал неудобство — малкото момче знаело значително повече от него. На показен урок при една пунктова конференция се разглеждала творба от Асен Разцветников и накрая Минко говорил за автора. Всички били поразени от неговите знания за писателя. Веднъж в разговор учителката от Троян Бона Кавръкова

спомена: «Аз нищо не го учех по руски език, но той никога не изрази това. . . Винаги съм изпитвала известно стеснение — че той много знае.»

Дали пътят в литературата, авторитетът на критика от по-късно време, както и трагичният край не са дали отражение върху впечатленията на учителите от тези ранни години? Дали в думите за детето няма обикновеното преувеличение, възторгът на провинциалния учител от неговите питомци, които «са станали хора»? Може да се мисли така, ако не бяха запазени голяма част от най-ранните непубликувани статии и записки на Минко Николов. Те говорят твърде ясно и категорично за неговото навлизане в литературата още през ученическите години в Троян. Не е необходимо да гледаме на тях само във връзка с творчеството от зрялата му възраст, за да преценим характера и мащаба на явлението. Тези ранни опити имат своята самостойност и повдигат свои проблеми, поставят отново пред нас въпроси, с които е свързано бъдещето на нашата литература и критика. Става дума за възпитанието на вкус към възприемане на изкуството и за литературното образование на младежта — в училището, в университета, за подготовката на научни кадри и млади сили в литературната критика, за осигуряването на непрекъснатост в този дълъг процес и за прогонване на дилентантството.

Традиция не само у нас е да се смята, че критиците са хора, отчаяни от своите несполучливи опити в поезията или белетристиката. Колкото и истина да има в това обяснение, то е незадоволително. То е валидно за мнозинството критици, но за средните критици. Истинското критическо дарование признава съвсем различни, други закони. Наистина, у нас обикновено интересът към критиката се появява твърде късно — в зрялата възраст или в края на студентството. По този начин подготовката за бъдещата дейност започва ненавреме — в години, когато амбицията за самоизява се е появила и започва дори да доминира в характеристиката на личността. Изразходването на интелектуалните запаси върви едновременно с натрупванията, понякога ги превишава. Ако се обърнем към историята на българската литература, почти няма да срещнем пример на толкова ранно оформяне на интерес към литературната критика и толкова необикновено рано започнала подготовка за такава дейност, както това е при Минко

БАН
БИБЛИОТЕКА

Николов. Книгата на Симеон Радев «Ранни спомени» дава материал за някои съпоставки. Когато излиза от лицея, завършил средното си образование, младият човек, дошел от македонското градче, е подготвен за сериозна журналистическа и литературна работа. Отличното познаване на една голяма литература като френската и нейния език не са предизвикали у него чувство за малоценност, нито са довели по-късно до депресии от голямата, трагична изостаналост на нашия народ и на българската литература. Той има чуждите литератури само за консумация, те му помагат да изгради своя вкус и култура, но интересите му са насочени изцяло към родната книжнина, той почти не пише статии за чужди автори, въпреки че познава добре тяхното творчество. Симеон Радев има самочувствие на пионер, на строител на култура и цивилизация. У него над всичко стои един възрожденски патриотизъм и подем, оптимизъм.

Спрях се на този пример от нашата литературна история не защото той е характерен за нея, а тъкмо обратното — за да посоча едно от малкото изключения. Това, което може да се види от книгата на Симеон Радев, а също при проследяване на развитието на Минко Николов, напомня с нещо изграждането на творците в музиката. Между етапите на подготовка и развитие при литературния критик и композитора има много общи белези. Не случайно най-големите композитори от всички епохи са израснали в семействата на музиканти, продължители са на родова традиция и са получавали първите си уроци у дома. Истинският критик няма право да бъде млад. В момента, когато произнесе своята дума, тя е вече оценка, той е длъжен да има зад себе си достатъчна естетическа и житейска подготовка. Както за композитора не е достатъчно да владее само един инструмент или част от теорията, а трябва да познава творчеството на предшествениците, историята на музиката, хармония, контрапункт, полифония, оркестрация и т. н., да борави с инструментите в оркестъра, така литературният критик не може да съществува, без да е проникнал в целия развой на литературата от древността до наши дни и освен това да знае в детайли родната литература, да познава еднакво добре както философията, така и живота. Поетът или белетристът могат да започнат своето развитие късно. Могат да имат някаква друга професия и покрай нея да творят,

Дори това често е по-плодотворно, отколкото чистата писателска професионализация. Критикът няма право да почва късно, ако иска да постигне истинския синтез на литературното познание. Той не може да остави голяма следа, ако се довери единствено на вродената си дарба за общуване с произведенията на изкуството. Той ще покаже проникновеност, стил, но ще остане при тях. А истинските постижения в критиката не са отделните догадки или наблюдения. Големият критик трябва да стигне до философията на литературното развитие, да успее да види двигателите му и при всяка оценка тогава ще личи концепцията на мощния ум, който осветява детайла в съпоставката с общото, с картината на националната литература. А появи ли се творба от крупен мащаб, той ще съумее да открие нейното място в световния литературен процес.

Някаква сянка пада над историята на нашата критика. Нешо Бончев, получил университетско образование и публикувал своите интересни статии в «Периодическо списание», умира от туберкулоза на 39 години — два дни преди края на Освободителната война. Доктор Кръстев, човек прям, етичен и неподатлив за политическата конюнктура, стана родоначалник на догматичното тесногръдие у нас. Симеон Радев написа в началото на века няколко блестящи статии и остави с тях своя стил (в продължение на половин век забраден от нашата критика) и след това дипломатическа дейност го откъсна от изкуството. Нелепа смърт от невинна операция прекъсна незавършеното дело на Боян Пенев, когато критикът беше на 45 години, в разцвета на силите си. Владимир Василев скъпеше своеобразния си дилетантизъм в критиката и неговият усет за литература се разпиля в безсистемен труд и периодически отклонения към театъра. Гласът на Гео Милев — един от най-даровитите и начетени критици — беше задушен от мъртвата хватка на военщината, равнодушна към културата.

Минко Николов започна своя път в литературата още като ученик в прогимназията. За това е съдействувала атмосферата в семейството, за което стана дума. Благоприятно са се стекли и други обстоятелства. Учителят му по български език Минко Шейтанов е човек със солидно образование. През шестгодишния курс на семинарията той е изучавал стилистика, теория на прозата и поезията,

старогръцка и римска литература, славянски литератури и българска литература. Преподаватели му са били проф. Стефан Младенов, по пеене — бащата на Саша Попов, по класическите езици — университетските лектори.

В дома на Николови, едни от най-издигнатите и уважавани хора в Троян, най-добри учители по литература в гимназията, разговорите винаги са били насочени към книгите, към духовни проблеми. Интересът към четенето у сина на двамата учители се е създал твърде рано — още в предучилищна възраст, и постепенно то се е превърнало в потребност, в страст.

Цялата библиотека на родителите е бързо прелистена. В читалището Минко вече е свой човек. Основано през 1872 г., то разполага с твърде голям за такъв градец книжен фонд: всички списания от Освобождението насам, наши автори, чужди автори на български и руски език. Не само книгите привличат тук любознателното момче. Библиотекар е Симеон Гатев — интересен, оригинален и своенравен човек, който е отлично запознат с поезията и литературата въобще, сам е издал няколко стихосбирки в миналото. В дългите разговори за писателите, за изкуството Гатев предава на малкия си приятел своята възбуда и възхищение от големите творци, част от своето библиофилско увлечение. Скоро приятелството взема и други форми. Минко започва издаването на свое малко ръкописно вестниче. Симеон Гатев след кратко колебание става негов сътрудник под псевдоним «Валерий Храбър». Колко ли възможности има троянският поет да печата... Това приятелство остава трайно за дълго време и влияе върху разбиранията на Минко за поезията. В двете интервюта, поместени във вестничето, се вижда доколко Гатев е въздействувал на младия си приятел. Минават години, но тази духовна връзка остава скъпа за Минко Николов. Беше през есента на 1966 г. В редакцията на сп. «Септември» влезе със залитане една приведена неугледна фигура. В говора на стария човек имаше гъгнене, в мислите — разпиляност и неяснота, в раздразнителността му — докачливост по отношение на всичко, което се докосва до поезия. Жестовете му бяха неизмерени, той разля кафето. Фигурата му, говорът, постъпките отвеждаха придобиха за всички присъствуващи в стаята някакъв гротесков оттенък и възбудиха смях. Минко седеше на своето място неподвижно, малко вдървен и гледаше с

тъга пред себе си. В очите му имаше укор. Прошепна: «Не знаеш какъв човек беше. Библиотеката нямаше нужда от каталог!»

Не беше само благодарност. Имаше в гласа много мъка. Този човек беше неговият Вендел Кречмар. Сегашното посещение го върна може би в дните на юношеството, на упоението от четенето, на възторзите и ентусиазма. Времето, което той е прекарал в полумрака на читалищната сграда като в някакъв тайнствен дворец на изкуството, на недостижимото, на мечтаното. Времето на самозабрава в четенето.

Още отрано у Минко Николов се изграждат черти на характера, определени склонности, предпочитания, а едновременно с това — натрупват се познания за литературата и историята. През своите ученически години той се запознава основно с периодичния печат от миналото, следи съвременните му списания и вестници — не само литературни, но и политически, проявява към съобщенията критично отношение. През този период от живота си Минко Николов се запознава с творчеството на Петко Славейков, Ботев, Вазов, Стоян Михайловски, Константин Величков, Захари Стоянов, Кирил Христов, Антон Страшимиров, д-р Кръстев, Пенчо Славейков, Яворов, Петко Тодоров, Елин Пелин, Теодор Траянов, Дебелянов, Смиренски, Гео Милев, Ясенов, Йовков, Георги Бакалов, Боян Пенев и др. Този списък от имена не е направен произволно. Те не са изброени от родителите му или от приятели, а се споменават в негови записки или статии от тези години и често са придружени от точни характеристики. Дори когато пише на тема, която носи в себе си школски изисквания, младият литератор отива по-далеч — привлича обширен материал при съпоставки, дава свои оценки, проявява съвсем не ученическа наблюдателност при анализите, стига до точни обобщения. И все пак — това са най-големите наши писатели, творчеството им се е изучавало в гимназията. По-ясно могат да се видят определените интереси към литературата и нейното широко изучаване, като се посочат съвременните автори, с чието творчество Минко Николов е запознат, преди да завърши средното си образование. Това са: Николай Хрелков, Камен Зидаров, Христо Радевски, Никола Фурнаджиев, Димитър Пантелеев, Елисавета Багряна, Георги Караславов, Крум Велков, Ламар, Д.

Б. Митов, Ана Карима, Чудомир, Николай Лилиев, Йордан Стубел, Йордан Стратиев, Асен Разцветников, Славчо Красински, Ивзн Мирчев, Дора Габе, Иван Хаджихристов, Николай Марангозов, Владимир Василев, Николай Райнов, Емануил Попдимитров, Ангел Каралийчев, Константин Петканов, Стилиян Чилингиров, Богомил Райнов, Александър Геров, Крум Кюлявков, Тодор Павлов, Андрей Гуляшки, Веселин Георгиев (Андреев), Георги Райчев, Кръстьо Белев, Лозан Стрелков. От този дълъг списък се вижда, че преди още да прекрачи прага на университета, Минко Николов е познавал цялостно българската литература — класиката и съвременността.

Не е трудно да се забележи, че тук липсват имена на детски писатели. Борбата с времето е започнала рано. Приказните светове на пъстрите книжки отлитат още в предучилищната възраст. Когато е ученик в отделенията, Минчо чете юношеска литература — романите за приключения и пътешествия — популярните тогава книги на Емил Коралов за Жари и др. Особено впечатление му прави «Стас и Нели». Той я поглъща жадно, дълго време живее с нея и записва подробно съдържанието ѝ. Но, общо взето, приключенската литература, която държи момчетата дълги години под своето очарование, в своята власт, отминава край сериозния не за годините си ученик от Троян без трайно и силно влияние. Във възрастта, когато юношите поглъщат романите, пълни с напрежение и героични прояви, Минко вече се занимава с проучване на съвременните му български писатели. Това е твърде силна инерция за неговото развитие, но може би има и незабележими последици. Без засега да се спирам в подробности на този въпрос, ще прибавя — младият човек не е придобил и достатъчно обширни познания върху чуждите литератури, увлечен в кипежа на съвременния му литературен живот. В статиите се споменават малко имена на писатели, чието творчество той познава: Пушкин, Владислав Реймонт, Франсоа Вийон, Мицкевич, Гогол («Ревизор»), Есхил, Гьоте («Страданията на младия Вертер») и в последния клас на гимназията — «Как се каляваше стоманата» на Островскии, и «Майка» на Горки. Незначителен е бил интересът и към фолклора. Ще изминат доста години и тогава, вече известен критик, той ще отдели значително време за проучването на европейските лите-

ратури, ще бърза, за да продължи своята борба с времето. И през тези дни ще изникнат нови и неподозирани проблеми и конфликти — житейски, психически, литературни.

Но да се върнем към времето, когато Минко е ученик и прави първите си литературни стъпки. Може би е необходимо да се посочат границите на това време: в прогимназията е учил от 1941 до 1943 година и в гимназията — от 1944 до 1947 година. Трябва ли да се напомня за изключителното напрежение на тези години — партизанското движение, особено силно развито в балканския край, трагичният край на две от четите, след това обратът в сраженията на Източния фронт, идването на Девети септември. Цялото развитие на събитията и същевременно погледът върху тях личи от вестничетата, които малкият троянски ученик издава, първоначално в ръкопис, а после на пишеща машина. У него се развива отрано обществено чувство. Приятелството му с момчета от прогресивни семейства насочва мисълта му към съдбата на народа, към войната на живот и смърт по руските степи. В отделни броеве на вестничето «Жило» се срещат такива бележки: «Недопуснато от цензурата» (бр. 21 от 2. 7. 1942 г.). «Един внезапен обиск в редакцията» (бр. 64 от 29. 5. 1943 г.). В съобщението, че е излязла стихосбирката «Действителност» от Бранимир (псевдоним на младия редактор) се подчертава — «нелегално издание на в. «Жило». От всичко това иде горещият лъх на времето, когато момчето често е срещало подобни фрази и само е пожелало да изживее нещо примамливо, опасно, някак си да се приближи до борците от съпротивата, към които проявява отначало съчувствие, а после възхищение. Тези невинни в своята същност — защото са измислени — съобщения за намеса на полицията в работата на ръкописното вестниче може би щяха да имат твърде тежки последици, ако полицията наистина надникнеше в негоните страници или научеше за някои други постъпки на 14-годишния редактор. През време на войната в един троянски дом са укрити марксически и съветски книги, притежание на Христо Радевски. Към стопанина на къщата полицията проявява подозрение и се налага преместването на това опасно богатство у сестрата на Радевски. С тази работа се заемат двамата приятели Иван Топалов и Минко Николов. Няколко месеца по-късно поетът бива евакуиран от София в родното си село Белиш, Троянско. Не-

говите почитатели — «журналисти» от в. «Жило», решават да го посетят и вземат интервю. Минко Николов и Николай Кунчев намират два велосипеда и тайно се отправят към Белиш. Така в брой 64 на «Жило» от 29 май 1943 година се появяват материалите от този разговор с поета комунист. Изказванията на Радевски по различни въпроси са интересни и характеризират неговите възгледи от това време. В момент на остра класова битка и на опасности той не иска да обиди с недоверие двете непознати хлапета — ученици от прогимназията, без колебание води разговор с тях по актуални теми от политиката и литературата.

След като толкова пъти вече в изложението ми, неизбежно придобило тук биографичен характер, стана дума за издаваните от Минко Николов вестничета, ще трябва да се каже по-точно кога са излизали те и какво е било тяхното съдържание. В тази своя дейност троянският ученик има още един предшественик — Гео Милев също е издавал през ученическите си години ръкописни вестници. Толкова различни по темперамент, двамата творци имат една обща черта — започнали са рано своето общуване с литературата, израсли са в културни семейства, не са изпитали обикновеното люшкане на младите хора при избора на професия, защото дарбите им се проявяват още в детската възраст.

Минко Николов започва издаването на ръкописен вестник «Оса» през лятната ваканция на 1941 година, когато е на 12 г. От «Оса» излизат 22 броя. На 12 февруари 1942 година вестникът се преименува в «Жило» и започва да излиза всяка седмица, написан върху литове за заявление — на две или четири страници. От «Жило» се появяват 116 броя, голяма част от които са запазени. Последният носи дата 7 юни 1946 година. Междувременно играта на малкото момче става сериозна — появяват се стихове против войната, иронични намеци за немското отстъпление на фронта, ядовити реплики и против политическото хамелеонство и користолюбието, против булевардната литература, безбройните романчета от Е. Брин и Сл. Езеров, които заливат пазара и тровят младежта. В квартала — полунашега, полусериозно — започват да търсят вестничето не само децата, но и родителите им.

Писането на вестник «Жило» върви успоредно с опитите в поезията. Те започват още в отделенията. Като ученик

в прогимназията Минко Николов отпечатва първото стихотворение «Зима» в столичен вестник и един композитор написва към него музика за детска песен. Интересът към стиховете продължава чак до студентските години, но много скоро центърът на вниманието се измества към критиката.

По време на гимназиалния курс са написани статии за «Кървава песен» като национална епопея, за други книги на Пенчо Славейков, за поезията на Дебелянов, за биографията на Гоце Делчев от Яворов, за ранните разкази на Страшимиров, за някои творби на Йовков и Елин Пелин, изследване от 100 ръкописни страници за журналистиката и идеологията на Ботев, доклади за «Прикования Прометей». «Как се каляваше стоманата» и др. Без да разглеждам подробно тези най-ранни произведения, в които личи отпечатък на авторска концепция, ще трябва да посоча най-характерната черта за личността на Минко Николов през тези години, която остава непроменена докрай — системата на труда. В същото време, когато пише тези обемисти — между 8 и 30 машинописни страници — работи, той е председател на ЕМОС и участвува в безкрайните съвещания с разпалени разисквания, продължава известно време издаването на в. «Жило», чете нови книги — произведенията на съветски писатели, които не са били издавани преди това. И, разбира се, е ученик отличник. Родителите му си спомнят за тези напрегнати дни. Цялата му дейност е била подчинена на строга планомерност. За училище са били отделяни само утринните часове от 6 до 8. А вечер, ако трябва, той не ляга до 12 или 1 часа, но и последната точка на плана трябва да бъде зачертана.

Тези години са възпитали у бъдещия критик воля за работа, система в труда, целеустременост. Усилията му да изучи в детайли българската литература, да изработи у себе си критерий за качествата на художествената творба превръщат гимназиалното време в университет за литературата и за живота. Затова не може да се смята за несъществен факт публикуването на първата рецензия във вестник «Литературен фронт» само няколко месеца след идването му в София като студент първа година по българска филология. В сградата на университета «Климент Охридски» през есента на 1947 година влиза едно скромно и плахо момче. В същото време върху страниците на ли-

тературния вестник се появява име на критик с право на свой глас, решителен и уверен в знанията и силите си. Какво ще предложи университетът на този критик, изучил сам българската литература в малкия балкански граден?

Минко Николов прекъсва живота си твърде рано — на 37 години. За литературния критик обикновено това е началото на зрелостта. До 30-годишната си възраст той може да покаже темперамент, вкус, усет за изкуството, социално чувство, характер и т. н., да разкрие качествата на своята личност, но това е само предпоставка за творчеството. Истинският живот на критическата личност започва след това. Изключения като Добролюбов по-скоро потвърждават правилото. При това в развитието на Минко Николов, при оформянето на неговите интереси се намесваха фактори и обстоятелства, които го отклоняваха или импулсираха, създаваха неравномерност в процеса на изграждането му. Сега вече неговият път е извървян и трябва да се видят и оценят оставените следи. Минко Николов написа множество статии и шест книги: «Христо Смирненски» (1958, второ основно преработено издание в 1965), «Павел Вежинов» (1959), «Кризата в модерния западен роман» (1961), «Брехт» (1963), «Антон Страшимиров» (1965), «От мъртвата точка до хуманизма» (издадена посмъртно в 1967).

Първите критически публикации от 1948 г., един дневник от началото на студентството и дисертацията от 1955 г. показват, че младият критик, посрещнат с изне нада и готовност от редакциите и университетската среда, е претърпял сериозни промени в своите възгледи за литературата, за критиката, онова време е оставило своя то- печатък върху развитието му.

Трябваше ли да се връщам толкова назад? Нали пред мен са неговите творби, те най-добре разкриват пътя му в литературата. Позволих си да напомня за някои факти от биографията на Минко Николов, защото неговото творчество е част от личността му, а самата тя представлява значителен интерес, заслужава внимание. Книгите му имат своята съдба, своята самостойност, но освен това те са част от неговото духовно пътешествие в живота. Минко Николов не беше безстрастен изследовател. Обектите на неговото внимание не са случайни, проучванията му са последица на извънредна интелектуална възбуда, на интензивна нравствена ангажираност. Така всяка негова

творба придобива освен научната си стойност, също и характер на своеобразна изповед за вълненията на критика, за търсенията му. Сега, толкова скоро след неговия край, е рано и невъзможно да се прави пълна и точна преценка за цялостното му дело. За съвременника може би дори е по-съществено да види личността на автора, да се разшири възприемането на неговите мисли с необходимите допълнения от биографията, да се насочи към истинските изменения на неговия вътрешен хоризонт, към разнообразните връзки с живота и литературата на един човек с изключителна душа, етика и ерудиция. Още от юношеството си той жадуга за по-добър и справедлив живот, идеята му за съществуването трудно се помирява с реалността дори когато вече тя е променена според насоката на неговите мечти. В постоянното напрежение на мисълта му, в острата вътрешна реакция срещу нравствената изостаналост на човека, срещу догматичната скованост на мисленето той стигаше до крайност, до болезненост. И това всъщност е белег за дълбоките вълнения, за неизкоренимия хуманизъм. Ернест Ренан пише: «Голямото неудобство на реалния живот и което го прави нетърпим за по-възвишените хора — това е, че ако се приложат там принципите на идеала, достойнствата се превръщат в грешки и много често съвършеният човек сполучва по-трудно, отколкото този, който има за мотор егоизма и вулгарната рутина.» Без да се свърже творчеството на Минко Николов с изграждането на неговата личност още през юношеските и студентските години, трудно могат да се засекат истинските координати на образа му. Младостта има съществено значение за проникването в някои скрити пружини на по-късното му развитие.

Но всъщност може ли да се говори за отражение на авторската личност в критическото творчество, още повече, когато става дума за писател, по-близък до науката, отколкото до изкуството — по своите предпочитания и стилни особености? Достатъчно е да се проследи творческата история, зараждането и осъществяването на книгите, които Минко Николов остави, за да се види колко е лишен от основания такъв въпрос. В очерка за Христо Смирненски (първо издание) липсва вътрешен напор, напрежение, патос. А този поет е привличал Минко Николов още през ученическите години, дисертацията му е посветена на неговото творчество. Малката книжка има твърде огра-

ичено предназна чение — да се противопостави на опро-
нтеното разбиране за поезията на Смирненски, което беше
о застъпвано в онези години от някои литературни работ-
зици в съгласие с конюнктурни изисквания. След като
написва дисертацията, критикът вече е казал своята
дума и книжката представлява малко и дори бледо извле-
чение на някои мисли от изследването. През годините на
младостта Смирненски му е бил вдъхновение, певец на
революцията и увлеченият в прогресивни кръгове ученик
от Троян го е поглъщал ненаситно, декламирал е стихо-
вете му. Към неговото творчество се обръща той в първата
си научна работа и с това като че ли му благодари за
възторжените мигове.

Интересът към Страшимиров идва съвсем неочаквано. Дълго време личността и творчеството на Иван Шишманов привличат критика и той замисля да му посвети книга, да покаже един образец за учен, общественик, творец. Възхищават го качествата на Шишманов — високо и солидно образование, познаване на няколко литератури и езиците им, реторически дар, интерес и близко участие в обществения живот и т. н. Минко Николов иска да посоч на нашия съвременник тази значителна фигура, да я постави като мярка и пример. При своите проучвания той се натъква на няколко факта, които постепенно охлаждат интереса му, намаляват обаянието на тази личност и той се отказва от своите намерения. Междувременно започва подготовката за едно ново издание на произведения от Антон Страшимиров. Като член на редколегията и автор на бележките към няколко от томовете, Минко Николов отново се връща към този своеобразен писател, голяма част от чието творчество познава още от ранните си години. Сега отведнъж Страшимиров го очарова.

Страшимиров не може да се нареди като писател между най-големите имена на българската литература. Но махнете неговата личност от нашата история и там ще остане непоправима празнина. Тази необикновена сплав между обществена дейност, редакторски огън, просветителски и педагогически нерв създава много възможности за критическа интерпретация. Дори когато са отдалечени по своите амбиции и насоченост от обществената му дейност, произведенията на Страшимиров носят нейния ясен отпечатък. Той е толкова силен, че става една от причините за тяхната нетрайност. При критика става обратното — отражението

на личността му е в хармония с общата насока на творбите. Минко Николов най-често търси проекции на свои вълнения и тревоги, търси себе си чрез творчеството на другите. Затова от Смирненски отиде чак при Брехт и Страшимиров. В последната книга — «Между мъртвата точка и хуманизма» — има силна автобиографична струя. В нея не се разглежда творчеството на български писатели. Но тя е следа от духовните изследвания и мъчителни терзания на високоиздигнатата личност в наше време. Има тук нещо от спокойствието и самораздиращата мисъл, която наблюдаваме при Томас Ман. Интересът към Страшимиров е интерес към интелигенцията — към нейните задачи, към пътя ѝ в миналото, към нейните задължения и тежести днес. Самата композиция на книгата разкрива стремеж не толкова да се очертае в детайли портрета на писателя, да се направи подробна характеристика на творчеството му и да се проследи неговият развой, колкото да се акцентува върху някои моменти, особено съществени за Страшимиров, за неговото време и да се види тяхната проекция в наши дни, да се направят заключенията и задължителните асоциации.

Стимулите за критическо творчество у Минко Николов носят силно отражение на младежката страст към активно участие в обществения живот, усет за социалната отговорност на писателя, една по-скоро поетическа нагласа, в която доминира вълнението, възбудата, а не толкова хладната преценка, равнодушната дистанция, вкусът към спокойно проучване и изложение на материала. Зад точните преценки и обобщения, зад верните наблюдения над писателя, които са особено характерни в книгите за Страшимиров и Брехт, както и за много от статиите и рецензиите му, стои една емоционална личност, тясно ангажирана с всеки ред, едни проникновени очи, които крият своите разширени зеници зад очилата. Те придават на лицето му външно равнодушие, спокойствие, уравновесеност. Но когато е сам с мислите си, когато пише, той става друг. Протичането на този процес е съпроводено с изтощително напрежение, фразите се изливат на един дъх, настроението оставя видим отпечатък. Зад всеки ред на неговите творби стои личността на критика — с хуманизма и тъжната, някак виновна усмивка — може би малко съм дал, може би не добре съм се трудил, а искам да дам всичко.

Изграждането на стила е всъщност история на твореца. Там се събират като във фокус чертите на характера му във всеки миг от своята еволюция. Пенчо Славейков твърди, че пълното събрание на съчиненията е гробница за един автор. Тези думи казват само едната страна от истината. Със строгия подбор писателят разкрива своя блясък, с цялото си творчество — как е постигнал този блясък, завоите и стръмните места по пътя си. Развитието на стила отразява духовните завоевания на човека, едновременно с настроенията, които го владеят в по-къси или по-дълги периоди от време. Затова понякога произведения без особено въздействие и успех, дори без особена стойност, предлагат повече възможности да се надникне в света на твореца, отколкото неговите шедьоври. Невинаги най-сполучливите книги говорят най-пълно и за всички страни от психиката на своя създател.

Убеден съм, че Минко Николов е от тези фигури в българската литература, които заслужават внимание не само покрай създаденото от тях, но и сами за себе си.

Едно сравнение между три варианта на изследването върху делото на Христо Смирненски е достатъчно, за да се видят много от особеностите на човека и твореца. Разстоянията между писането на дисертацията (1955), първото издание на книгата «Христо Смирненски» (литературнокритически очерк, 1958, 152 стр. малък формат) и второто издание — литературен очерк, 1965, 176 стр. голям формат,— не са големи, но разликите са значителни и очевидни. Първото нещо, което прави впечатление и изненадва, е тясната близост между дисертацията и второто издание. Критикът проучва в продължение на няколко години творчеството на Смирненски и в своята кандидатска дисертация сумира постигнатото от предшествениците, използува неизвестни материали — спомени, документи, цитира автори с различни възгледи — от Георги Бакалов до Владимир Василев, който отрече поезията на Смирненски, позовава се на изказвания на Боян Пенев, на спомени от Александър Жендов във време, когато върху някои от горните имена тежеше табу. Извличайки фрагменти от този текст, за да ги организира в критически очерк, той изоставя голяма част от най-значителните наблюдения. Дори откъм използуване на фактическия материал първото издание на книгата е по-бедно в сравнение с текста на дисертацията. Очеркът е изграден предимно върху био-

графичен материал и проследява идейното израстване на Смирненски, като се спира на една част от поезията му, която предлага материал за социологичен коментар. Спомням си, че с излизането на тази тънка книжка се промениха много от установените тогава формулировки за поезията на Смирненски. Сега този опит на Минко Николов е загубил стойността си, той отразява един изминал етап не само за своя автор, но и за цялата ни теоретическа мисъл. А тогава представляваше смела крачка напред. И все пак за Минко Николов книгата беше изоставане, връщане назад. Какво е накарало критикът да пренебрегне своите най-значителни мисли от дисертацията и да тръгне по пътя на описателството? Тогавашната атмосфера, несигурност и нестабилност на критериите в даден момент? Вероятно всичко това, също някои качества на характера, предпоставки от по-ранни години. Известна дисциплинираност, липса на склонност за резки отлики и противопоставяне, желание да се продължи без зигзаги литературното признание, младежка суета в нетърпението да се види отпечатана първата книга — всичко това е напълно възможно и приемливо като обяснение. И все пак недостатъчно.

Минко Николов публикува първата си критическа работа през 1948 г. наскоро след постъпването си в университета. Това е рецензия във в. «Литературен фронт». Скоро той дебютира в сп. «Септември» и неговите критики веднага правят впечатление със зрелостта на оценките, със стабилния критерий. Как и кога се е изградил той, младото момче, току-що дошло в столицата, още ненавлязло в литературната атмосфера, не е проникнало в сложната плетеница на съвременните писателски вълнения, усилия, амбиции?

През време на ученичеството в троянската гимназия Минко Николов се запознава основно с цялата съвременна българска литература и периодичния печат, дори пише статии, които събира в машинописни «книги» под заглавие «На литературни теми». Още преди да постъпи в университета, той е подготвен за литературен труд, изградил е солидни възгледи за изкуството и познава възможностите на съвременните български писатели. Вече стана дума за това. Същевременно у него гори, наистина гори желание за участие в изграждането на новото общество, за поемане на свой дял в новия живот. Тогавашните години на опия-

нещие се отразяват силно върху формиране на разбирането му за живота, за ролята на литературата в него. При цялата наивност и ентусиазъм на младостта той буквално попива някои опростителни лозунги, които за някого можеха да имат мимолетна власт, но за чистата душа стават закон. От един дневник за първите месеци на студентството личи как младият човек започва да преоценява своята литературна подготовка. В една редакция му казват, че стилът му носи белези на импресионизъм и в рецензията му липсва категоричната и ясна оценка. При други случаи многократно му се внушава, че неговата подготовка е книжна, че той не е свързан с живота, че не го познава добре. Университетът му предлага информация вместо задълбочени литературни познания. Философският курс е изместен от брошурни извлечения. Историята на литературата се изучава по схематични и опростени лекции. И всичко това се възприема от чистосърдечния младеж като необходима поправка на недостатъците в неговото образование, получено в провинциалната гимназия, в провинциалното читалище. . .

След първите успехи на публикациите тези упреци, отправени му от разни редактори, и при сравнение с общия дух на поместваните във вестници и списания материали, се изливат като студен душ върху неукрепналото самочувствие на младия критик. Годините на студентството не могат да заличат придобитите знания, но прибавят малко към тях. През този период неговите разбирания се променят, вкусът му се разколебава, критериите му стават принизени. Съпоставката между ученическите му статии и очерка «Христо Смирненски» изненадва — стилът му е загубил много от своите качества.

В първата книга на критика срещаме описателство, биографизъм, дори преразказ. Критическата декларативност измества сериозния анализ и съсредоточеното обобщение — той робува на изискванията за оптимизъм, вяра, бодрост. Той ги търси дори там, където ги няма и особено при всяка среща с настроение на тъга, униние или трагизъм и скептичност. В първото издание на «Христо Смирненски» и в очерка «Павел Вежинов» се срещат обикнати в онези години критически шаблони. Проследяването на теми тук измества концепцията върху твореца. Трепетът пред разкриването на поетическия свят, на необикновените преживявания и открития е потиснат от щампа-

та. Без съмнение стимулите на Минко Николов са други. Той иска да покаже истинския Смирненски, да изтъкне качествата на неговия хумор, несправедливо подценяван дълго време. Но в спора си с крайно ограничени оценки и позиции той остава все пак в тяхната сфера, не може да стигне до истински открития. Нещо го спира да отиде по-напред, да игнорира напълно обстановката на принизени изисквания. Той слага юзди на таланта и възможностите си. Същевременно се долавя някакво вътрешно недоволство, инстинктът му на роден творец подсказва, че е изостанал от самия себе си, че се е върнал назад. Чак след години той отново ще се заеме със същия материал, ще използува най-добрите си достижения от дисертацията, ще прибави нови наблюдения и така ще се появи второто издание на «Христо Смирненски», което може да се приеме като различна книга. Самият Минко Николов гледаше с тъжна насмешка на тази своя първа книга, на похабените усилия и надежди. Истинската негова концепция за големия пролетарски поет може да се види най-добре в статията «Смехът на Смирненски» (сп. «Литературна мисъл», 1965, кн. 2). Там личи силата на зрелия му стил, на проникновението и широтата на неговите познания и схващания не само за този поет, но за изкуството въобще, за отношението му към историята на българската литература.

Как е изминат пътят между «Христо Смирненски» (1958) и зрелите творби — «Брехт», «Страшимиров». «От мъртвата точка до хуманизма», статиите от последните години? Какви следи е оставила мъчителната самооценка, борбата с характера, с изостаналостта и грубостта в литературните нрави? Съзнанието за пропилените в наивни заблуди години, за загубена творческа енергия, за прекъсване на еволюцията на възгледите, за несъразмерност на натрупванията, празноти във философската подготовка и познанията за развоя и взаимодействието на литературите е нанасяло болезнени поражения. Привидното спокойствие, невъзмутимост и увереност в инерцията на избрания път, на изминатия път, са били маска на дълбоки травми, на тежки мисли. Зад една умишлено показвана твърдост се крие лесно наранима, нежна душа на поет.

Качествата на литературен творец с ерудиция и изключителна работоспособност, дисциплина и сериозност, на

човек, за когото изкуството не е нито забава, нито шега, а жизнено дело, съдба, личат отрано в статиите на Минко Николов. Те се проявяват и в първата му книга. Целият материал е основно проучен, изобилствуват факти, подробности, съпоставки, впрегнати в работа, за да засилят полемичния дух. Но ограничените задачи — обеднените догматични формулировки, на които се противопоставя — задържат изследването му в рамките на познатото, баналното. Проявите на богата, синтетична мисъл изтъкват истинските възможности на неговия ум.

Седем години е времето между двете издания на книгата за Смирненски, а фразата вече е придобила енергия и свобода, гъвкавост. Монографичният очерк за Антон Страшимиров сочи усет за разполагане на материала, без ограниченията на хронологизма. Богатство на асоциации, дълбока и опростена мисъл, без украси и каквато и да било показност. Критикът търси тук своето осъществяване в откритията, обобщенията, точните синтетични характеристики. Той крие своето участие. Когато проявяваш уважение и зачитане към писателя, към обекта на твоето внимание, ти изявяваш по-добре себе си.

Може ли да се съчетае почтителното отношение с иронията? Тя пронизва цялата книга за Страшимиров. Уроците на Томас Ман не са отишли напразно. Иронията е най-добрата дистанция, която прави приемлив всеки поглед върху противоречиво явление, върху образ с чести прояви на прекаленост. Тя туширa крайностите и с това запазва образа от разрушаване, отдалечава го от гротеската. От иронията на Минко Николов образът на Страшимиров е спечелил, той е вече защитен от посегателства. Всеки, който би го разглеждал едностранчиво, в светлината на преднамереност, а не в сложното му единство, е застрашен от потенциалната заплаха на оценката в тази малка книга на Минко Николов.

В монографията има кратки характеристики с необикновена сила. Той се възхищаваше от умението на Симеон Радев да ги пилее щедро в статиите и книгите си. Дори в биографичната част за зигзагите на Страшимиров характеристиките са повече от фактите. Почти всяко определение — стегнато и обмислено — води след себе си нюансировки, допълнения, съпоставки, асоциации и така лаконичната формулировка намалява своята едностранчивост, неусетно се разгръща в богата мисъл — привлекателна,

интересна, гъвкава, най-често спокойна, без задъхване и припряност. В тази книга въображението на критика се отпуска спокойно върху вълните на настроението. Страшимиров е предал частица от своята възбудимост, най-съкровените интереси на критика и писателя се срещат. Оттук идват и мисли като тази: «Нашето културно развитие крие особен трагизъм. Той е в бързината на българската интелигенция да изживее себе си, в нейното ранно самоизразходване, без достигане на зрелостта. Нашата литература познава много автори, които са автори повече на порива и жеста, отколкото на трайното самореализиране в изкуството. Струва ми се, че в тая фаланга на неосъществени търсачи от голям мащаб, на Страшимиров се пада челното място.» В една от последните си статии, по повод поезията на Ламар, критикът отново се връща към същите проблеми: «Той е довърши синтеза между регионално-фолклорните и революционно-експериментаторските начала в поезията. Той обаче направи едно плодотворно усилие да бъде верен на времето си и на рода си. Успехите на нашата литература се таят не в догматичното противопоставяне на тези понятия, а в противоречивото им и творчески продуктивно единство.»

Тези точни фрази, които характеризират научната строгост в стила на Минко Николов, са една страна от широкия диапазон на неговите възможности. Наред с тях в творбите му отведнъж ще пръкне някой изразителен образ с белетристична сила, просто невероятно изглежда да ги е писала една и съща ръка: «Монархизмът се настани у нас с котешка стъпка, коварно и предпазливо» или «Страшимировите произведения са. . . като нестинарско хоро върху жаравата на съвременността.»

В тези крайни точки от единството на стила се отразява сложността на творческата природа. Минко Николов проявява сдържаност, пределна точност, а също така и неочаквана свобода на хрумванията — в езика, асоциациите, композицията. Неговата натура влияе още при подбора на темите, но се проявява във всички моменти на творческия процес и се отразява най-ярко в стила.

Стилът на произведенията му същевременно е твърде близък до стила на поведение — мълчалива съсредоточеност, трезва оценка, винаги стремеж към равновесие във външната изява и таен вътрешен драматизъм,

да се мисли всичко, да се казва необходимото, умереното. И само в редки случаи уравновесената фраза не устоява под напора на вълнението и тогава писателят изпуска контрола, задържаните енергии го владеят изцяло, владеят го страшно и съдбовно.

Престоят му в Берлин (1956 — 1958) като преподавател по българска литература в Хумболдовия университет е твърде важен етап в развитието на Минко Николов, в еволюцията на неговите възгледи за изкуството. Той посещава често спектаклите на «Берлинер ансамбъл», задържа се за дълго в големи библиотеки и има възможност да се запознае основно с немската литература, с творбите на изтъкнатите съвременни писатели и критическата литература върху тях. Това не само разширява кръгозора му, попълва празноти в познанията му. През този период се извършва важен процес за формирането на неговите принципи, за изясняването на интересите му. Контактът с нови, непознати за него имена в изкуството, по-близкото общуване с театъра издигат критерия му за съвременното творчество, правят по-ясни и собствените му задачи.

Още когато се занимава с поезията и прозата на Смирненски, Минко Николов отбелязва свободата, с която поетът борави с жанровете. Още оттук започва интересът му към необременено от схоластически изисквания изкуство. Той вложи доста усилия в борбата срещу догматичните ограничения. Сега вече той стига до убеждението, че трябва да се води истинска война за културна традиция, както вършеха това всички наши големи писатели и общественици в миналото. По повод борбите на Страшимиров той казва: «липсата на духовно равновесие улеснява грубите и котерийни нрави да се пренесат и в културните ни среди», говори за «драмата на едно малцинство от истински и безкористни творци на нашата култура, които се задушават под натиска на огромната маса от полуинтелигенти», идва до съзнанието, че «създаването на духовни ценности е един вид «върховно мъченичество». Критикът е далеч от всякакво сектантско тесногръдие и през 1965 г. пише в предговора към стихотворенията на Ясенов: «Едва ли е имало в нашата литература поколение по-отдадено на чисто съществуване в сферата на духа, по-чуждо на житейската пресметливост и грубия практи-

цизъм», като споменава имената на Яворов, Лилиев, Дебелянов.

В годините, които отделят първото издание на очерка за Смирненски от монографията за Страшимиров и преработката на първата книга, са отразени фразите на стилното развитие. Но в това връщане на два пъти към творчеството на пролетарския поет има и някаква нравствена обвързаност, желание да се каже повече от истината, да се отиде по-близо до нея. Същото нещо се повтори с книгите «Кризата в модерния западен роман» и «Между мъртвата точка и хуманизма». За да се стигне до зрялото проникновение на втората, трябваше да се преодолеят грамади от пречки — обективни и субективни. Тези две произведения на Минко Николов бележат различни етапи в развитието на неговите схващания, позиции. Същевременно той още веднъж изяви своята вътрешна непримиримост към всяко опростено разглеждане на сериозни проблеми. Ако ограниченията на времето, на литературната атмосфера и на собствените му възгледи са го довели до създаването на едностранчива картина, характеристика на творци и литератури, той не изоставя подхванатия разговор, докато не стигне до нова яснота, до максималната за състоянието на литературното развитие в даден момент точност и правдивост. Той бягаше от прекалеността, не се устремяваше към надскачане на времето, но търсеше, разкриваше, казваше истините, пределно възможни и достатъчно силни. Той не беше борец по дух, но жадуваше за борба. И това е едно от постоянните противоречия на неговия характер. Той предпочита търпеливото изчакване за проява, а в напрегната промисъл задминава себе си и времето си, проявява непрестанно нетърпение.

Желанието да приближи до нашата публика актуалните проблеми на европейската литература, да постави пред писателите нови измерения роди книгата «Кризата в модерния западен роман». И както всяка негова творба, тази книга се превърна в една голгота. По силата на обективни ограничения и със специфичните белези на своята същност критикът е принуден да се отклонява от първоначалния си замисъл, да изменя посоките на мисълта си. Сравнете уводните думи към двете книги за зададения роман, вижте описателността, равнодушието, дори служебния характер при първата и страстта, задъханото

търсачество, личната ангажираност, съдбовността при втората. Патосът на първата книга е критически и информативен. Втората има до известна степен изповеден характер, отразява духовните търсения на писателя.

Интересът на Минко Николов отначало е насочен главно към новите форми и техники, в първата книга те повече го занимават. Във втората той им посвещава една глава, но вниманието му е съсредоточено предимно към идеите, хуманистичните терзания на големите майстори. «Кризата в модерния западен роман» показва недиференцирано отношение към художници и мислители като Сартр, Камю, Кафка. Желанието да се проникне в явлението, да се преценят неговите посоки, значение, многостранност, сложност, се преплита с някаква преднамереност, задължително отрицание. А истинските подбуди вероятно са други. Книгата има дори полемична насоченост с информативността си. Но също както при «Христо Смирненски» полемизирането с изостанали схващания задължава да останеш на техния терен и скоро трудът и усилията умират, стават безсмислени. В тези случаи има някакво смесване с импулсите и задачите на общественика и публициста и отдалечаване от стимулите на художника и учения с присъщата им трайност. Това е една от сложните и често трагични задачи на литературния критик, който е разпънат на кръст — да бъде служител на времето или да го побеждава със стремеж към трайни, неостаряващи истини. Защото критиката е като дуела. Противникът, обектът съвсем не е беззащитен. Той е, който избира оръжието, терена и начина на двубоя.

Колко двойствено в интимните подбуди на интереса и в осъществяването е отношението към разглежданите писатели, се вижда от позицията му спрямо Яворов и Пенчо Славейков. Критикът се противопоставя на тяхното «елементарно-схематическо» разглеждане, а в същия момент и в същата творба постъпва тъкмо така спрямо мнозина от европейските писатели. Когато споменах за двойственост, имах предвид не само твърде задълбоченото и обективно осветляване творчеството на Томас Ман и някои други крупни автори, но и отделни места, които звучат като реплики срещу едностранчивостта. Съвсем не случайно е цитирането на Луначарски с неговото сравнение за стила на Пруст, който «разстила своите възпоменания като шалове, като огромни килими». Минко Нико-

лов вплита името на големия пролетарски критик, ценител и познавач на изкуството и посочва по този начин неговия постоянен интерес към най-ярките явления в литературата, независимо от това, къде изникват те, напомня за неговата ерудиция и принципност.

«Литературата изобщо не е професия, а е едно проклятие» — като цитира тези думи от «Тонио Крьогер», авторът на «Кризата. . .» не само използува хрумването на Томас Ман. Той деликатно застава зад думите на големия писател, за да направи своята изповед. Съдбата на съвременния свят, пътищата на изкуството, отношенията изкуство — общество, цялостният проблем за културата е съдбоносен в съществуването на Минко Николов. Без духовна драма не би имало критическа личност. Но при него тук води вече една от нишките към собствената му трагедия. Томас Ман гледаше съвсем сериозно на играта, наречена изкуство. За Минко Николов нямаше игра, то беше съдба, всяко докосване до откровенията на художник беше нервна тръпка, в последно време се стигна до болезненост при размислите за грамадната естетическа сила и практическата ограниченост за бързо влияние над хората. И в отношението му към трагичните образи от рода на Леверкюн се прокрадва едно чувство за жертвеност — «той сам натоварва върху си «вината на времето» и се предава на проклятие».

Еволюцията на възгледите за периода, изминал между създаването на двете книги за западната литература, е толкова значителна, че от първата Минко Николов използува по-цялостно само главата за Томас Ман, а на автори като Камю, Сартр, Кафка, Кьопен и др. прави преоценка, прониква в тяхната сложност и противоречивост. Томас Ман поначало е вдъхнал респект на критика, а скоро го изпълва с възхищение. В неговото творчество са поставени най-острите и най-дълбоките въпроси, които терзаят интелектуалеца в нашето време.

Многобройни са предпоставките за изграждане на вкуса и критерия у критика. Освен талант, за него безусловно е необходимо: система на подготовката, система на целите, система на труда. Никой друг художник не е така детерминиран в своето развитие от безброй задължителни условия, както литературният критик. Това е отражение на дуализма в тази сложна творческа личност — връзката ѝ с изкуството изисква вдъхновение, артистичност на

възприемане, усет, изява, а близостта с науката не допуска художествена разпиляност, стихийност в труда, незаинтересованост от резултатите. Критическата личност най-бавно и най-трудно се създава и най-бързо, най-лесно се разрушава. Защото тя е единство от познание, морал, емоционалност, тя е твърде цялостна. Наруши ли се целостността, тя се разрушава. Страшното и трагичното в този процес е натискът и действието на привидно противоположни сили — отвън и отвътре. Всъщност тяхната посока е еднаква. Желанието за сигурност, инстинктът за самосъхранение за критика е толкова разрушителен, колкото и опасността, която го дебне отвън. Има някаква тайна тук — художникът изживява своето разочарование, падение, унижение, обида, като ги заключи в творба и с това се избавя от страданието, надмогва го, неутрализира го, докато всички те разрушават критическата личност, неутрализират вече самата нея. Яворов се изповядва: «. . . или аз, или моят герой трябваше да се самоубие. Но понеже героят се самоубива, аз мога да живея за негова сметка». Чрез творческия акт Томас Ман се освобождаваше от наслоения, комплекси, натрупани в неговата деликатна структура. Критикът разполага само със себе си.

Минко Николов запази своето достойнство. Негово оръжие беше мълчаливото несъгласие с користта на лъженауката, фалша. Позициите му, твърдо изразени в творбите му, правеха неговото присъствие в литературата факт, с който всички трябва да се съобразяват. Дори когато той мълчи. А зад грамадното чело, зад спокойния мек блясък на очилата са се разигравали невидими драми, водила се е жестока борба. Книгата «Между мъртвата точка и хуманизма» е протягане ръка към истината за човека, блуждаене по пътя на противоречивата природа на човека и мъките на съвременността. Това не е нито теория, нито история на литературни съдби и произведения, това е жива рана. В творбите на големите писатели той търси «обективен критерий сред разгула на субективизма», сред напора на безчовечието, сред неговите епидемии. «В гротеските на Йонеско не се долавя болка и страдание» — пише той. Хуманистът вижда обезсмислени усилията на такъв автор, той се е отдалечил от изкуството. В страниците, посветени на «Малкият принц», могат лесно да се открият много от чертите на самия критик — с

неговата лесна наранимост, с нежността и обичта му към хората.

Последното произведение на Минко Николов поставя пред читателя отново въпроса за творческата личност, за изграждане на личността въобще. Това е негова постоянна грижа. Книгата за Брехт до голяма степен е анализ на характера, възторжен апотеоз на твърдостта по пътя към истината в служба на високи идеали. Думите на Галилей, които критикът поставя за мото на своята творба, говорят ясно: «Само толкова истина може да се промъкне, колкото прокараме ние. Победата на разума може да бъде само победа на разумните». Обозначеното на една глава от този труд стига, за да се проникне в стимулите, в патоса му — «Неудобства на голямата личност». Минко Николов винаги е поставял високи изисквания, имал е строг критерий за оценката на личността. И най-строг е бил към себе си. Той прощава на Антон Страшимиров част от увлеченията му, защото «неговата суетност не е от материално, а от духовно естество». За самия Минко Николов може без колебание да се каже — той беше лишен от суета. Всъщност той притежаваше суетността от най-висш и благороден разред — стремежа към съвършенство на личността, постоянното подхранване на този стремеж у себе си и постоянното му скриване, задържането му в интимните сфери на самоанализа и преживяването. Без да смее да го признае пред себе си, без да смее да го мисли дори. Минко Николов изгради такава високоиздигната личност, в която морал и знание бяха еднакво важни съставки. А такива личности с високи изисквания към себе си и другите често се докосват до страданието. Дали това е геройство? Да си припомним думите на Ромен Ролан, казани за Бетховен: «Аз назовавам герои не тези, които са побеждавали с мисъл или сила. Аз назовавам герой само този, който е бил велик със сърцето си. Ако у човека няма величие на душата, той не може да бъде голям човек, нито голям художник, нито голям деец. А защо ни е успехът? Важното е да бъдеш, а не да изглеждаш голям.»

1967

ЖИВОТ В КУЛТУРАТА

(Цветан Стоянов)

Той не бе прочут професор — сдоби се с научна степен някакви две години преди безвременната си смърт. Не бе и между шумните автори — членството му в писателския съюз брои три години. Но създаденото от него показва внушително, че Цветан Стоянов е фигура своеобразна, многостранна, необикновена — един от големите български интелектуалци.

Цялото му житейско поведение носи белега на мисионерство. Той бе готов винаги да раздава знанията си, да обяснява търпеливо — на един слушател или на зала с пишещи събратя — хора настроени повече за присмех, отколкото за поклон. За него не бе губене на време да подготвя с месеци доклад върху проблема за отчуждението, за да го прочете за час пред писателската аудитория и с това да отвори очите на някои, които за пръв път чуваха думата «алиенация». Но това съвсем не им пречеше да изразят идеологическа подозрителност към неговите тези.

Цветан непрекъсното ловеше вести за нови явления в културата по света, търсеше да поднесе на съвременниците и нещо незаслужено забравено, а насъщно, плодоносно. Той «откри» Михаил Бахтин само седмици след появата на книгата му за Достоевски в ново издание през 1963 и веднага се зае да убеждава, че това е изключителен автор и непременно трябва да бъде прочетен. Търсеше източници, за да разкрие загадката — защо подобна проникновена книга е трябвало да пролежи три десетилетия в забрава — от 1929, когато се е появила на бял свят. Запитваше се — кой е този неизвестен съветски теоретик, достоен за сравняване с най-големите имена в литературната наука на XX век? Жив ли е? Написал ли е нещо друго? Книгата за Рабле от 1965 даде частичен отговор на въпросите, които Цветан, а с него и цяла група познайници, си задаваше.

В Америка се пръкнал нов писател — Селинджър.

Той тутакси изчел негови разкази и започна представянето им с изключителния си интерпретаторски дар. Седели сме да го слушаме с часове следобед край кръглите масички на знаменития тогава Млечен бар на чаша коняк и кафе. По тротоара на «Левски» и «Граф Игнатиев» се движеше пъстро множество, ние се наслаждавахме на неговия по-пъстър и по-жив театър. Било е 1963 или 1964.

Едва започнала една дискусия за славянофилството в Съветския съюз, и той вече бе подушил, че се разгръща интересна фаза на идеен обмен и спор. Представяше гледищата на различните автори, тълкуваше казаното и премълчаното, добавяше свой коментар. Той, обявеният за западняк, боравеше с лекота в духовния свят на руската интелигенция от XIX век, чиито стремежи се възраждаха и подлагаха на преоценки. Като си мисля сега, през 1988, това е бил опит на мислещата част в съветското общество да изтръгне родината си от дрямката на готовите истини, за да я изведе в съвременния свят. Бюрократичната номенклатура с безпогрешен инстинкт долови опасността за себе си и сложи тежка лапа. Ехото на онова мисловно движение дойде след петнадесет години, когато на държавното кормило застана един интелигент.

Цветан щедро споделяше огромните си знания, но най-привлекателното у него бе постоянният кипеж от собствени идеи, обладали цялото му същество. Той разгръщаше с размах проекти, спираше се върху някое явление от далечни времена или от течащите години, дириле скритите механизми, за да проумее истината за миналото, да бъде разбиращ настоящето и съюзник на бъдещето. Неговите хрумвания, винаги направлявани от социологичен лазер, се изливаха в стремителен разказ. Все едно дали ще демитологизира някой исторически фетиш, или ще развива догадката си за нарастващата роля и мощ на шайките, които отдавна не са привилегия на престъпния свят, а вече се настаняват в политиката и са огромна заплаха за човешкото общество. Постоянна негова тема бе пътят на родната култура, същността на националното, световната миграция на идеи. Тончо Жечев и Кръстьо Куюмджиев допълваха, възразяваха. Така обедните ни събирания в сряда или събота в кръчмата «Видинска среща» през 1968 — 1971 се превръщаха в дълги сладостни прения, гарнирани с момици, печени

дробчета и кани вино. При поглъщането на мезетата той също бе неутолим. Неговото същество се стремеше по всякакъв начин да преодолее отчуждението и раздвоението на съвременния човек, да стигне до ренесансовия размах и естественото битие. И почти успяваше.

През целия си живот Цветан непрекъснато превеждаше — друга характерна проява на неговото културно мисионерство. За него някак не върви да се каже, че бе професионален преводач. Той имаше по възрожденски откривателско отношение към творбата, към всичко ново в света на идеите. Романите, които представяше на българския читател, се издаваха с охота, това превеждане бе повече социално регулирано. С поезията нещата стояха другояче: той й се радваше, посвещаваше цели нощи, за да опита как ще звучи на нашия език една творба на Блейк или на Елиот. Имам усещането, че претворяването се превръщаше за него в нещо като спиритически сеанс — чрез стиха той общуваше с хора от различни епохи и това му доставяше неизмерима радост. А и не може да бъде иначе, щом имаш сетива и дарба за такива необикновени докосвания, почти възкресения. Той самият е сега пред мен жив — в полумрака на неговата стая в бащиния му дом на «Гогол», чете ни превод на «Стария моряк» от Колридж. Гласът му следва напевно и отчетливо ритъма, на места се въздига, но не звучи гръмко. Облегнато отпуснат, спокоен, грамадното му тяло почти незабележимо, останал само дух — прелян, отдаден, слят с поезията, с казаното някога от друг и казвано сега от него — пред нас трима, но и като че пред всички хора.

Стихотворенията на Емили Дикинсън го занимаваха дълго. Изглежда нейната муза бе прелетяла време и пространство, отседнала бе при него доверително, «не выходя», според шегата на Висоцки. Започна често да говори за тази необикновена жена — сива домакиня през целия си земен живот и световна поетеса след смъртта си, една посестрима на Кавафис. Трупаше преводи без всякакъв издателски договор, просто ей тъй — за кеф. На поканата да ни почете от Емили отвърна с естествена готовност и донесе у дома цял свитък. (Думата «папка», която понечих да употребя тук, ми се видя кощунствена спрямо неговото свещенодействие с поезията.) Преводите, неокончателни и недоразработени според него, постигаха мъдрата простота на Емили Дикинсън и за тези часове, докато го слушахме,

разкриваха далечния по време и близкия по вълнения свят на американската поетеса от миналия век. Жена ми, тогава редакторка в издателство «Народна култура», настоя да ги даде веднага за печат и предложи на Цветан да напише предговор. Той прие този бърз развой на събитията непринудено и без фалшиви скромничения. Обеща да подреди сбирката. Скоро въведението бе готово. Поисках ръкописа за предварителна публикация в списание «Литературна мисъл», където работех по онова време. Излезе веднага — края на 1970, само месеци преди книжката.

Ето че споменът постоянно измества статийното изложение, както стана преди време и с други колеги и приятели, когато се залавяха да пишат за Цветан. Но само студеното литературоведско описание на неговите словесни създания едва ли ще смогне да внуши излъчването на личността му, а сигурно ще представи накърнено духовната атмосфера, която той носеше със себе си и която остави след себе си у тези, които са общували с него.

Разкриването на това обаяние от хубавите разговори, за които той изля вдъхновено есе, разказът за неосъщественото допълва със значения свидетелствата на библиографията. Тончо Жечев не е пропуснал да види как в книгата на Цветан за Достоевски «основният мотив на последните страници е мотивът за една недовършена книга и едно недовършено дело тъкмо когато остават недовършени неговата книга и неговото дело» (Жечев, Т. Статии. С., 1978, с. 128). Поглед, дарен с приятелско проникновение, дава по-богато познание: «Цветан имаше рядко просветен и могъщ ум. . . Дълбоко преживял модернизма, той вече го беше преодолял. Някак неловко, той все повече си възвръщаше класическото равновесие на духа. . . Син на човешката култура от зараждането ѝ до днес, знаеше нейната история, историята на нейните идеи. . . Той живееше, за да знае, и знаеше, за да живее» (с. 127, 130, 131).

В своя предговор към книгата на Цветан «Броселиандовата гора» (1973) Атанас Стойков изтъква: «У него нямаше капчица злоба. Никому не завиждаше.» После споменава за «неутолимата му духовна жажда», сочи как Цветан вижда «литературното произведение като фокус и изява на духовните интереси, вълнения и стремежи на обществено историческото време».

Кръстьо Куюмджиев, с когото, уви, преди няколко месеца също се разделихме, представя физическия портрет на Цветан: «някакво грамадно, черно, добре гледано дете», но противопоставя на това външно впечатление духовния образ: «Цялото му поведение беше сякаш призив към търпимост, към снизходителност и прошка между хората» (Куюмджиев, Кр. Историята като жива памет. С., 1979, с. 148, 146).

В характеристиката си Светлозар Игов говори за «откривателски тълкувания», «философско-интерпретационна дарба» и което е крайно важно: «виждаше литературните процеси в международна широта» (Игов, Св. Едно недовършено дело. — «Лит. фронт», 15 авг. 1974).

Ако между представителите на българската интелигенция от втората половина на XX век може да се посочи продължител на традицията, положена от професорите Иван Шишманов и Александър Балабанов в началото на столетието, това е преди всичко Цветан Стоянов. Неговата близост с творческия дух на Балабанов ми се струва несъмнена. Тя е в необозримостта на интересите, във високата образованост, във ведрата свобода на подходите към разнороден материал, в презрението към каквито и да било канони, в настойчивостта да се свържат историческите нишки от древността към наши дни, в стремежа на двамата да бъдат граждани на всички епохи, но главно в разбирането им за единството на световната култура и за нас като част от нея. За разлика от разпиления Балабанов у Цветан Стоянов литературният труд бе подчинен на систематичност и импровизацията бликаше само във фрагмента, не в цялото. Епохата на първично културно натрупване заставя Шишманов да прибягва до компилации в своите лекции за западна литература. Цветан Стоянов изгради свой оригинален модел за епохата на романтизма и по този начин постави българската наука на нов етап. За жалост той нямаше достъп до университетска катедра.

И Цветан Стоянов като своя странен предшественик с рошава коса и рошави мисли, Балабанов, отрано започва да превежда и до края на живота си изпълнява ревностно тази културна мисия. Сам или в сътрудничество с други автори той е издал книги със стихове от Шели (1959), Расул Гамзатов (1963), Олга Берголц (1965), Уолт Уитман (1965), Байрон (1968), Емили Дикинсън (1971). Печатани-

те в различни издания преводи започват от 1954 и заедно с непубликуваните броят поети от няколко литератури: Кийтс, Варналис, Лонгфелоу, Смеляков, Блейк, Голдсмит, Вл. Соколов, Милтон, Бърнс, Р. Фрост, Я. Рицос, Томас С. Елиот и много други. Следсмъртно издаденият том със стихотворните му преводи разкрива истинско интелектуално богатство.

Списъкът на представената на български чуждестранна проза също е внушителен и съчетава автори с различна стилистика, произведения от разни епохи: «Гъливер при великаните» от Дж. Суифт (1957), «Студеният дом» от Дикенс (1959), «Преданият приятел» от Оскар Уайлд (1961), «Тортила Флет» (1961) и «Зимата на нашето недоволство» (1963) от Стайнбек, «Момичето от Джорджия» (1960) и «Пътуващият проповедник» (1964) от Колдуел, «Сияйна зора» от Джек Лондон (1962), «Да убиеш присмехулник» от Харпър Ли (1965), «Път към висшето общество» (1964) и «Живот във висшето общество» (1965) от Джон Брейн, «Книга за джунглата» от Киплинг (1967), две драми от Шекспир и една от Б. Шоу.

Почти всяка от тези книги му даваше незаменимо наслаждение с мъките по нейното претворяване на български, а за жадната публика появата им бе празник и откритие. Спомням си как романът «Тортила Флет» се бе превърнал в нещо като евангелие за една компания от млади интелектуалци, обитаваща таван на ул. «Иван Рилски» 30. На начеващия талантлив белетрист Георги Узунски, почти ненапускащ убежището, останалите — поетите Константин Павлов, Михаил Берберов, Манол Манов, Благой Димитров — бяха прикачили името на героя Дани. Романите на Джон Брейн запознаха читателите от онези години със сърдитите млади хора в Англия. Но Цветан не се задоволи с превода. Той създаде проникновени есета за идейните движения на младежта в чужбина — хипи, битници, сърдитите и др., разкри социално-психологическите им предпоставки, значението на този вид протест, симпатичен и неефикасен.

За около две работни десетилетия Цветан Стоянов е смогнал да преведе повече от 20 книги, някои от които изискват дълговременно съсредоточаване и търсене на трудната адекватност. Това само да беше, стига да оправдае един живот, прекъснат на 41 години. А всъщност преводачеството бе относително странична негова социално културна проява.

За него обаче няма страшична дейност, щом се отнася за навлизане в зоните на духа. Виж, служебното място бе не особено важно. И понеже не държаше на тази битова страна, администрацията му отмъщаваше постоянно за презрението към нейното висше достояние — постовете, йерархията. Някой друг на негово място би се смятал за неудачник — кариерата му представляваше непрестанно преместване и неприятности при обстановката на онова време. Нали бе интелигент от градски буржоазен произход, как да не се гледа на него с подозрение. Баща му, в миналото издател и търговец на учебни пособия, свързан кръвно с народната просвета, на старини цял бе достолепие с бялата си коса, изправена суха фигура, с измерен бавен говор, с финес на обноски. Но този благороден старец, бивш социалдемократ, бе повод за кадрови проучвания с черни точки за сина.

Цветан завършва право през 1952, учи школа за журналисти и започва работа в БТА. За две години махленските доноси го настигат. След мъчително хлопане по порти постъпва в «Земеделско знаме». Пак за две години. Следват пет години безработица. Но този жизнен и светъл характер не унива. Младият човек съзнава своята цена и това го крепи. Превежда, работи упоително и ритмично. Пише интересни есета. За разлика от мнозина негови съвременници бяга от доходоносната конюнктурност и се занимава с неща, които са ответ на същностни потребности за обществото. А те не остаряват лесно.

На някакво обсъждане прави изказване, което оставя силно впечатление у Христо Радевски, тогава главен редактор на сп. «Септември». Той веднага назначава непознатия младеж с ярки способности. Списанието е започнало щурм за обновление в литературата, за разчистване на догматичната мътилка, която трови изкуството. През 1963 обаче целият екип, начело с Радевски и Фурнаджиев, е отстранен. Цветан отново остава четири години без работа и трябва да се издържа от несигурни хонорари. От 1967 постъпва в редакцията на «Литературен фронт», от 1969 е научен сътрудник в Института за съвременни социални теории, защищава дисертация в 1970 и когато изглежда, че битовото му съществуване започва да влиза в нормален ход, иде нелепа смърт след операция на апендикса в «Пирогов». Толкова е цялата му служебна биография. Тя говори ясно за времето и за цената на

интелигента у нас. Обществото му дава скъпернически от своите блага, но за сметка на това той самият непрестанно и щедро дарява обществото.

Започнал с журналистика, докъм 1955 Цветан Стоянов се изгражда като разностранна и двигателна фигура в културния живот, макар за дълго да остава незабелязан и неоценен. Първите му статии, преводи и есета имат високи качества, но не раздвижват по-широки кръгове от обществеността. Те остават безшумни цивилизационни натрупвания, които реално тласкат развитието и чак след време изплават над нетрайната пяна на модното или официално насърчаваното.

Името на Цветан Стоянов изпъква бързо след отпечатването в сп. «Септември» на есетата «Невидимият салон» (1961) и «Броселиандовата гора» (1962). Те показват автор с мощно интелектуално излъчване, който поставя пред културния форум основни въпроси на развитието. Никой в ония години не бе правил опит да свърже в стройна теория пръснатите зърна от исторически особености. Теория, поднесена с градивна страст във форма увличаща, направо грабваща, и едновременно подчинена на строга вътрешна логика. Тези качества отличават цялата есеистика на Цветан Стоянов.

Преди това той бе издал една шеговита история, назована от него екскурзоводска: «Ние и Арчи» (1961). Книгата бе приета като весела и иронична идеологическа закачка с носителите на западни представи за съвременна България, но тази проява като че ли остана в кръга на забавното четиво.

В професионалния кръг за него се бе създала представа като преводач или популяризатор на английска и американска литература. Заниманията му с руски автори се смятаха за нещо случайно. А рецензиите и статиите за български писатели почти не се забелязваха, освен ако трябваше да се оспори негова оценка. Сега, толкова години след смъртта му, крайно време е да се види неговият значителен интерес и не по-малко значителен влог в саморазвитието на българската култура. Той никога не гледаше на нея изолирано от световния контекст и това е едно от същностните му качества, но изказванията за книги и автори показват вещо вникване в посоката на литературното движение и усет за плодотворното, талантливото. Нещо повече, погледнати в своята цялост, статиите му показват

наличие на система в подхода и градацията. По време, когато нашият фолклор се виждаше като застинала маса от текстове, достойни само за историческо разглеждане или за осъвременителна обработка, той написа призивно и проницателно есе за духа на народната песен, за залежите в нея: «Оръжия, които се пренебрегват» (1959).

Със статията «Днешната поезия и примерът на Вапцаров» (1961) той направи опит да лекува малокръвието на съвременната лирика, а с полемиката «Критика-метафизика» (1962) защити и обогати своята теза. След това серията от основополагащи публикации продължи. Статията «Българско, наистина българско» (1963) и полемиката «По повод «духа на мястото» (1965) се включиха в разговора за националните особености и за общочовешките достояния на литературата. Цветан Стоянов се опираше на стабилен критерий — мярката на световната литература. Защото не искаше да вижда своята страна обречена на провинциалност. Той изтъкваше нуждата от големите идеи, които са двигател на човешкото усъвършенстване.

Този набеден западняк не се задоволява с изказвания по най-съществени общи въпроси. Той стигна до откривателски наблюдения върху творчеството на някои от най-едрите фигури в нашия културен пантеон. Заглавието на есето «Езикът на певеца» звучи странно, защото е посветено на Паисий. Тази творба от три печатни странички мълниеносно разпаря инерционната представа, наслоена с томове учена книжнина. За Цветан създателят на «История славянобългарска» е «старинен рапсод», а самата история е «протяжна сага за някогашни времена». Силата му се крие в «страстта на словата» и те имат смисъл, защото са станали «слова-слово, не слова-лексика». В този текст от 1959 прозвучава една тема, която скоро след това ще се разгърне в есето «Невидимият салон»: «Езикът е общение и само онзи го владее, който иска и може да бъде полезен на народа си.» С лаконични доказателства-внушения авторът изтъква Паисий като приемник на древна традиция и баща на новата литература. Същото проникновение и въображение проявява Цветан Стоянов, когато пише за «Поуката от Житието» (1959) и оприличава творбата на Софроний на «старинен стенопис на някогашен майстор».

Юбилейната бележка «Втори юни» (1961) набеляза дълбока и съдбовна тема още в първата си фраза: «Ние

дължим на Ботев своето самопознание». Цветан Стоянов разгърна своите мисли в диалога «Втората част на разговора» (писан около 1962, публикуван за пръв път в том I на избр. произведения, 1988). Това е моралистичен трактат, той диша болка и обич в разкъсващ национален самоанализ. Интелигентът от средата на XX век прави опит да обобщи основни линии на нравствено поведение в исторически план и в актуален смисъл, той почти плаче от немощ, гневи се на себе си и на околните, за да намери пролука как самосъхраняващата се етническа субстанция може се пречисти и прероди. Трагична изповед за масовия конформизъм и пробив в него чрез посочването му. Тези страници могат да излязат само от синорна отговорност и преданост.

Рецензиите на Цветан Стоянов за съвременни наши писатели имат по-друга стилистика, но същата вътрешна подбуда. Те издигат строги изисквания и същевременно подкрепят перспективни търсения. Анализът на книги с разкази от Георги Мишев и Васил Попов показва как критикът търси съизмерения с културата на народната душа и на света в тяхното съчетание. За него това е същностно в литературата и сега ясно се в жда колко необосновани са били нападките към него заради западнячество. В рецензията си за Георги Мишев той пише през 1963: «И хумор — не комизъм, не смееща се, разкривена уста, а именно хумор, усмивка, светлина, извлечени от народната душа.» Наблюденията му нарлизат в тънкости и изваждат наяве жилката на авторско своеобразие: «Разказите са. . . лаконични и сухи като стар селски натюрморт. . . И гласове, които почти не се чуват, които шепнат, но изпълват стаята.» Още с появата на първата книга Цветан Стоянов отделя Георги Мишев като «една от надеждите на най-младата смяна белетристи.»

Със своите статии и есета за българска литература Цветан Стоянов успя да обхване възлови проблеми и тенденции в историческия развой и съдбовни социално-психологически задачи на своя народ. Между критиците той изпъква с обхватния си поглед и с философското осмисляне на явленията. Неговата фигура прави нашата критика от средата на XX век продължител на най-добрите традиции у нас и в Европа, защото мисълта му и тук носи белези на мисионерство, на жаждата за културно въздигане, която изпълваше цялото му същество.

1988

БИОГРАФИЯ НА ЕДНА КНИГА

(Тончо Жечев)

Колкото е по-значителна една книга, толкова по-трудно е да се сложат граници на нейната биография. Завоеванията на човешкия дух идат от митовете и легендите, преобразяват се и продължават да съществуват в бъдещето. Колкото по-скрито разклонени са корените на едно произведение в традициите, в мисловното наследство на предците, толкова повече плод носи то за потомците. Ролята на автора е скромна: да поеме и да предаде. Но оказва се, че тази работа никак не е лесна — изисква дълготрайна всеотдайност, отказ от суетен самопоказ в текста, яко врастване в съвременността и заедно с това — никакво поддаване на съблазните на модата.

Когато преди четири години се появи книгата «Българският Великден», увлеченията на някои критици застрашаваха да я вмъкнат в зоната на модното. Но тази творба, една от най-значителните през последното десетилетие, неотменимо навлиза сред все по-широки читателски кръгове дори извън границите на българската езикова общност. И сега, когато критиката я позабрави, увлечена в бързея от новопоявяващи се заглавия, започва животът на книгата сред народа. Тя е предназначена за този народ и разказва за неговите мъки да се изтръгне от историческото небитие сред многолюдието на Отоманската империя. И ако напомняме днес за «Българският Великден» от Тончо Жечев, повод за това не е само нейният автор, който навършва 50 години, а и самата творба, съзряваща във времето и доказваща своята функционалност в динамиката на днешния културен живот. За да напише «Българският Великден», Тончо Жечев се готви, може да се каже, още от рождение. Сам той признава, че първите подтици за размисъл върху нашата национална съдба и първите вълнения пред поемата на Славейков «Изворът на Белоногата» идат от семейната среда, те са заложени у него чрез детските впечатления. Но следи от натрупванията и от

постепенното нарастване на интереса към тези проблеми, от утаяването на идеите можем да открием във всяка от предишните книги. Още в дебютния сборник със статии «Съвременни образи и идеи» (1964) срещаме такава фраза: «Откъде се взеха в един наш съвременник просветителски патос и възрожденска идеализация?» Тези думи въвеждат в загадката на Димитър Талев, но дали те не могат да се отнесат и към самия Тончо Жечев?

Почти по същото време критикът се взря в делото на Андрич, за да проектира в статията си «Иво Андрич и краят на един призрак» някои съкровени вълнения за развитието на нашата духовна култура: «Неговата историческа мисъл е прогонила и сянката на снобизма, и сянката на провинциалното самодоволство, непобедими сенки, внасяли в делото и културната мисия на балканеца, склонен към паралелизъм с по-напреднали народи, отровни капки нихилизъм, подражателство или като спасение епигонство на нашето или чуждото.»

През 1970 Тончо Жечев написа есето «Народ и интелигенция» и не бе трудно да се усети в неговата интонация изповедна доверителност. Авторът поставя категорично като един от същностните въпроси на хуманистичната проблематика «отношението на интелигенцията към народа и народното предание». В текста на есето се вплита и името на Драган Цанков, с неговите темпераментни действия и със самоувереността му, че с един замах ще разреши вековечни противоречия. Това е тъкмо времето, когато се създават страниците на «Българският Великден». Трудът, положен върху изграждането на уж ясната и несложна конструкция на книгата, остава скрит за читателя. Но ако спрем поглед само върху един признак — пръснатите в изложението цитати от възрожденски вестници, — можем да се догадим за огромната изследваческа воля, вградена в тома. Авторът е преглеждал и чел дузина вестници, излизали преди повече от век. От хилядите статии, бележки, съобщения той е подбрал това, което приляга към неговата творческа задача. Само от вестника на Петко Славейков «Македония» в «Българският Великден» са включени 23 извлечения. От «България» на Драган Цанков — 21, от «Турция» — 14 и т. н., общо около 120 позоваванията на периодика, а отделно — около 55 из мемоари и архиви, около 160 из книги и статии. За изразходваната

нервна енергия и умствено напрежение няма изобретен измерителен уред, числата там са безсилни.

Но това е само страничка от историята на книгата. Тончо Жечев е издирил данни за малко известни или забравени дейци на нашето Възраждане. Той не е прибягнал обаче към механичен сбор от биографични очерци, а е организирал целия материал около единен замисъл, за да внуши историческото движение.

Бих казал, че «Българският Великден» поглъща до известна степен не само духовната биография на своя автор, но и неговата житейска биография. Жечев е съумял да натрупа многослоен опит. Литературен, за да поеме традициите, положени в книги като «Записки по българските въстания», «Строителите на съвременна България», «Бит и душевност на нашия народ», в делото на автори като Бакалов, Боян Пенев и др. Но и опит политически, социално-психологически, та да смогне погледът му да пробие пласта на привидното, на повърхностно събитийното и да стигне до същностното, до неговите пружини.

Тончо Жечев разказва за борбите за национално признание, които се разгръщат по българските земи през десетилетието 1860 — 1870 и придобиват особена острота в Цариград. Той възкресява дейците на тази битка. Това са всъщност първите български политици и дипломати от новото време, неподготвени, нешколувани, но призвани и задължени от епохата да мерят сили с хилядолетната опитност на Вселенската патриаршия и да лавират между интересите на великите сили. В книгата си Тончо Жечев показва как нашият народ се самоизгражда с неимоверни усилия. И с това въхва исторически оптимизъм.

1979

СЪПОСТАВКИ

(Стефан Продев)

По силата на същността си публицистиката всеки миг търси политиката, докосва се до нейните проблеми, храни се с нейните факти. Публицистиката никога не може и не трябва да бяга от всекидневието. Догматизмът се възползува от това. И ето — силата на цитата замени дълбочината на мисълта, задължителната бодрост дойде на мястото на жизнения оптимизъм, бездушието на фразата отстрани публицистичната страст.

Публицистиката прие този кръст мълчаливо, почти без съпротива, предаде се в плен на всекидневието и по този начин срина преградата между себе си и журналистиката.

Така се стигна до едно печално положение — в съзнанието на читателя понятието за публицистика се покри с онова, което е чел или може да прочете в който и да е брой на вестниците. Създаде се скептичното, недоверчиво и с голяма доза ирония отношение към нея.

Със своята книга Стефан Продев «хвърля ръкавица» на недоверието към този вид литература — към възможностите ѝ, към съществуването ѝ. Причините за съмненията в нейното качество бяха плод на опита у публиката. Но основанията за отричане на нейното право да съществува са оправдани само за тези, които не са надникнали в златните страници на миналото ѝ.

Преди да се срещнем с него, авторът на «Паралели» ни манифестира своята програма — думите на Йосиф Хербст: «Вестникарството се признава вече като наука, макар че то всъщност е изкуство.» Желанието на Продев е да реабилитира публицистиката, да тръгне по пътеките, които я водят към изкуството.

За да имаш смелостта да се противопоставиш на мимолетното съществуване на една творба в периодичния печат и я поставиш в книга, още повече, когато се отнася за публицистика, е необходимо самочувствие. Но за да ѝ осигуриш истинска трайност, то е недостатъчно. Защото

полето за действие на публицистиката е актуалното, злободневното. А то най-често има съдбата на еднодневката.

Няма да скрия, че аз прочетох голяма част от книгата на Стефан Продев с удоволствие, с наслада. Това признание ми позволява да прескоча предварителните уговорки за стойността на отделните негови творби и да потърся направо корените на постигнатото.

Авторът на «Паралели» има страстта на журналиста към фактите. Той ги търси с жадни очи в привичния поток на всекидневието, рови се в тежките страници на историята, любопитно надниква в прашните и забравени архиви на политически дейци, дипломати, философи, учени. Той им се наслаждава с упоение и с усърдието на колекционер ги трупа в паметта си.

Силата на голия факт, на събитието само за себе си е присъща единствено на журналистиката. За талантливия публицист фактите и събитията имат по-различна функция. В своите статии Продев винаги използува едно събитие за повод — за да сподели нещо свое. Винаги се опира на една група от факти, които са отправна точка за цял фойерверк от оригинални наблюдения.

В актуалността, задължителна за публицистиката в какъвто и да е неин жанр, е и силата, и слабостта на публициста. Тя го повежда от фактите към определен жизнен проблем, а след това го оставя сам, без друга опора, освен на собствената му способност за прозрение. Силата на Продев не е в умението да открие интересната подробност, която лесно подмамва окото на читателя. Той не се отказва понякога и от това оръжие, но преследва с него само една цел — преодоляване на първоначалната читателска пасивност и дезинтересираност. Силата на Продев е в обобщението. Защото той винаги проектира върху актуалността някакъв траен жизнен проблем. Статиите «Народът», «И ний сме дали», «Шаблонът на гилотината», «Откривателите и разбойниците» и др. имат своя първоначален подтик от конкретно историческо събитие — петнадесетгодишнината на Девети септември, празника на Кирил и Методий, процеса срещу Манолис Глезос, борбата на колониалните народи и т. н. Събитието е отшумяло, а мислите на публициста продължават да вълнуват. Защото чрез обобщението той е достигнал до общозначимостта.

Всеки творец се стреми да синтезира тревогите, духа на своето време. Със средствата на публицистиката Стефан Продев фиксира характерни елементи, обогатява с нови черти, видени от свой ъгъл, представите ни за съвременника. Богатството на наблюдения, обобщения, насоки е неоспоримо. Техният обхват — неподозирано широк — от неподправения възторг и преклонението пред силата на народа, от необходимата повече от всякога и законна гордост на българина с националната ни култура (пред нея и френската публика дълго стоя очарована в галерията «Шарпантие»), от магията на стадиона, гнева пред варварството на гилотината и разбойниците до тържествуващото превъзходство на социалистическия човек от космическия век и най-после до тога ярко показване на Париж с гъмжилото на неговите противоречия и прелести.

С проникновението и обобщението авторът на «Паралели» воюва за възстановяването на самата същност на публицистиката, която култовският догматизъм беше немилостиво осакатил. Продев използва обобщението до краен предел — въвежда го в детайла дори. А това може да стори само една самобитна мисъл, която е постигнала истината за времето и цени същността на проявите му повече от всичко.

Няма статия в първия раздел на книгата, в която темата да не се разглежда в историческия аспект. Фактите от съвремието получават още по-голяма яснота, яркост и точна характеристика при историческата съпоставка. Тук Продев е неизчерпаем. Но той не разчита на евтината осведоменост, а напротив — на сърцевината, значението на факта или проявите на историческата личност. Иначе обобщението лесно би рухнало и разкрило пясъчните основи на скудоумието.

И когато споменавам за силата на проникновението, за широкото въвеждане на обобщението, ще кажа, че авторът понякога губи чувството на мярка, опива се от своето майсторство и превръща богатството на мисълта в богатство само на фразата.

За публициста историческият паралел е средство за доказателство. За Стафан Продев той е и метод на самопроверка. Веднъж минали през нея, мисълта, наблюдението добиват непоколебима жизнена сила. Тогава чак авторът се осмелява да постави своята емоционална оценка. Рядко този процес на сравнение става в присъст-

вието на читателя, в повечето случаи е протекъл предварително.

Емоционалната оценка е едно от най-силните оръжия на автора, неотделимо качество на неговия стил. В преливането на форми, средства от журналистиката, Продев не си налага особени ограничения и върви по пътя на мнозина предшественици. Но за разлика от тях той упорито избягва белетристичните похвати. Затова пък поезията му идва на помощ — и при засилването на цялостния емоционален ток на творбата, и в чисто езиковото изграждане на някои детайли, където от поезията отсъствува само ритъмът.

Основният похват на автора също е заимствуван от поезията. Преди да прочета книгата докрай, когато видях, че името ѝ е дадено от една не твърде значителна по своите качества статия, това ме озадачи. Като стигнах до края, вече бях убеден, че по-точно наименование едва ли можеше да се постави. Постоянните паралели, най-често контрастите, са обикнати от Продев и му служат отлично. Но това достойнство, както и някои други качества щяха да останат само в кръга на техническото изграждане, на техническото майсторство, ако не спомагаха за създаването на естетически стойности. Нека ми бъде позволено тука да направя и аз един паралел. Колкото повече страници прелиствах от книгата, толкова по-силно се налагаше в съзнанието ми впечатлението за някакъв лирически герой и толкова по-силно се събуждаше у мен желание да се приобщя към неговите настроения, мисли, идеали.

В стремежа си да постигне по-голямо, по-действено естетическо богатство, авторът винаги влага цялата сила и напрежение на една интелектуално изградена личност. Нейният отпечатък най-ясно личи в двете есета — «През Париж» и «Стадионът», където жанрът е намерил своята чистота и завършеност, но есеистичното начало е присъщо на почти всички статии в книгата и им придава своеобразно очарование. (Очерците във втория дял са жанрово по-отдалечени и единствено «Хуманистът и естетът» е в нейния стил).

Интелектуалната сила в погледа и мисълта при Продев се съчетава с искреност, с неопорочена и неогрубена от делничното мисъл и това е като че ли фактор толкова силен и убедителен, колкото и строгостта на логическото построение.

От тази неподкупна вътрешна искреност извира и убеждението, и идеалът. В нея се корени и партийната страст, която напира от всеки ред и съчетана с емоционалната наситеност, спомага за образуването на тази блестяща сплав — стила на Продев.

Така както той търпеливо анализира и търси причините, микроба на лудостта, която обхваща «мъдрия град» зад стените на стадиона, и аз също се опитвах да намеря силата, магията, която ме накара да прочета тези 280 страници на един дъх, въпреки че на места трябваше да се мръщя и се боря с желанието да прескоча нещо. Първото впечатление, както и в прекрасното есе «Стадионът», е измамно. «Стилът» — беше първият отговор. В същото време друг глас опровергаваше.

Когато някъде в началото казах, че ще прескоча уговорките за стойността на творбите в «Паралели», аз вече бях се убедил, че не стилът на автора, колкото и блестящ да е той, създава тази стойност. Основният двигател и при натрупването на фактите, и при насочването към актуалното, и в дълбочината на обобщенията, и в емоционалното напрежение е издигането в естетически идеал на една висша нравственост.

Продев е оставил на открито едно ключе към проникновението в тази тайна: «Истината не е само във факта. Тя е и в искреността.» Но то само насочва и спомага, а истинското сродяване с този идеал се постига в неговите най-хубави творби. Специфичната хуманистична обагреност носи белезите на истинския, войнствуващ революционен хуманизъм. Той е не само в обаянието, което излъчват имената на вождовете от Великата френска революция и Парижката комуна, но и в култа към прекрасното, създадено от вековете, и ненавистта към варварите, които нехаят за него, в определения интерес към личностите — да речем Стефан Цвайг, в пиетета към гигантите на историята, издигнати от пролетариата, в цялата тъкан на мислите, където можем да открием и прозрения с такава сила: «Изкуството не бива да спасява палачите.»

Хуманизмът на сгретите с вдъхновение страници, нравствеността, тази чиста нравственост, която диша в книгата, рядко намират в нашата литература подобно стилно претворяване и затова така силно привличат.

1963

КРИТИЧЕСКИТЕ ДЕЛНИЦИ НА КРЪСТЬО КУЮМДЖИЕВ

«Утре никой няма да ни пита дали сме били творчески личности и артисти, а ще гледа какво сме оставили» — отбелязва Кръстьо Куюмджиев в статията «Общественото призвание на критиката», поместена в началото на книгата «Критически делници». След победоносни или безрезултатни полемични схватки той снема доспехите на рицар на артистичната критика и се оглежда: раните по него и върху противниците са безброй, но къде са завоюваните простори? Всеки се е разположил върху собствения си духовен багаж.

Споменатата статия има програмен характер, в нея личи желание за равносметка, за самокритичен поглед към изминалите години на разгорещени спорове. Критикът изяснява на читателите, на опонентите и на себе си някои основни принципи, сумирайки последиците от безкрайните разговори за състоянието на критиката през изтеклото десетилетие. За Куюмджиев тя е «интелектуалният израз на дадена културна епоха, самосъзнанието на дадена култура». Наистина, доколкото критиката сполучи да бъде и философия, тя постига този синтез. За да се издигне тя до такова равнище, са нужни много условия и авторът изброява част от тях, свързвайки ги с актуални въпроси на нашата литература. Изказванията на Куюмджиев за литературната критика заемат значителна част от досегашните му публикации. В новата книга те са четири от всичко 16 поместени работи. Като се прибавят две полемики — «За сериозната критика» от книгата му «Профили с черно и бяло» и «Лекарю, излекувай се сам» от разговора в сп. «Септември» през 1965 г., както и бележки по вестниците, би се образувал цял том.

Всички тези статии са насочени пряко към битови проблеми на нашата литературна съвременност, те са далеч от пожеланията за големи платна, които представят самосъзнанието на дадена култура, изградена в постоянна

преценка и търсене на място върху картата на европейската и на световната цивилизация в наше време. (Нека призракът на Шпенглер не ни плаши при употребата на тази дума.)

Защо бе нужно за един автор да отделя толкова време и сили за доказване правото си на съществуване и на своя дума?

Как стана това — един от най-слабо продуктивните критици, който има по три-четири публикации годишно, да направи почти дузина изявления на тема — каква трябва да бъде критиката, какви — правата и задълженията на литературния критик?

Къде са причините за такъв натрапващ се факт: автор, който рядко и бавно се откликва на събитията, през последните десетина години да бъде в жар ще то на литературните спорове у нас? Без да имаше възможност всякога да участвува в престрелките, името му почти винаги бе ваше намесвано в най-различни дискусии и разправи. Към него бяха отправяни укори, с него се свързваха отрано големи надежди. Мисля, че ще бъде полезно да напомня при какви условия навлезе в критиката Куюмджиев, защото те определиха до голяма степен неговата литературна съдба.

Дебютът му стана тъкмо през април 1956 г. Не е нужно да възкресявам атмосферата на подем в мисленето, на предчувствия за простор. Бяха драматични месеци, изпълнени с ненаситни разходки по улиците и в историята, с упоителни обсъждания и надежди. Такова дискусионно, полемично и нервно беше детството на цяло поколение критици и този юношески период се отрази решително върху импулсите на творчеството им, върху техните представи за социалната функция на изкуството.

Втората рецензия на младия автор излезе в същия брой на «Литературен фронт» в който на първа страница бе поместен некрологът, известил самоубийството на Фадеев. В съзнанието на интелигенцията ставаха подземни трусове, а мисълта отново се устремяваше към големи хуманистични проблеми.

Какво беше състоянието на нашата критика тогава? Ще си послужа отново с пример от единствения до 1957 г. седмичник за всякакви културни въпроси. Вестниците «Народна култура», «Пулс», «Поглед», «Антени» и др., списанията «Литературна мисъл», «Пламък», «Родна реч»

и др. не се бяха появили. В «Литературен фронт» през 1955 и 1956 г. Пенчо Данчев и Иван Руж размениха няколко статии с взаимни обвинения в опростителство. Сочеше се, че не бива да се разглежда откъснато въпросът за художествеността от въпроса за идейността. Схоластичните спорове продължаваха. Но имаше и критици, които вече правеха първи пробиви в схематичното мислене. Статиите на Здравко Петров за Иван Пейчев и Божидар Божилов направиха сензация. Наблюденията на Пантелей Зарев върху стила, размислите на Минко Николов за Брехт, кореспонденциите му от чужбина за съвременните теоретични търсения, дейността на Борис Делчев като критик и редактор, ратуващ за признаване на незаслужено пренебрегвани автори и произведения, анкетата на Ганка Найденова с Димитър Талев в новото списание «Литературна мисъл» през 1957 г., темпераментните статии на Любен Георгиев — всичко това се четеше и обсъждаше, изразяваше кипеж, разширяване на възможностите, разчупване на жанровата скованост. Но преоценките ставаха като че ли твърде бавно. Все още жертви на безсмислено табу бяха писатели като Лилиев, Далчев, Хаджийски, Траянов, Симеон Радев, Вутимски и др. Обществото не смогваше да се реабилитира пред достойните покойници, а те самите нямаха нужда от никаква реабилитация, защото нямаха вина, а напротив — имаха заслуги.

С първите си рецензии Кръстьо Куюмджиев се прояви веднага като даровит автор. Направи впечатление свежестта на стила му, но мисленето му все още беше в границите на конвенционалното и не будеше несъгласие, защото не се отделяше в своя посока. Дори отрицателните му отзиви за стихосбирки на млади поети не предизвикаха такава буря, каквато се разрази след появата на неговия портрет за Валери Петров през 1962 г. (Една добра статия за Лилиев, за първи път след войната значително превъзмогваща отрицанието към поета, остана почти незабелязана в страниците на сп. «Литературна мисъл» от 1960.) Но Кръстьо Куюмджиев не може да се оплаче от невнимание към личността му. Едва бе написал десетина рецензии и три статии, когато стана обект на атаки, неадекватно разгорещени спрямо неговото тогавашно място в критическото семейство, но тъкмо затова релефно изтъкващи ярката му фигура, промените, предизвикани с появата му. Максим Наимович пръв го «откри»: този млад

човек се опитваше да наруши дрямката на догматичното лесноописане. В статията си от 1962 г. Наимович се опита да го сплаши, обвинявайки го в прикрит догматизъм и залитания. На следната година Пенчо Данчев постави остро въпроса за стабилността на критическите му принципи, упрекна го — тъкмо наопаки — в субективизъм, но му признаваше талант и го сочеше за най-хубава надежда на новата ни критика. Васил Колевски бе недоволен и от това — при разговора за критиката в сп. «Септември» през 1965 г. той се произнесе скептично за дарбите на автор, толкова много критикуван от свои колеги. (Пенчо Данчев, изглежда, се съобрази с мнението му и след време, при препечатване на своята статия в книга лиши Куюмджиев от талант, съкращавайки един абзац.) В статия от същия разговор, освен другите си несъгласия, Стоян Каролев посочи като дразнещ недостатък в първите прояви на критика — прекаляване с митологичните асоциации и позоваванията. Бих прибавил сега — за късо време превърнати в автошаблон, не разнообразявани и обогатявани, а заключени в кръг. Дискусията привлече не само критиците, но и писателите. Людмил Стоянов посочи, че Куюмджиев «жонглира с фразата» и го упрекна заедно с други двама критици в «безпринципно многознайство», в «идолопоклонство към стари и отживели митове», имайки предвид поезията на Фурнаджиев. Емил Манов с ирония проследи «някои приключения на филигранното съпреживяване в критиката». Минко Николов и Петър Динеков се намесиха в разговора с желание да внесат успокоение, да смекчат изблика на страсти, сочейки заслугите на младите поколения и особено на Куюмджиев за освежаване на критическия език, за разнообразяване на жанровете, без да отминават увлеченията на младия си колега. Минко Николов апелираше към спорещите да отстранят фермента на фанатично пристрастие и мнителност, обявяваше се против наставническите нотки у Пенчо Данчев, «който трудно се разделя със стария навик да поучава, да дава мъдри съвети», но същевременно се противопостави и на едностранчивостта в позицията на Куюмджиев — «тоталното недоверие към обективните истини в литературата». Петър Динеков посочи проявите на нескромност, не се съгласяваше с противопоставянето на «артистично» и «рационалистично» начало в работата на критика, издигна лозунга «Без монополизъм в литературната критика».

Разговорът в сп. «Септември» имаше своето значение за литературното развитие, а дарованието на Кръстьо Куюмджиев, съпроводено при изявите си с капризни хрумвания, невинаги прецизно формулирани становища, нотка на високомерие, продължи да привлича гнева и раздразнението на автори от различни поколения.

Като изтъквам всички тези оценки за публикациите на Куюмджиев, може би изкуствено го отделям от общото развитие на литературата и на критиката. Иска ми се обаче да проследя лабиринта на критически лутаници, похабили толкова усилия, време, нерви — не само на автора на «Критически делници», но и на мнозина от най-изтъкнатите ни критици. Надарените критици се впускаха в спорове, при които привидно се занимаваха с теоретични въпроси. След време почти винаги се оказваше, че резултатите са административни. От това може би някой печелеше, но литературното развитие страдаше.

И сега да завърша библиографското, и не само библиографско проследяване, при което естествено ще стане известна изолация от цялостния поток на критическа дейност в посочените години, тъй като вниманието ми е съсредоточено върху определен автор.

През 1965 г. Чавдар Добрев възрази на Куюмджиев по повод статията за националната традиция и новаторството. През юли 1967 г. младият критик Атанас Лазовски написа статия и обяви Куюмджиев заедно с двамата негови житейски приятели Здравко Петров и Тончо Жечев за «критик-илюзионист». Това бе вече в началото на новата поредна разправа на критическия фронт, развихрила се върху страниците на «Литературен фронт» през лятото на 1967 г. Трябва да се отбележи — за да бъде сравнително точна хрониката, — Куюмджиев не бе главен обект на атаки, а пострада по съвместителство. И участниците, и резултатите от този «разговор за критиката» са известни: покрай нападките срещу неколцина се постигна потискане на критическата дейност, почти парализирането ѝ в изданията на писателския съюз, въвеждането на ведомствени критерии, инкубаторното лансиране на псевдокритици и бързото им изхабяване.

Щастливата съдба на Куюмджиев да не бъде забравян дори когато не се появява на критическото поле, продължи да бди над него. През 1968 г. Иван Славов публикува свои наблюдения: «Стефан Цвайг и «цвайгизмът» у нас».

Името на Куюмджиев попадна сред «цвайгистите» с обвинения между другото в «интелектуално епикурейство», «позиция на златната среда». Тъкмо това като че ли най-малко подхожда за неговата конфликтна, нервна натура, увличаща се в крайности.

Дългото — не по моя вина — изброяване става мъчително и ще трябва да посоча основанията си. Правя го не защото статиите, посветени на Кръстьо Куюмджиев, комай имат по-голям обем от цялото негово досегашно творчество, не защото отрицанията го утвърдиха в нашата критика по-бързо и по-убедително от всякаква похвала, а защото по този начин може би ще се доловят някои елементи от двустранния процес на формиране на критическата личност, от взаимодействието между критик и колегиална среда, от проявите на един талант — с всичката им непоследователност и прекалености. Не търся нито оправдания за някого, нито обвинения за другиго. Морализаторската позиция едва ли може да помогне за проникването в същността на критическата дейност при нашите условия. Съдбата на Кръстьо Куюмджиев, здраво свързана с литературната действителност от 60-те години на XX век, напомня за една язва в нашия културен живот, основаваща се, изглежда, на по-общи характерни качества, а не на условията в определено време, не на частни обстоятелства, тъй като се повтаря периодически. Става дума за нетърпимостта към яркото дарование в тесния професионален кръг. А от друга страна — липсата на воля за системен труд в името на бъдещето, жажда за бърза изява, основателна, но излишна самоувереност, нетърпение да се получи заслужено място в обществото, да се насити суетата. Различните прояви и нюанси на това двупосочно явление имат един резултат — намаляване на творческата продуктивност на нацията.

В началото на 1971 г. Куюмджиев публикува свой опит за навлизане в проблематиката на интересни явления, засягащи народопсихологията, еволюцията в мисленето на някои съвременни български белетристи, като се основаваше на творби от Йордан Радичков и Ивайло Петров. Наред с оригиналната постановка на сходни проблеми от Никола Георгиев в «Превръщенията на нане Вуте» (сп. «Септември», 1968, кн. 6), есето на Куюмджиев «Малките и големи илюзии на Ивайло Петров» (сп. «Пламък», 1970, кн. 24) е между малкото проникновени сондирания в

света на съвременната българска проза, изпречваща пред критиката сложности и загадки. За да не стане изключение, и тази проява на Куюмджиев бе посрещната на нож от двамина автори. Чавдар Добрев помести във всекидневника «Народна младеж» пространен фейлетон със сензационно заглавие — «Критически карнавал или в гонитба за литературни призраци». Изрази като «иманярско въображение», «космически полети на измислени тези», «естетико-мирогледна еклектика» характеризират постановките й. По повод същата статия Венко Христов написа в «Литературен фронт» статията «Верблюдът — основен проблем на нашата литература». Той побърза да разпредели мислите на критика на правилни и неправилни и препоръча: «Ако К. К. се абстрахира от своите ерудитивни екзерсиси и тръгне по логиката на своите статии, убеден съм, че сам ще се смути от абсурда на собствените си изводи.»

Постарах се да напомня за критическите делници на автора преди появата на «Критически делници». Привърших дългото библиографско «ходене по мъките». Ще добавя, че и аз имам несъгласия с Куюмджиев — и по конкретни оценки, и по общи тези за насоките в развитието на родната литература.

Когато е подреждал статиите си от последните години, Куюмджиев вероятно се е замислял върху постигнатото, върху справедливите упреци, затлачени от извънлитературни наноси в тези дискусии, които по нашенски се превръщаха в препирни.

Вече е някак си очевидно, че есеизмът, артистичната критика съществуват наред с други насоки и стилове на критическо проникване в изкуството на миналото и съвременността, че критиката съчетава елементи на изкуство и на наука в различна пропорция при отделните творчески личности — в зависимост от техните дарби, подготовка, предпочитания, задачи в обществото. Сега Куюмджиев напомня за друго различие с опонентите си: «Те настояваха, че критиката се стреми към обективната истина. Ами подразбира се, какъв дявол ще гони, ако не обективната истина» (с. 21). Острота на спора преди години, изглежда, идваше не само от различното разбиране на това понятие. Всяка от страните се надяваше и вярваше, че тъкмо тя е по-близо до обективната истина, а практиката на някои критици показа, че за тях обективната

истина може много пъти да мени съдържанието си и те винаги смятат, че я обладават. Истината не е монопол на една творческа личност. Само сумата от общите усилия, често пъти напълно противоположни, може да се приближи някъде в безкрайността към тази цел, която е задължителен ориентир за всяко сериозно наблюдение. Тези неща действително не са предмет за обсъждане и се подразбират.

Тогава защо бяха нужни споровете, обстойните доказателства в продължение на цели години? Дали причината бе само в задържащите предубеждения?

Поколението млади критици, формирало се през 50-те години, изскочи на литературната арена със самочувствието на победител и обновител в една битка, която всъщност бе спечелена от историята. Най-добрите представители на други генерации преживяха години на преустройство. Младите смятаха, че са призвани и готови да възприемат цялата сложност на литературния процес, да се гмурнат в дълбините на изкуството без сковаващите ризници на изработени навици, без преоценки, поправяне на извършени грешки. Изминалите години обаче показаха, че когато предлага нещо наготово, животът само си прави една шега. Разликата между поколенията постепенно се заличи.

Недостигът на системна подготовка, на постоянно общуване с най-високите постижения на изкуството и критиката на XX век, на сигурен личен метод неизбежно ограничават възможността не само за проникване в най-дълбоките културни процеси, но и за диференцирана оценка на отделни явления в съвременната литература. Като посочих имена на критици, всъщност имах предвид характерни представители на две поколения, а казаното се отнася за всички нас. И аз добре разбирам болката на Куюмджиев в някои статии, съжалението за пропилените седмици и месеци в неплодотворни полемики.

Очевидно темпераментът на Куюмджиев го тласка към отсечени жестове, към шума на литературните битки, към рисковани хипотези и хрумвания. Ще кажа в негов стил — той има у себе си от мускетарската кръв на неуморимия гасконец, готов винаги да посегне към шпагата или да изпие чаша вино. Всичко това дразни и дори плаши благоразумните съществования в литературата, а понякога досажда и на писатели с търпимост към волностите в изкуството.

И все пак — не само темпераментът е подбудител за постоянните предизвикателства към общоприетото поведение, към установените оценки, към «шамбеланите на дворцовия етикет», към «литературните аптекари». Климатът, при който става литературното раждане, до известна степен определя цялото развитие на критика, дава тон на проявите му за дълго. Индивидуалните качества на личността диктуват интензивността на този основен тон. Куюмджиев се появи във време, когато във въздуха се носеше неприязненост към догматизма, към сковаващите шаблони, към елементарното мислене, към схоластичните умувания. Най-прозорливите критици от всички поколения разбираха, че бъдещето налага помитането на тази стена от предразсъдъци и всеки със свои средства се хвърли в борбата срещу догматизма, който притежаваше административна сила. Лишен от нея, той няма никаква роля в културния живот, съществуването му е незабележимо и безопасно — той не притежава внушение, няма влияние, щом няма власт. Но ето че по странните закони на изкуството и живота, постоянното участие в битки, войнишките навици постепенно и неусетно започват да движат механизма на мисленето, създават вятърни мелници, за да има с кого да се води сражение. През 60-те години дискусиите и споровете за критиката незабелязано отново навлязоха в схоластични лабиринти. Ще ми се да напомня с какво се занимаваха в същото време колегите ни по света. Няма нужда дълго да се спирам на стремежа към точност, към сравнителни изследвания, към постоянно натрупване на системни данни.

А какви са достигнатите висоти от всички безкрайни залисии на критиците у нас със самите себе си? Като отстраним извънлитературните подбуди на някои, като изстържем кората на обичайното за човека на изкуството пристрастие и увлечение, ще видим, че плодът, дребен и изсъхнал, ни горчи върху езика. Затова така надълго се рових из недотам чистите страници на периодиката от последното десетилетие. Щеше ми се да посоча (и на себе си) безплодието, на което осъждат враждите, дребнавостта, заниманията с второстепенни автори в епоха, когато най-дефицитното нещо за човека е времето. Практиката показва, че елементарността, критикоподобните израстъци не само не могат да бъдат прогонени от литературния живот с теоретични статии и страстно изобличение, но че те са

приспособими, жилави като всички плевели и при подходящ климат без усилие задушават и талантите, и философските хрумвания, и артистичните прозрения.

Куюмджиев прояви психическа издръжливост и устойчива воля — не се поддаде на нашепванията на нихилизма, който понякога се таи в един полемичен талант. Още в първите му статии, където прояви самостоятелно мислене, можеше да се забележи, че той се стреми към големите измерения, към кардиналните въпроси на нашата култура, към един вид философия на литературата. Този копнеж по синтез на българското експлодира в статията му «Национална традиция и новаторство» (1964). Тя ми звучи едностранчиво. Към нея бяха отправени укори, възражения, нападки — основателни и несериозни. Критикът бързаше да сподели идеите си за най-общото, без да беше обхванал и осмислил частностите. Увлечението по забравени или изоставени образци на първокласна литература в нашето минало, като «Житие и страдания» на Софроний, го тласна към крайности. През същия етап на своето творческо развитие той написа статия за поемите на Валери Петров — едно от най-богатите и сложни явления в нашата поезия от последните три десетилетия. При този портрет критикът стана жертва на своето пристрастие към първична, спонтанна поезия. Дори не на пристрастие, защото то е рожба на вкуса, а на предварителна настройка на съзнанието. Между тези две първи сериозни статии на Куюмджиев от началото на 60-те години има пряка генетична връзка. Те бяха теория и практика на един и същ възглед.

Струва ми се, че Куюмджиев не се е отказал от своите идеи за характера на традицията в българската литература, но с всяка своя зряла публикация той се отдалечава от едностранчивостта и коригира увлеченията. И вече не по априорен път, а чрез навлизане в литературни явления от различни периоди.

Книгата му «Критически делници» е малко разпиляна при подреждането, има на пръв поглед аморфен характер. Трите й дяла побират доста пъстър и разнороден материал. Покрай програмната статия за задачите на критиката първият раздел включва и есета за Димитър Димов, Левчев, Караангов, Гуляшки и Петър Алипиев. Вторият раздел отново се открива с бележка за критиката, а след това се подреждат статия за старобългарската литература,

рецензии за книгите на Георги Константинов, Илия Волен, Димитър Мантов, Симеон Султанов. Третата част се състои от три портрета — на Лилиев, Кирил Христов и Ракитин, — както и от наблюденията върху отношенията между Кирил Христов и кръга «Мисъл».

Сред тази пъстрота обаче може да се види единство на творческата личност и контурите на цялостна концепция върху нашето литературно развитие. През 1969 критикът неочаквано се намеси със статия в дискусия за старобългарската литература — твърде далечна за неговите занимания област. Тази статия бе опит за обща характеристика и осъзнаване на цяла епоха, за проникване в нейния стил и дух. Някои от неговите мисли и оценки събудиха възражения сред специалистите по стара българска литература, защото издаваха недостатъчен професионализъм в погледа, недостатъчни конкретни познания. Но сега, при нов прочит на книгата, становищата му стават елемент от неговата цялостна позиция, която е в процес на изграждане, и това придава друг нюанс на изказваните от него мисли. Като се занимава с книжнината от средновековието, Куюмджиев няма за цел да се отдалечи от нашата съвременност, да търси тихо пристанище, нито да нарушава периметъра на друг литературоведски цех. Стремейки се да навлезе в далечния и непонятен свят на тази религиозна литература, изтъкана от ритуалност, но пронизана от духовност, критикът върши това само за да включи в своя кръгозор и този елемент от нашата древна култура, да го вплете в своето виждане за националните традиции.

Усилията на Куюмджиев, макар и хронологически непоследователни, постепенно обхващат едни от най-важните, невралгични етапи от развитието на литературата ни и жалко, че често пъти той чака външен повод за съсредоточаването на заниманията си. И все пак интересите му са подчинени на трайна цел. При проучванията си например върху Кирил Христов той не се ограничава с анализ на неговото дело, но търси идейни въздействия, условия и обстоятелства, които представят културната атмосфера на 90-те години и на първото десетилетие на XX век — период на възход и оживление за нашата литература. Същото става и при рецензията за книгата на Г. Константинов «Едно необикновено приятелство». Тя прераства в характеристика на знаменитата литературна компания около Подвързачов и Дебелянов, в анализ на

духовен феномен с ярка следа в нашето изкуство, в изграждането на българската интелигенция. Още от първите си по-сериозни статии Куюмджиев търси фермента на културата в отделните епохи и периоди, спира се на възлови моменти и на творци, които постигат духа на времето. Ако проследим внимателно тази упорита нишка, ще забележим, че статиите за Лилиев, Димов, «Малките и големите илюзии на Ивайло Петров», та дори и очеркът за Ракитин са свързани помежду си от съсредоточено наблюдение над характерологични признаци. Изглежда, Куюмджиев сам се убеди, че хрумванията в статията «Национална традиция и новаторство» си остават дискусионен залп, щом не са последица от търпеливи проучвания върху отделните звена от веригата културни наслоявания. Сега критикът постепенно съставя своя карта на традициите в нашата литература и култура и може да се очаква, че след години той ще оформи и поднесе оригинален поглед, при който формулировките ще бъдат резултат от детайлни наблюдения.

С част от публикациите си от последните години Куюмджиев като че ли коригира своето разбиране за традицията. Във възгледите му се проявяваше известен консерватизъм, който наистина би могъл да придаде стройност на една теоретическа теза, но при очертаване перспективите на литературното развитие издига ограничителни зидове. Защото литературният процес е бил винаги непрестанна дифузия между културите, както и между отделни гнезда в дадена литература и дори между постиженията на всеки писател и неговите колеги. Взаимовъздействията не разрушават традицията. Тя е свързана с трансформацията на устойчиви качества, които не са само от творческата сфера, а засягат и психологията, и социалната чувствителност на даден народ. Литературната традиция е като че ли винаги преплетена с други съставки на обществения организъм и е почти невъзможно да се отдели от тях, да се формулира в чист вид, защото неизбежно се разлага нейната сложност и се стига до своеволна схема.

Куюмджиев има траен интерес към съвременната литература и особено към поезията. В първата си книга той изтъкна две от най-значителните имена в днешната ни поезия — Валери Петров и Константин Павлов (автор недостъпен и досега за сетивата на мнозина критици). В «Критически делници» намираме още щрихи към портрета

на поетическото поколение — връстници на критика. Куюмджиев проследява процеса на интелектуализиране в съвременната ни поезия, свързан според него особено здраво с творчеството на авторите от тази генерация, която му е близка и от която той разглежда Левчев, Караангов и Алипиев. Всъщност статията за Левчев има по-широка задача от скицирането на един профил. Тя е между другото аналитична съпоставка между най-ярките представители на поколението, появило се след 1956. Разглеждайки последователно обществения климат, литературните търсения на времето и качествата на стиха, психологическите особености на отделните автори, както и някои общи белези в тяхното творчество и житейско поведение, критикът включва и всички тези опити в своята цялостна линия на изследване и интереси: да стигне до коренните, същностни черти на нашата литература, определящи нейното минало, че и тенденциите на бъдещето ѝ.

В статиите, събрани в «Критически делници», се очертава автор с висок критерий, с умение да долови общото, синтетичното в характеристиката на явлението и в същото време със способност да се възторгва от изкуството, да не губи контакта с него. Критическото осъзнаване на миналото и на настоящето у Куюмджиев е насочено към аудитория, по-широка от кръга на специалистите литературоведи. Той неведнъж вмята иронични забележки по адрес на точните методи и демонстративно насища стила си с белетристични елементи, стреми се към метафорична яркост, щедро пилее епитети. В неговите фрази ще срещнем и «адски огньове», и «опасна магия», и «мрачни пустиници», и «демонична игра». Подобна склонност прави творбите му живописни, придава им динамизъм и когато не стига до прекаляване, звучи органично в критическия текст на една своеобразна есеистика. По-рано се забелязваше лесно и често преминаване от спокоен тон в патетика. Този признак на незрялост постепенно пролядяваше, за да намалее значително в публикациите от последните години.

Като споменах вече тази дума — есеизъм, — посивяла от употреба във всекидневието, ще трябва да посоча и една вредна тенденция в нашата критика, която асоциативно се свързва с термина «есеизъм», противоречив и неясен, разтеглив до безкрайност. Не става дума нито за

стил, нито за общи възгледи върху изкуството. Едни от най-надарените ни критици в миналото вкорениха представата за критика като един вид гастрольор в литературата, отхвърляха всячески внушенията, че той трябва да се труди системно.

Изглежда, че тъкмо талантливите критици, с артистичен нерв, най-лесно се поддават на инертността в творческото поведение. А за литературния критик, както и за всеки талант, е нужна система на труда, целенасоченост на усилията. За него е необходимо и умение да обхваща постоянно крупния план, за да може да изгради своя концепция за посоките на развитието.

Талантът на Куюмджиев се прояви между другото и в това, че той отрано осъзна или поне инстинктивно долови тази необходимост. Следващите му книги показват разгръщането на критическото му дарование, но все още дават основания да се напомнят подобни неща от миналото, за съдбата на автори, които не проявяват воля за съсредоточаване на усилията си, за последователност и ритмичност на литературния труд. Критикът може да обладава талант, принципи, характер. Но покрай тях е нужно да подчини живота си на своето дело. В този смисъл и критиката не прави изключение от другите области на изкуството. Тя също се стреми към преодоляване на формата и на времето. Наистина, когато се борави с къси периоди, критическото синтезиране на времето може да се осъществи в една статия, но амбициите на таланта не бива да се утоляват с такава мимолетна победа над времето.

1973

ПОЯСНЕНИЯ

В книгата са включени студии, статии, портрети, рецензии, писани или печатани от 1963 до 1988. През този четвърт век и авторът, и литературното мислене са се променяли. Сигурно ранните етюди са значително по-наивни от най-новите. Поне искам да се надявам. Поправките, нанесени при подготовката на текста за книга, засягат обаче само стила, не преценките, тъй че главните недостатъци си остават, както са били, за да няма козметичен опит за осъвременяване и нагаждане към гласността. В бележките, които следват подолу, се сочат първопечатането, обема и характера на по-късните поправки и добавки. Подредбата на материала следва хронологията на разглежданите писатели — същественото в критическа книга, а не хронологията на публикациите, т. е. на авторското развитие, което е несъществено за читателя. Нали книгата се прави заради него.

Просветител и самороден публицист (Хр Г. Данов). Статията е написана по искане на БТА през 1978 Печата се за първи път.

Сто години неизвестност. Литературно-историческа новела (Гаврил Занетов). — «Септември», 1988, № 9. Тук са направени допълнения въз основа на открити по-късно документи. През август 1988, малко преди появата на публикацията, излезе сборник «Българската критика за Иван Вазов». Студията на Занетов за Вазов не е включена в него. Длъжен съм да предупредя читателя, че моята хипотеза относно авторството на статията от „Зора“ (1885) сериозно се оспорва. Росен Тахов отпечата в „Лит. мисъл“ (1989, № 2) интересна находка, която подкрепя авторството на Вазов. Г. Башиянов написа обстойна нова полемична статия и ми предостави екземпляр. Надявам се, че текстът ѝ, подчинен на строга логичност, ще се появи в „Лит. мисъл“. И все пак авторството на знаменитата статия от 1885 остава за мен една загадка. Своеобразната фигура на Занетов обаче е несъмнена.

Книжовното наследство на Симеон Ра-

дев. Фрагменти от това изследване са печатани в различно време: «Първото перо на «Вечерна поща» («Бълг. журналист», 1979, № 1) «Софиянецът Симеон Радев» (София, 1979, № 1), «Симеон Радев преди «Строителите» («Лит. история», 1983, № 10), «Симеон Радев след «Строителите» (В чест на 80-годишнината на проф. Т. Боров. Сборник, С., 1984). Тук са направени значителни допълнения и целият текст е организиран наново.

Прозата на Яворов през погледа на критиката. Яворов — раздвоеният и единният. Сборник. С., 1980. Тук са направени значителни допълнения по новооткрити материали.

Неосъществената у Боян Пенев. Текстът представлява доклад пред научна сесия през 1982 в Шумен. — Пламък, 1989, № 2.

Социална личност и публицистика (Иван Хаджийски). Студията е публикувана като предговор към книгата «Гражданска смърт или безсмъртие» (1986) от Ив. Хаджийски.

Словото на Бешков. — «Пламък», 1965, № 10. Печата се с минимални стилистични поправки.

Празници на духа (Константин Константинов). — «Зем. знаме», № 76, 1969. Включва се без промени.

Равносметка на един живот (Тодор Боров). — «Нар. култура», № 11, 13 март 1981. Тук са направени добавки.

Спомени и преценки (Христо Радевски). През 1971 отпечатах в «Септември» (№ 1) статия «Възможности на мемоаристиката». Тя даде основа за разработка, която надвишн двойно тогавашния обем и бе завършена през 1982. В този вид текстът се публикува за първи път. Използуван е и фрагмент, поместен като рецензия в «Бъл. журналист», 1982, № 6.

Пътят на критика (Борис Делчев). — «Лит. мисъл», 1970, № 1. След появата на нови книги от Б. Делчев портретът е значително разширен. Последните допълнения са от 1978. Печата се за първи път в този вид.

Читател и критик (Стоян Каролев). — «Лит. фронт», № 17, 23 апр. 1981. Помества се с незначително прередак тиране.

Философски литературни етюди (Исак Паси). — «Бълг. книги», 1968, № 6. Печата се без промени.

Критикът в своето творчество (Минко Николов). — «Родна реч», 1967, № 10; «Септември», 1968, № 1.

Тук материалът от двата очерка е прекомпозиран и основно преработен.

Животът в културата (Цветан Стоянов). Печата се за първи път.

Биография на една книга (Тончо Жечев).— «Поглед», № 30, 23 юли 1979. Печата се без промени.

Съпоставки (Стефан Продев). — «Септември», 1963, № 4. Печата се с дребни редакционни поправки.

Критическите делници на Кръстьо Куюмджиев. — «Лит. мисъл», 1973, № 1. По повод тази статия бяха публикувани интервюто на Венко Христов с Дим. Канушев («Пулс», 22 май 1973) и остро полемичните статии на Здр. Петров «Пак за критиката» («Лит. мисъл», 1973, № 4) и на В. Колевски «За една рецензия и не само за нея» («Лит. мисъл», 1973, № 5). С възраженията, които бяха приети като основателни, авторът се е съобразил.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРОСВЕТИТЕЛ И САМОРОДЕН ПУБЛИЦИСТ
Христо Г. Данов 5
СТО ГОДИНИ НЕИЗВЕСТНОСТ. Литературно-историческа новела. Гаврил Занетов. 10
КНИЖОВНОТО НАСЛЕДСТВО НА СИМЕОН РАДЕВ . 54
ПРОЗАТА НА ЯВОРОВ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА КРИТИКАТА 98
НЕОСЪЩЕСТВЕНОТО У БОЯН ПЕНЕВ 129
СОЦИАЛНА ЛИЧНОСТ И ПУБЛИЦИСТИКА
Иван Хаджийски. 139
СЛОВОТО НА БЕШКОВ. 156
ПРАЗНИЦИ НА ДУХА
Константин Константинов. 161
РАВНОСМЕТКА НА ЕДИН ЖИВОТ
Тодор Боров. 163
СПОМЕНИ И ПРЕЦЕНКИ
Христо Радевски. 169
ПЪТЯТ НА КРИТИКА
Борис Делчев. 203
ЧИТАТЕЛ И КРИТИК
Стоян Каролев. 225
ФИЛОСОФСКИ ЛИТЕРАТУРНИ ЕТЮДИ
Исак Паси. 230
КРИТИКЪТ В СВОЕТО ТВОРЧЕСТВО
Минко Николов. 234
ЖИВОТ В КУЛТУРАТА
Цветан Стоянов. 260
БИОГРАФИЯ НА ЕДНА КНИГА
Тончо Жечев. 270
СЪПОСТАВКИ
Стефан Продев. 273
КРИТИЧЕСКИТЕ ДЕЛНИЦИ НА КРЪСТЬО КЮМДЖИЕВ 278
ПОЯСНЕНИЯ. 292

ИОРДАН ВАСИЛЕВ * **МНЕНИЯ** * Български критици, публицисти и есеисти * Първо издание * Рецензент акад. Петър Динеков. Редактор Минко Бенчев. Художник Антон Радевски. Худ. редактор Кънчо Кънев. Техн. редактор Веселина Недялкова. Коректор Паунка Камбурова. Формат 32/84/108; тираж 2 206 екз.; печатни коли 18,50; издателски коли 15,54; уик 16,12; л. г. IV/45; изд. № 6875; поръчка № 119 / 1989 година на издателство „Български писател"; дадена за набор на 3. IV. 1989 година; излиза от печат на 30. XI. 1989 година. Код 25/9535372411/5062-35-89

Цена: 2,64 лв.

ДП „Стоян Добрев-Странджата", Варна